

5

96269

CHANDRA SEKHARA CHAMPLU

A
POEM

IN
PROSE AND VERSE

BY
RAMANATHA

PART II

EDITED

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College.

CALCUTTA

PRINTED AT THE SATTA PRESS.

1874.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College of Calcutta.

पण्डितकुलतिलक-पूज्यपाद श्रीमत् तर्कवाचस्पति

पाद-प्रणीत-प्रकाशित-पुस्तकान्येतानि

१	शिशुबोध व्याकरणम्	...
२	धातुरूपादर्शः	...
३	शब्दस्रोत-महानिधि [संस्कृत अभिधान]	...
४	सिद्धान्तकौमुदी—संस्कृत-सहिता	११
५	सिद्धान्तविन्दुसार [वेदान्त]	...
६	तुलादानादिपद्धति [वङ्गाक्षरैः]	४
७	गयाश्राद्धादिपद्धति	१
८	शब्दार्थ-तुल्य	...
९	वाक्यमञ्जरी [वङ्गाक्षरैः]	...
१०	कुन्दोमञ्जरी तथा हस्तरत्नाकर—सटीक	...
११	वेणीसंहार नाटक—सटीक	१
१२	मुद्राराक्षस नाटक—सटीक	...
	रत्नावली	...
	मालविकाग्निमित्र—सटीक	...
१५	धनञ्जय विजय—सटीक	...
१६	महावीरचरित	...
१७	साङ्गतास्वकौमुदी—सटीक	...
१८	वैयाकरणभूषणसार	...
१९	लौल्लावती	...
२०	बीजगणित	...
२१	शिशुपालवध—सटीक	...
२२	किरातार्जुनीय—सटीक	...
२३	कुमारसम्भव—पूर्वखण्ड सटीक	...
२४	कुमारसम्भव—उत्तरखण्ड	...
२५	अष्टकम् पाणिनीयम्	...
२६	अक्षय्यम् [संस्कृत-हृदय-अभिधान]	...
२७	काव्यमञ्जरी—सटीक	...
२८	राजप्रशस्ति	...
२९	अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीपिका	...

चन्द्रशेखरचम्पूः ।

(अक्षरभागः)

श्रीश्रीश्रीरत्नायैवमिदं दद्यात्पुण्यं,

अथैर्मन्त्रिण्यथावदतिरम्यः श्रीरत्नसंज्ञकः ।

श्रीराधा नवचन्द्रमीशकवया श्रीरत्ननाथः सवन्,

अथ सुमितवान् श्रीरत्नसंज्ञकः श्रीरत्नसंज्ञकः ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण संस्कृता ।

कलिकाता-सत्यवर्मा

संज्ञिता ।

संज्ञाः १९२६ ।

RMIC LIBRARY	
Ace No	96269
Class No	89121
Date	30.5.77
S. No	9AP
C. No	004
Dist	004
Sk. Card	004
Checked	004

॥ द्वितीयोभागः ॥

ततः प्रभाते प्रभयातिरम्यां सभां समासाद्य सितांशुमौलिः ।
 कुमारयोरानयनाय राजा सम्प्रैषयामास वरानमात्यान् ॥ १ ॥
 तावेत्य सन्तापहरो जनानां हेमन्तशीताविव कान्तरूपौ ।
 प्रणमस्तुस्तत्रयनाजयुग्ममुद्वेजयन्तौ पितुरिन्दुमौलिः ॥ २ ॥
 राजापि देव्या गृहनिर्गतस्य कापालिकस्याकृतितुल्यमूर्त्तिम् ।
 मत्वा तु तौ शापविकारिताका सुहृर्मुहुर्गूढदृशान्वपश्यत् ॥ ३ ॥
 अचिन्तयच्च—हा धिक् कष्टं स्वभावचपला हि स्त्रीजातिः स्वभाव-
 कपटपेटिका च पुं वचनपटीयसी च ।
 अहोऽवलानां प्रबलैव माया ह्यवच्चयन्मामपि यद्विरैषा ।
 हा वामतां वामदृशां न कोपि कैरप्युपायैरपहर्तुमीशः ॥ ४ ॥
 यंशेमनोरखिलमानवसत्तमस्यजाताककुत्स्थनृपतेस्तनयाप्रिया मे ।
 हाहन्तधिग्रावसितङ्घिमिदन्तदीयं विश्वास एववनितासुनह्नीतिसत्त्वं
 ॥ ५ ॥ किं कुर्मः—

चन्द्रश्च कलनीकरोति रजनौ भानुं तथा निर्मला,
 लक्ष्मीर्वा दिवसस्य सा यदि सतां वृत्तिर्गुणान् क्लृप्नोति ।
 सत्कीर्तिं यदि धिक्कृतिं वितनुते पीता सुधा हन्ति चेत्,
 सत् प्रज्ञापि हि कच्छदा यदि भवेत् कुर्वन्तु किं कोविदाः ॥६॥
 विचिन्तयन्नेवमसुखचेता विलम्ब्य राजाक्षयसुखितः संनृ ।
 विसृज्य सर्वान् शयनालयास्तः शयानवद्वानपरो बभूव ॥ ७ ॥
 नरेन्द्रपुत्रावपि वासमेतत्र स्त्रीणावुपाचिन्तयतां मिथस्तौ ।
 हा हन्त राज्ञा ह्यवधीरितौ स्वः किमर्थमितेयव वितर्कयन्तौ ॥८॥
 अलम्बविद्यौ किमु हीनवीर्यौ किं दुश्चरितौ किमु लोकपालौ ।
 किम्भक्तिहीनौ गुरुसज्जनानां ननन्द नावां यदयं पितापि ॥ ९ ॥
 नवा सुहृद्भेदकरोऽत्र कश्चिदस्येव वा केन च कारणेन ।
 सन्दूषितोगूढपदोवगूढो न भेदहेतुं मनसाभ्य पैमि ॥ १० ॥
 अवीजतोप्यङ्गुरपल्लवादिक्लमेण तत्तत्फलमप्यकाले ।
 उत्पाद्य विज्ञानपि मोहयन्ति महेन्द्रजालिप्रतिमाः खला हि ॥११॥
 नीचैः स कुहालमुखेन तद्वत् मुखेन दूर्वाहृतपूरितेन ।
 मलं परेषामुपगृह्य वृत्तिमाप्नोति नूनं खलपूः खलस्य ॥ १२ ॥
 खण्डविभेदे निपुणातिगूढा संवञ्चये दृष्टिमतोपि दक्षाः ।
 दक्षाः परार्थापहृतौ खलस्य वृत्तिश्च दूतौ प्रकृतिश्च दुष्टा ॥ १३ ॥
 विनापराधादहयोपि नैव दृश्यन्ति न स्मर्यन्ते वृक्षाश्च ।
 परापकाराय भवन्ति नैतौ पराधिकर्तुः पिशुनस्य हेतू ॥ १४ ॥
 परापकारं खलु निर्निमित्तं कुर्वन्ति हा हन्त खलाः स्वभावात् ॥
 स्वातन्त्र्यमपि च साधुवृत्ता न सापकुर्वन्ति परान् स्वभावात् ॥१५॥

धर्मस्य कीर्तिस्य परोपकारीलाभः सतां ग्राम्यजनस्य लाभः ।

वित्तादिलाभोऽप्यमतेः खलस्य परस्य सम्प्रीडनमेव लाभः ॥ १६ ॥

निरर्थकं कल्पति वस्तुतुल्यं मर्मापरेषां खल उन्मृदाभः ।

दीपितरे दृक् न भवतामुप्य दीपैकदृष्टेः खलपेचकस्य ॥ १७ ॥

नोक्तिर्न दानं न रतिर्न भोतिर्न शास्त्रशिक्षा न च लोकवीक्षा ।

न केपुयायाः प्रभवन्ति हन्त खलस्य भावस्य निवर्तनाय ॥ १८ ॥

इदं महद्, खतरं वनप्रियः कलैकलापी विरलं ब्रवीति ।

इदमन्तोदुःखतरं हि दुर्वाक् काकः कटूच्चैर्वहुरारटीति ॥ १९ ॥

सच्छिद्रोऽपि न गुणं गृह्णाति, लघुरपि न गुरुयन्त्रणया निश्च-
लो भवति, जलवन्नीचाभिमुखोऽपि न प्रणतमभिसरति, वायुरिव
छिद्राणुसार्थपि न साधुहृदयसुधिरं प्रविशति, शून्यमिव छि-
द्रेषु प्रत्यक्षमेव लक्ष्यते, न जनावकाशं प्रयच्छति, ज्वलन इवा-
श्रयाणोऽपि न साधु प्रकाशते, पृथ्वीव कालेन निक्षेपं हरति, न च
क्षमापदं भजते. पुरुषाद[मत्तोन्मत्तः] इव दूरपरिहरणोऽपि भवति,
भजद् इव प्राणान्तं विना न प्रहार्थः ; खलानामपुण्यजनानां
पुण्यजनानामिव दर्शनं—विप्लवबीजानां प्लवगबीजानामिव श्लेष
भावसमुपद्रवाय, अभाष्याणामार्हतादिभाष्याणामिव भाषणं पा-
पाय मोहाय च, अज्ञानामुपदेशोऽपि ज्ञानमिवाशेषसम्बोद्धेदाय,
अकर्तृणामकर्तृणामिव समागमोद्बोद्धेदाय, जडानामजड-
ानामिव देशानामभिगमस्तृषिताशाच्छेदाय, जीवितच्छेदाय च,
ताडनं शुनामिवैषां कटुशब्दश्रवणाय, एतेषु वाक्प्रयोगो गृह्ण-
न्निव योः प्रतिशब्दश्रवणाय एषां, पालनं उपेक्षा वा रोगानामि-
धानर्थाय, एभ्यः प्रियवाग्दानं गुडदानमिव ज्वरोत्प्रकोपाय,

द्रवार्पणमेवसंस्कृतेषु सर्वं भक्षेष्टिव केवलं भक्षीकरणाय,
 एतेषु सच्छिद्रेषु पात्रेष्विव स्नेहार्पणमधः पतनाय, किमन्यैरन-
 ल्यजल्पितैरेते दुष्प्रकृतय उदासीनमपि पुरुषं क्लेशभाजं कुर्वन्ति,
 नैतेषु त्रपा अकुलजदारेष्विव, नैतेषु कपा शकुनिकेष्विव, नैतेषु
 स्नेहः पांशुलेषु भूभागेष्विव, नैतेष्वभयं खापदेष्विव, नैतेषु
 गौरवं दृष्टिमहत्स्वपि तूलभारेष्विव, एते धृष्टा वामा इव
 विपरीतरतिप्रगल्भाः, कालरात्रयोऽभी मल्लीमसपचाश्रिताः
 अदक्षिणायगा दिवसा इव दिनं दिनं जनानां सन्तार्यं वर्द्ध-
 यन्तोविवर्द्धन्ते ज्ञस्त्रीकृतचणदाश्च, दुर्योधन इवाजातशत्रा-
 वपि जातशत्रुभावाः, दुःशासनो दुर्मुखोपि धृतराष्ट्रप्रियः कर्ण
 इव पुरुषैकघातशक्तिगर्वितः, शकुनिरिव धूर्तविद्यया धर्म-
 वञ्चनेन धनापहारचतुरः, तप्तपिठरेष्विवैतेष्वणीयानपि स्था-
 पितः, सर्वप इव विश्वासः स्फुटतेव ।

अन्धेवधिरोमूकः सदृष्टिमान् सुश्रवाः सुवक्ता च ।

सदसत्क्रिययोः खल इति चित्ततरः कोपि दुर्जीवः ॥ २० ॥

परपरिवादे तु खलो गुणवादे सज्जनो विद्वान् ।

आद्यः परापकारे कृती तथान्यः परोपकारे च ॥ २१ ॥

उद्घाटयेत साधुमुखं कथाभिः खलाननं नेङ्किततीपि विद्वान् ।

सुगन्धिदुर्गन्धिविलोपपूर्वकुम्भाविमौ वासविलासदौ नृशाम् ॥ २२ ॥

तत् किमिदमप्रतीकारमापतितम् ?—

अथ प्रतिबन्धितया गुरुणां स्थातव्यमैन्द्रेपि पदे न तावत् ।

न ह्युद्बुद्धस्यापुण्यजीवितव्यं हन्यात्मनोहा निरयप्रदात्री ॥ २३ ॥

वने निवासोऽक्तपौरुषाणां यद्यप्ययुक्तो नृपसम्भवानां ।

पारत्रिकी पौरुषेति युक्तस्तदत्र नः स्वारसिकः प्रयासः ॥ २४ ॥

इति निश्चित्य—

निष्क्रम्य दूरं मृगयाकृतेन कृत्वा दमात्मानपि वञ्चयित्वा ।

प्रविश्य दुर्गाटविकां हिमाद्रेः क्वचित् कुटीं चक्रतुरम्बु कूले ॥ २५ ॥

अथैकदा तद्विजने जनेयो जातानुजातो जनकावगीतः ।

विज्ञापयन् विद्वत्तमः सुनन्दीभ्रातायजं भ्रातरमभ्यवादीत् ॥ २६ ॥

आर्य्य! दशमिमामावयोः पश्यन्विष्वक्तुर्विचित्रां कतिशक्ति-
मवधारयामि, यतो जगदानन्दकन्दस्य भगवत्सन्दस्य वंशे
समुद्भूतयोः समक्षोपवक्रवर्तिनस्यन्दशेखरात्तरणिवंगावतारता-
रावतो जठरजातयोरधिगतसकलशास्त्रयोः प्राप्तपौरुषयोरपि पितुः
सकायाद्वधोरणायमकस्मान्महारण्यप्रवेशः । सत्यं, प्राप्तन-
कर्मणां प्रारब्धानां फलमपरिहार्यं, विषयफलानि फलानीव
कालेन विरसानेयव भवन्ति, सुखान्यपि दुःखबीजानीति;
पश्य—उपभुक्तानि तानि स्मृतिपथमारुह्य पीडयन्ति न त्वननु-
भूतानि तथाहि—

ते स्मैः शून्यमवस्थितं प्रियजनेः शून्यैव दृष्टिस्तथा,

सम्पत्त्या परमेष्ठया परिजनैः शून्याः समस्ताः क्रियाः ।

शून्या स्मरपरोतया अतिरियं वक्ष्येति मातुर्गिरा

ध्यायं ध्यायमिदं मुहुर्जगदहो शून्यं समीक्षामहे ॥ २७ ॥

अपि च—उद्यद्दालसुधारुचेरिव कलापूर्तिं समीक्ष्यावयो-

भूर्यः स्नेहपरम्परापरिणमतप्रोक्ताहलश्लोकावां ।

तां दृष्टिं मम मातुरद्य विकलां वास्यावलिव्याकुला-
मन्तस्त्रिस्तयतोवत प्रतिपदं खेदेन विश्राम्यति ॥ २८ ॥

अपिच—वीरश्रीयुवराजराजनिवहाः क्षीणीमिलक्षीलय-
स्त्वामेते प्रणमन्ति मन्त्रिण इमे सेनाधिनाथाः परे ।

एते भृत्यभटा इमागजघटा दृष्टिप्रसादं कुरु
श्रीमन्त्रित्यनिशं शृणोमि न पुनर्वाचः प्रतीहारिणाम् ॥ २९ ॥

अपिच—श्रीमच्चन्द्रभूतः कुमारसदृशः श्रीमान् कुमारोजय-
तुश्चैरद्य मधुव्रतः शिरसि भो ! भूपास्तदाज्ञां कुरु ।

युष्मै शान्तिस्ततातसोदरसुहृच्छ्लोकक्षतं स्वान्तरं
मत्पादालरजोभिरद्य शिरसा वन्द्यैः सुसन्धोयताम् ॥ ३० ॥

इति निर्जितप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिषु नेदृशो लिखनपरिपाटी
श्रुतिमानन्दयति ।

अन्यच्च—आखेटश्रमशान्तयेक्षणसुखं यस्येच्छतः सोत्सुकै-
र्भूमौपालतनूभवैः परिजनौभावङ्गतैः सङ्गतैः ।

स्त्रैः स्त्रैः प्रावरणैः पटैर्विरचिता चित्रा पुरौ दृश्यते
स त्वं पर्णकुटीं स्वपाणिरचितामावस्तुमाकाञ्क्षसि ॥ ३१ ॥

अन्यच्च—यो विश्रामगृहेऽपि तैः क्षितिभुजां विज्ञप्तिविज्ञापकैः
काव्यालापसकौतुकेरपि जनैः पृथोभवान् बोद्धितः ।

एकः पर्णगृहे निरस्तविभवः स त्वं कथं वर्तसे
नाद्य त्वां खलु कोऽपि पृच्छति जनः पश्यामि जीवन्निदम् ॥ ३२ ॥

प्रपन्नयोः स्वयंगुणोपपन्नयोर्निरागसोः प्राप्नोषितुः सकाशात् ।
कक्षादकक्षादवधीरणेयमागाङ्गामकरीव हन्तुम् ॥ ३३ ॥

धर्मे स्थितान् प्राप्तनयान् समर्थान् श्रीरामधर्मात्मजनेष्वधादौन् ।
 तां तां दशां दर्शयताम्यदर्शि धात्रा बलं स्वं पुरुषप्रयत्नात् ॥ ३४ ॥
 विधातवश्चे क्षणमात्रदृष्टे भोगे पुरः कालभुजङ्गदृष्टे ।
 सृष्ट्वास्तुताकामतिमञ्जनानां सुहृर्मुहुर्मोहनिदानदृष्टे ॥ ३५ ॥
 सुखानि दुःखैकनिदानभूतान्यतः सुसिद्धा नियतो दहन्ति ।
 हा हन्त शश्वत्सृतिमागतानि मोहात् पुरा भुक्तविषोपमानि ॥ ३६ ॥
 अगणय्य कृतान्तमुद्यतं हननायोत्सवसोत्सुकान् जनान्* ।
 अनुचिन्त्य च हासविषयो हृदि कम्पोरुदितश्च जायते ॥ ३७ ॥
 हत्वारातीर्णबंधुमानस्य भूयो भुक्त्वा भोगानोप्सितानीह लब्ध्वा ।
 किंवा प्राप्तं पूर्वजैस्तेरशान्तैः किन्न प्राप्तं शान्तिसन्तोषभाजा ॥ ३८ ॥
 प्रतिहतसुखमानमेकचित्तः, सृष्टयति नीतिविद्वन् राज्यखण्डं ।
 यदि पुनरमुना भवत्यखण्डं, परमपदं किमतः परं गरीयः ॥ ३९ ॥
 तैस्तैः क्लेशैः सत्कृतेर्दुष्कृतैर्वा मानं भोगान् योगिनेवेह हित्वा ।
 येयं भूतिलभ्यते सा दिनाह्निं विश्वास्या चेत् साधु सर्वं प्रयत्नाः ॥ ४० ॥
 वञ्चयित्वा गता या नो रमा रामिव चञ्चला ।
 आगतायां पुनस्तस्यां कोविश्वासोऽय का रतिः ॥ ४१ ॥
 अध्यापयन्ति नीतिज्ञा न विश्वास्याः स्त्रियः क्वचित् ।
 अविश्वास्याग्रगण्यान्ते विश्वसन्ति कथं त्रियम् ॥ ४२ ॥
 इयंतु चञ्चला चञ्चलेव क्षणरुचिर्जलमलिनशून्यहृदये प्रकाशते,
 स्वयं चपला स्वानुरक्तं स्तब्धं करोति, स्वयं वैश्ववर्णसंवादिनी
 परितोर्थिजनफूत्कारेषु श्रवणं नाशयति, धृतसुदर्शनसुदर्श-

* “अजनान् सदृशाश्च ताः पुरीषपजातास हृदाश्याधृतान्” पाठान्तरमिदम् ।

नापि स्वाधिष्ठानजनमन्वीकरोति बहुकण्टककोषान्तर्वर्तिनौ कि-
तवबीजावलिखिव समुपभुक्ता किलोन्मादकरौ मधुक्षिपः प्रियेति
कटुकरसमुत्पादयति, जलराशिजातेति जलराशिष्वतिप्रौति-
मती वसति, दोषाकरसहजेति दोषाकरेष्विव क्षिप्नति । एना-
माश्रित्य मत्ताः प्रमत्ताः सुरासुरेन्द्रनरेन्द्राः कां कां विपदं-
नानुभूतवन्तः, कुलटेव पितुर्भोग्या सती पुत्रस्यापि भोग्या
भवति, राजगृहाद्यालालगृहमपि गच्छति, तेनेयं न साधुजन-
संस्पृश्या, इयन्निपातायैव जनमूर्खमारोहयति, बालिकाबालु-
काकन्दकमिव ।

विषयान्निर्वृतिं प्रेप्सुर्धावतेष्व मनोमृगः,

प्राप्ताप्राप्तेव सापैति मृगलक्षणाभ्युसन्निभा ॥ ४३ ॥

लब्धे वा विपुले राज्ये राज्येपि त्रिदिवीकसां ।

किङ्करीष्यति मन्दात्मा यदि नात्मा प्रसीदति ॥ ४४ ॥

पूर्वं जाताः संश्रुता हन्त यान्तो दृश्यन्तेऽमी संविहायैव सर्व' ।

अथ श्लोवा देववश्याः प्रयामो गेहेदेहेः किंकिमन्येच कुम्भः ॥ ४५ ॥

क्षिप्वा क्षिप्वा क्लेशकर्मादिपाकैः कष्टं कष्टं क्लिष्टकर्माचरन्ति ।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा लक्ष्यमाणं क्षणेन दृष्टं दृष्टं दृष्टमिच्छन्ति मूढाः ॥ ४६ ॥

पौत्वा पौत्वा काममद्यं मदाब्धौ हित्वा हित्वा शासनं शासकस्य ।

भित्त्वा भित्त्वा धर्महेतुं ह्यहेतुं हन्ता हन्ता मोहिताः संयतन्ति ॥ ४७ ॥

हायं हायश्चासृतं ज्ञानसिन्धोः पायं पायं हेधरागोऽद्य मद्यम् ।

गायं गायं ग्रामवार्त्तामपार्थां ध्यायं ध्यायं न्द्रियार्थान्दुनोति ॥ ४८ ॥

ब्रह्मादीनां शान्तया किं समृद्ध्या किं वा हन्ता शान्तया योगसिद्ध्या ।

तावदावश्चामिताज्ञाननिद्रा मुद्रां विद्रा वेति नात्मप्रबोधः ॥ ४९ ॥

हन्तानन्ता ब्रह्मकल्पवतीता ब्रह्माण्डानाञ्चापि पाता व्यतीता ।
 नेयं क्षुद्राऽज्ञाननिद्राय याता नैवायाता चात्मबोधप्रतीतिः ॥५०॥
 भुक्तं सर्वं शान्तिरेका न भुक्ता दृष्टं सर्वं खस्य नैकं स्वरूपम् ।
 लब्धं सर्वं निर्वृतिर्नस्थिरेका त्यक्तं सर्वं नान्तरज्ञानमेवम् ॥५१॥
 भुक्त्वा भुक्त्वा भूयसी भोगवाञ्छा दृष्ट्वा दृष्ट्वा दर्शनैश्चैति दृष्ट्विं ।
 लब्ध्वाल्लब्धालभ्यमन्यत्समीहेध्यात्वाध्यात्वानिर्वृतिं नाभ्युपैमि ॥५२॥
 भ्रान्त्वाभ्रान्तवानापि किञ्चित्प्रयामः स्वस्थं स्वास्थं सन्त्यजामोभ्रमेण ।
 पश्यासिद्धान् साधयन्तः श्रमार्त्तमात्मारामं साधयामः प्रसिद्धम् ॥५३॥

मधुव्रतोऽब्रवीत्—भ्रातरैवमेव पश्य—

स्पृहा पिशाची पाशोऽयं चिन्ता वा तत्र राक्षसी ।
 प्रमादस्तस्करः क्रूरो व्याधयितुं गृहस्थिकाः ॥ ५४ ॥
 मृत्युर्व्याघ्रो जरा व्याली रागद्वेषौ च दन्तिनौ ।
 यस्मिन् संसारकान्तारे—तत्र का निर्भयस्थितिः ? ॥ ५५ ॥
 असाध्वी धीप्रिया यत्र मनोबन्धुर्दुराशयः ।
 अवशाद्येन्द्रियगणास्तत्र वासी विनाशदः ॥ ५६ ॥
 यत्र प्रियासुहृद्वन्धुविभर्कादिवियोगतः ।
 निरन्तराणि दुःखानि—सुखाशा कैव तत्र ते ? ॥ ५७ ॥
 गर्भे जन्मनि बाल्ये च जरायां मृत्युशङ्कटे ।
 कच्छ्रे कच्छ्रान्यसङ्घानि—कुत्र गन्तासि निर्वृतिं ? ॥ ५८ ॥
 धर्मादपि समुत्पातो निपातोऽस्ति च तत्क्षयात् ।
 उत्पातपातनियते धर्मे—का शर्मधीस्तव ? ॥ ५९ ॥
 अत्राज्ञानतमस्तीमे पौर्वापर्यमपश्यतां ।

सभये भ्रमतां भूयो—भीतिः कक्षात्र जायते ? ॥ ६० ॥

व्याधिशोकातिमृतूनां कतमीवा पलिष्यति ।

चणोद्धं इति सङ्कोचैः सदा यत्र—क निर्वृतिः ? ॥ ६१ ॥

अधर्मवित्तसञ्चयाद्वियुज्यन्ते महाधनैः ।

असद्यशः समीहया विगीयते च सज्जनैः ॥ ६२ ॥

कुभोगविन्दुलिप्सया वियुज्यते परासृतैः ।

परार्थचिन्तया खतः सुखादसौ वियुज्यते ॥ ६३ ॥

विभिन्नकुम्भतीयवत्सदायुरेति विस्तृतिं ।

जरेति याति यौवनं कथं न पश्यसि स्फुटम् ? ॥ ६४ ॥

समुत्थितं महाभयं पुरः कथं नबुध्यते ।

समुत्थितस्वरन् कथं भवादसौ न धावति ? ॥ ६५ ॥

पुरा कृतान्तकिङ्करैर्दण्डं निबद्धा नेष्यते ।

यमस्य तस्य दर्शनं भयाय कारयिष्यते ॥ ६६ ॥

ततोऽस्य घोरशासनात् प्रशास्य घोरशासनैः ।

ततस्तलातलादधः प्रशान्तसङ्कटमिच्छे ॥ ६७ ॥

असञ्चवेदनामये तमोमये महाभये ।

अपुनर्मित्रबान्धवे चिराय पातयिष्यन्ति ॥ ६८ ॥

क्षुधादृषातिषीडितोमुहूर्भटैः प्रताडितः ।

स्वकर्म संस्मरन् पुरा कृतं मुहुः प्रतपस्यति ॥ ६९ ॥

ततोपि बहुवर्षयुगकल्पैरनस्यवेदनातोनिर्गतोदुर्गतिमेव मज्जते,
तरुलताक्रमिकौटादिषु जायमानोन्मिथमाणः कदाचिन् मानुषं
प्राप्नोति चेद्भुतरोगशोकदारिद्र्यादिभिर्दयमानोन्मेषपुष्कसादि-

योनिषु भ्रमन् जलशयेन यदि हिजातिर्भवति मोक्षाधि-
कारी तत्रापि दुःखभागी दुर्दैववशः कामक्रोधलोभमोहमद-
मात्सर्यादिभिः पुनरपि पापं कुर्वन्सन्तैव पतति तिष्ठतु नारकी
सुरलोकादपि कामी—श्रीषे पुच्छे पतत्येव, तस्मात् कापि न
निर्वृति—इति पश्यन्नपि न विभेति जनः अहो मन्दप्रज्ञता! अहो
मन्दभाग्य! येनेदृशीं मन्दां गतिं सुदुर्गमयति, इत्थं श्रुत्वा सुनन्दः
प्रत्युवाच—

अविनाशिन्यविश्वस्त्रा विश्वस्ताः क्षणमाश्रितिन ।

भ्रातः ! किमेते विश्वास्या विश्वमायाविमोहिताः ? ॥ ७० ॥

माययोक्तादितास्ते सुरयेव सुदुर्बलाः ।

प्रबोधिता न बुध्यन्ते निवर्तन्ते न ताडिताः ॥ ७१ ॥

शृण्वतां निरयान् घोरान् पश्यतां जनदुर्गतीः ।

भुञ्जतामपि दुःखानि न भयं जायते कृणाम् ॥ ७२ ॥

श्रुत्वा गर्भकथां व्यभाञ्च नरके प्राप्तप्रयाणे महा-

व्यामोहञ्च विलोक्य तत्तदसुखं भूयोऽनुभूय स्वयम् ।

यत्तत्कारणमेव कर्म मलिनं कामान् सुदुः सेवते,

तत्सञ्जोहमदेन वञ्चितमतिर्लोकः समालोक्यते ॥ ७३ ॥

उन्मादं मदनेन दुर्दमरुषा दाहं मदैर्मूढतां

शेषं दुर्घटलक्षणा सुदृढया बोमादतुष्टिं सदा ।

मात्सर्येण च मर्मजन्तनरुजं प्राप्ताभिमानाज्जनाः

सेवन्ते हि सुखाशया स्फुटमहो ! मोहाभिभूता इमे ॥ ७४ ॥

सखिद्रामधिरुद्ध देहतरणिं कर्मानिलव्याकुलां

कामक्रोधतरङ्गवेगविहतां कालान्तकाङ्क्षिताम् ।

मोहाभोधिजले जरासृतिमहाप्राहे निमज्जन्नपि ।

क्रोडित्वेव हि निर्भयं कथमहो मोहो महानीदृशः ॥ ७५ ॥

क्रामन्ताञ्चगिरीं स्तरन्ति जलधिं धावन्ति देशान् बहुम्

यस्यार्थं सच न स्थिरोऽपि विभवो लाभोऽस्य सन्दिह्यते ।

अस्त्यन्तः परमार्थं एष परमात्मानन्दपूरींऽव्यय-

स्तज्ञेतोर्यतते मनागपि न किं ?—हा हन्तं मूढोजनः ॥ ७६ ॥

मर्त्यं जीवनहेतवेऽयं विषयप्राप्तौ तदाशाहतं

सौख्यार्थं बहुदुःखमज्जनमहो संसेवितुं सोत्सुकः ।

श्रीमृत्युञ्जयमात्मकाममखिलाधीशं हृदिस्थं शिवं

पूर्णानन्दमहो न याति ऋणं—मोहः कथं दृश्यताम् ॥ ७७ ॥

अन्तः शीतलमन्तिके विजयते भावैकप्रेयासृतं

स्वच्छन्दं शिवनामधाममहर्षां निश्वशेषतृष्णापहं ।

वेदैः कीर्त्तितमच्छतोर्थसुगमं हित्वातिमोहाद्रसैः

शून्येऽस्मिन्नरुकाननाभविषये तृष्णातुरोधावति ॥ ७८ ॥

स्वल्पे स्वल्परसे सदा परवशे दुःखोत्तरे भङ्गुरे

सम्प्रादे विषयोद्भवे ममतया लोकः स्पृहाव्याकुलः ।

आनन्दं परिपूर्णमन्तरहितं स्वात्मानमेकं शिवं

शान्त्या स्वीकुरुते न कोपि किमहो मोहोमहानीदृशः ॥ ७९ ॥

आशापाशशतेन बहुमबलं विद्धं मनोजेषुभि-

स्तृष्णावातलषीकृतं ज्वलदिव क्रोधाग्निदग्धानलम् ।

मूढं मोहमदेन हन्त ! रहितं वैराग्यसङ्गमुना

जीवं जालमनौश्वरं प्रकुरुते शश्वत् क्लृप्तान्तोवशे ॥ ८० ॥

बध्वा गले प्रबलकालविकृत्यमाणाः

कुत्रापि न क्षणमपि स्थितिप्राप्नुवन्तः ।

उद्यानभूमिगृहदारजनार्जनोत्काः

खिद्यन्त एव मनुजाः प्रबलो हि मोहः ॥ ८१ ॥

किन्नागेस्तुरगैरगाकृतिमहत्प्राकारसङ्घैर्वृतो-

मित्तैश्चित्तकथैः क्षयन्विहरति स्त्रीभिः सुतैः क्रीडति ।

श्रीमृतुष्वयपाददुर्गशरणं नामस्य हा छिद्रवित्

हन्तात्यन्तसुदुर्जयोविजयते कालः क्षरालोरिपुः ॥ ८२ ॥

किं दारबन्धुविभवेन सुसंभूतेन किंभोगपुष्टतमपुष्टकलेवरैण ।

किं सञ्चितैर्गुणगणैरगिवैर्यदेष कालोऽखिलं खलु हरिष्यति नाति-

कालात् ॥ ८३ ॥

आर्य ! पश्य—भुक्ताः स्त्रियोऽनुकूलान् भुक्ता भूर्विजयप्रिया ।

भुक्ताः स्तुतिसरस्वत्योर्नाद्याप्येति कृतार्थता ॥ ८४ ॥

निहताः शत्रवः शत्रवः क्षुत्पिपाशामबोधमाः ।

पुनरनेन समायान्ति किं कृत्वास्तु कृतार्थता ॥ ८५ ॥

पुनः प्रातः पुनः स्नानं पुनर्ग्रासः पुनर्निशा ।

पुनर्निद्राजागरणे—कदाचिरसुखस्थितिः ? ॥ ८६ ॥

दृष्टमेव हि पश्यामीमुद्धमे भुक्तमेव हि ।

लभामहे लब्धमेव नापूर्वं किञ्चिदाप्नुमः ॥ ८७ ॥

वयं प्रमत्ताः स्वप्नामोऽप्रमत्तः कालतस्करः ।

न रक्षायां ततोदेवः सर्वदृक् किं भविष्यति ? ॥ ८८ ॥

तस्मात्समुत्तारयितारमस्मात्सहाभयापारगभीरसिन्धोः ।

कं ज्ञानविज्ञानगुरुं गुरुं द्रागासाद्यामोऽद्य दयासहायम् ॥ ८९ ॥

अवाप्य तैस्तैश्च तपःक्रियाश्चमैश्चिराद्दिवं संपततीह भूयः ।

इत्यादिसंचिन्त्य वयं विचेतसोभयेन मोहेन विनष्टसत्त्वाः ॥६४॥

[एकान्ततोऽत्यन्ततया च दुःखहानावुपायं परिमार्गयामः]

जनिमरणजराविद्योगरोगैर्निरयगणैरतिदुर्गमे गभीरे ।

अविदितपरपारभौमे भवजलधौ पतिताः निमज्जयामः ॥६५॥

तदिह भयवशादतीव दीनस्तव चरणद्वयमाश्रितोऽस्मि भक्त्या ।

शरणमनुगतं प्रशाधि शिष्यं कुरु कृपयैव भयान्मुखाशिपारं ॥६६॥

उवाच तौ तत्सुमतिप्रसादितौ हृदोदितोदारदयोमहर्षिः ।

विषौदतां मानविषादयोग्यौ भीतौ भयेभ्योविषयान् जिह्वात् ॥६७॥

करोति पापं विषयाशया हि न तज्जिह्वासुः कुरुते निषिद्धं ।

करोति चेहैवबलात् प्रमादादज्ञानतीनास्य तथापराधाः ॥ ६८ ॥

पश्चात्तापात्संसदि ख्यापनाच्च त्यागाज्जाप्याहानतश्चोपवासात् ।

तीर्थस्नानावासयात्रात्मचिन्तायोगाज्ञोगाहा प्रयात्यन्तमहः ॥६९॥

संख्याधानां दुष्करा देहभानां प्रायश्चित्तं दुष्करं तेन मन्ये ।

तस्माद्द्वयज्ञानभक्तौ विहाय प्रायश्चित्तं नाहुसां सम्यगस्ति ॥१००॥

पापारम्भोनानुतापो प्रहृष्टः पापं कृत्वा निष्कृतिं नाहतीह ।

शुक्ला कृच्छ्रं हन्त! जन्मान्तरेऽपि कृत्वा पापं तापमेव प्रयाति ॥१०१॥

प्रायश्चित्तमकामात् कृते निषिद्धे सकामतोपेक्षे निगदन्त्यनुता-
पादानु ननु पापेभ्योनिवृत्तशीलस्य, यदुक्तं — ‘धाता अल्पपापे
अतिदण्डं विदधाति’—इति, तन्न;

विचार्य कालं हृदयं च शक्तिं नृपसदंशोपि तनोति दण्डं ।

अन्नः स सर्व्वज्ञतमो न किं स्यात्? विचारविभोविधिरौश्वरात्मा ॥

शिवनुगृह्यैव विशुद्धसत्त्वात्सर्वज्ञतां सर्वदयाश्रयत्वात् ।
 समुद्धरत्येव जगत् क्रमेण क्रोडन् स्व रक्तात्मविनोदमूर्त्तया ॥१०३॥
 गिवाद्वाहिन्यशुभां न याति गतिं मतिस्तन्मतिमांस्तथैव ।
 प्राचीं व्रजन् किं व्रजति प्रतीचीं तस्माद्भवेत्तात! शिवाद्वापायः ॥१०४॥
 यन्नामकीर्त्तनमपि प्रथितान्तरायं पापं महत्तदपि हन्यमितायमानं ।
 शान्तिमयच्छति तदैव तदाश्रितस्य किं दुर्गतिर्विषयसङ्गपराङ्-
 मुखस्य ॥ १०५ ॥

सकृत्प्रपन्नाय भवार्त्तिभोरवेतवाहमितेयव च साधुवादिने ।
 असम्प्रदायेष्टफलं सुनिश्चलं निवर्त्तते नेयकृपा सुनिश्चला ॥ १०६॥
 तस्माद्दिदन् ! तद्विहितं हितं चरन् यतस्व संसारभयापनुत्तये ।
 मतिं सतां सङ्गमजां यितानां प्रयत्नभाजां किमिहास्ति दुर्लभं ॥१०७॥
 परमौशपदं प्रयात्यहो !! मतिमांस्त्यागवत्त्वेन दुर्लभं, विमति-
 बद्दुसङ्ग्रहेण हानिरयं शश्वदवाप्य सुच्छति ॥

कुंभारावूचतुः—

हिताहितं चैकपदेन संदिश्य ज्ञेयञ्च देयञ्च परं ग्रहेयं ।
 कार्यं तथाकार्यमथोनिवार्यं धार्यं तथाधार्यमथावधार्यं ॥१०८॥
 शास्त्रं गुणं कौटुम्बमाश्रयेद्वा ? सेव्यञ्च किं दैवतमात्मसिद्धेय ? ।
 अन्वेषितव्यञ्च किमेकमन्तर्नान्वेषितव्यञ्च भयाभये च ? ॥ १०९ ॥
 मुनिस्त्वावादीतु—

हिताय चैकोविहितोविधात्रा धर्म्मोऽत्र निश्शेषपुमर्थहेतुः ।
 स एक एवात्र हितोजनानां संरक्षितोऽरक्षणतोहितः स्यात् ॥११०॥
 साम्यं ध्यायिदेष धर्म्मोहि सुख्योवर्ष्माद्युक्तस्यापि धर्म्मोहितौयः ।
 इष्टापूर्त्तेश्चापि धर्म्मस्तृतीयस्सर्ववोच्चैर्भक्तिधर्म्मस्तु सिद्धेय ॥१११॥

वर्णाश्रयोक्तं चर धर्म मेनं सदा सदाचार-परो भवौचैः ।
 सदा विगोते चरिते हि तेषां धर्मी दुरुहोऽपि समूहनीयः ॥११२॥
 स तत्रै-सम्भारणतो हि धर्मः सर्वस्य शास्ता परमेश्वरात्मा ।
 धर्मी न चेत्तारयतीह लोकं भवे दमर्थाद् मिदं समस्तम् ॥११३॥
 धर्मार्थं मर्थं ह्यणुयाच्च कामं राग-क्षयायैव न भोग-हेतोः ।
 धर्मन्तदाज्ञा-परिपालनार्थं चरेद्विशुद्धौ न च काम-हेतोः ॥११४॥
 ज्ञेयं परं वत्स-विमोक्ष-तन्त्रं सदा जनानां मभयं प्रदेयम् ।
 अज्ञानमन्तः सुविचार्य्यं ज्ञेयं ध्येयं सदान्तः परमात्म-तत्त्वम् ॥११५॥
 कार्यं सद्दर्थाचरितं विशुद्धं कदाप्यनार्याचरितं न कार्यम् ।
 धार्थ्यं गुरोर्वाक्य मधार्थ्यमन्तः परापवादादि-कुतर्कितञ्च ॥११६॥
 सदा निवार्याः कारणादयो हि सदावधार्य्यं परमार्थ-शास्त्रम् ।
 यच्छ्रेयसे शास्त्रि तदेव शास्त्रं श्रेयो हि मोक्षान्न परं प्रतीमः ॥११७॥
 धर्मार्थकामान् पुरुषाः पुमर्थान्मोक्षञ्च तत् तत्त्व-विदोऽन्त्यमेव ।
 वदन्ति पूर्वेषु विलोक्य शस्त्रदुत्पात-पातादि-भयञ्च दुःखम् ॥११८॥
 वैद्यो गदानां मिव मूलहन्ता गुरुर्निषेधो भव-मूल-हन्ता ।
 अपथ्य-भोगौ कुधियादिशक्तावनर्थरूपौ खलु तौ मतो नः ॥११९॥
 अरेर्जयो नैव न भोगसम्पन्न वाऽणिमाद्याः खलु सिद्धिसंज्ञाः ।
 तामेव सिद्धिं सुधियः स्मरन्ति यथा सुसिद्धोद्भूदये परात्मा ॥१२०॥
 गुरुः स एकः स सुदृढश्च शास्त्रं तत् सा मतिस्तुदृढं विशुद्धम् ।
 यश्चाश्रयं शोक-विमोह-हीनं गिवं परं प्रापयति स्वरूपम् ॥१२१॥

अध्यापकाद्दशगुणो हि पिता पितृह-

माता ततो गुरुतरो गुरुरेव साक्षात् ।

नम्र वपुषि सं प्रभवन्ति चैते

वेदाङ्ग-दधत-गरतय एतएव ॥ १२२ ॥

एषां विनाशुमतितो मतितीऽपि दक्षो

नैव त्रिवर्ग-वर-भाय भवेत् स्वतन्त्रः ।

एते त्रिवर्ग-फलदा स्त्रिदिव-प्रदाय

संसेविता गुरुमोक्षपवर्गदोऽपि ॥ १२३ ॥

माता पिता सुहृद्बोद्धर एष देवः

शास्त्रा पशस्त-सुख-हेतुरभीष्ट-दाता ।

पाता हरय विपदा मपदं भयानां

साक्षाच्छिरो गुरु रसो धन मर्त्य देहः ॥ १२४ ॥

निन्दां गुरो रथ निष्पद्य भितं निहन्त्या-

च्छक्तास्त्रितो यदि न चेच्छ्रवणे पिपाय ।

यो नान्यतो व्रजति तं प्रशमीक्ष्य मेवे

संमौलये दद्य रविं प्रशमीक्ष्य शुद्धेत् ॥ १२५ ॥

आधि-आधि-निदान-देह-जनक-स्ताव स्तमेव प्रसूः,

भोगांश्च नपहर्तुं मेव हि सुहृद्रूपाः खला वाञ्छवाः ।

चेतः-खास्या-हरी कलाभि रबला सर्वस्त-हारी सुतः,

स्यादेकः परमार्थ-बन्धु रनघः श्रीमान् गुरुर्मोक्षदः ॥ १२६ ॥

एको हि देवः क्रियया सभक्ता प्रेमार्द्रया ज्ञान-प्लेन सेव्यः ।

यतः समस्तं खलु यत् समस्तं यमेव विज्ञाय विमुच्यते हि ॥ १२७ ॥

अन्वेषितव्यं त्वभयं पदं तत् तस्मादृते नास्ति गवेषितव्यम् ।

मोक्षादृते नास्तभयं कदापि कामादृते नास्ति भयं जनानाम् ॥ १२८ ॥

सत्कृतोऽसङ्गपदन्तमेहि न कामि-तङ्गी मनसापि कार्यः ।
 सङ्गो हि कामाय स काम एकोऽनर्थाय मोक्षार्थहरोऽतिशतः॥१२८॥
 कामादयोऽमो हृदयाधिवासाः सर्वस्व-नाशाय भवन्ति नान्ये ।
 दुर्गाणि सत्यन्य-रिपु-प्रवाधा गुप्ते न चैषां दिवि भूतलादौ॥१२९॥
 कामादि-एतून् करणैः समेतं जित्वा जयो स्यान्न विजित्य शतून् ।
 बाधन्त एते खलु निर्जितारीन् जितेषु चैतेषु न शतून्-प्राधा॥१३०॥
 कामादयः सन्ति च सन्तु देह-धर्मा इमे नैभि रकार्थं मलयम् ।
 कुर्वन् जनो याति गतिं यतीनां जितेन्द्रियोऽसौ विजितेन्द्रियाणाम्॥२॥
 भोगांश्च कीर्तिं त्रिदिवाधियासं कामादकामान्ननसो विशुद्धिम् ।
 मोक्षाय कर्मैव ददात्यकर्म विकर्मणो रोग-भयादि-कृतस्त्रम्॥१३३॥
 कामाय कामाय भवेद्विमुक्तौ भवेद्विमुक्तौ विहितं हि कर्म ।
 कर्तव्यं कर्तव्यं तथैव कृतस्त्रं कृतं फलं यच्छति नान्यथा स्यात्॥२४॥
 तस्मात् स्वकर्मात्रं भजति चात्मी पुनः कुमारीं मुनि मूचतु स्याम् ।
 वर्णाश्रमाचार-विधिं वदेति ततः प्रहृष्टो मुनि राह भूयः॥१३५॥
 वर्णाश्रमं च वारं वारं प्रतिगता स्तुतिं साङ्ग्यं भवाः परे च ।
 स्नेह्याः पुनर्वर्त्म-वहिष्कृता ये ब्राह्म्या असंस्कारा-गमाद्वदन्ति॥१३६॥
 चत्वार एवायम-नामधेया ज्येष्ठे क्रमादक्रमतोऽप्यरागात् ।
 द्वयोस्त्रयं चाथ चतुर्थं एको गृहाधिवासी विपिनि निदेयात्॥१३७॥
 भर्तुर्वनेऽप्यगज-धेवयज सिद्धिं न चान्यो विधिरस्ति तेषु ।
 स्याद्ब्रह्मचारी शुभ वास-निष्ठो गृहाभिलाषो द्विविधो द्वितीयः॥३८॥
 पत्न्याद्वितीयोऽष्टपङ्कजतोन्तो कुतीर्थं वसे वाटति वा द्वितीयः ।
 पत्न्या व्रजेद्वा विपिनं तपस्यो हिला व्रजेत्ता मयवा यतिम्॥१३९॥

कुटीचको वाथ बङ्गदको वा हंसो भवेद्वा परमादि-हंसः ।
 पूर्वे जपाम्बिजप्रतिसंस्कृतः सन् मैत्रोऽथ जैत्रो जन-पालनेन ॥१४०॥
 चतस्रोऽपरो धर्म-धनार्जनेन शूद्रादि रेषां परिचर्यैव ।
 त्रयस्त्रिकर्माण इमे हि कर्मकृत्त कर्मकृच्छ्रीत-विधानतः स्यात् ॥१४१॥
 त्रि-वृत्ति राद्योऽथ षडंश-वृत्ति भवेज्जनानां परिपालकोऽपि ।
 कृषिं कुसीदं पशुमेव जीवेद्देश्योऽवशिष-प्रभु-शेष-वृत्तिः ॥ १४२ ॥
 शिलादि-उत्थोत्तमयैव जीवेत्प्रतिग्रहं नातिधनाय कुर्व्यात् ।
 शक्तोऽपि-विद्या-तपसेतरस्तु दावा समं नश्यति हन्त ! विप्रः ॥१४३॥
 द्वितीयतार्त्तियकृताञ्च जीवे दादो विपद्यन्त रजः प्रजाभ्यः ।
 भवेच्चतुर्थंश-हरोऽपि सर्वे गृह्णन्ति नश्यन्तु जनेषु शस्त्रम् ॥१४४॥
 वाणिज्य-शिल्पादिभि रप्यजीवन् जीवेन्न मद्यामिष-चर्म-लोहेः ।
 रङ्गावतारी न च रूप-जीवी भवेद्पूर्वी विपदि त्रिपूर्वः ॥१४५॥
 पतंद्भिज-स्त्री-गमनाद् विवर्ण-सिद्धान्न-कन्या-ग्रहणेन शूद्रः ।
 श्रुति-अवीचारेणतो द्विजाना मवन्नया कापिल-दुग्ध-पानात् ॥१४६॥
 विधि न येषां विहितो विधात्रा स्वाध्याय-यज्ञादिषु नो निषेधः ।
 आशादि-यज्ञेष्वथ पीष्टिके च निर्मन्त्रके संविहिते पुराणैः ॥१४७॥
 ब्रह्मावेक्षा ब्राह्मणानां न चान्यो वित्तावेक्षा धर्मतयोरुजानाम् ।
 स्त्री-शूद्राणां पति-वेवैव नान्यो राज्ञां धर्मः सर्व-अर्थाद्यवेक्षा ॥१४८॥
 विद्यार्थी स्यान्नित्य माचार्य-सेवी गेहस्थः स्यात्संविभाग्यातिथेयः ।
 एवं वन्यै स्थापसः स्यात्सवन्यै रात्रौ ह्येको ज्ञान-सेव्यो यतीनाम् ॥१४९॥
 गेहस्थोवारण्यको ब्रह्मचारी स्वं स्वं धर्मं संश्रितो भिक्षुवद्यः ।
 मोक्षाकाङ्क्षे ह्याचरन् ज्ञान-ग्रन्मोचं गच्छेत् काम्य-धर्माभिहतः ॥

द्रव्येषूना मर्धदो द्रव्य-यागो नास्ति द्रव्ये कश्चिदर्थो सुसुचोः ।
 नित्य-ज्ञान-ध्यान-ग्राह्यादि-वन्नै र्यन्नैरिष्टा ते गतिं सम्प्रशान्ति ॥१५१॥
 नैवास्थान्य-ज्ञान-योगात्पवित्रं पापादिभ्यः पावनं वा जनानाम् ।
 मोक्षे साक्षात्साधनं नान्यदक्तास्तस्मात् ज्ञानं सप्तदा सर्व-प्रेष्यम् ॥१५२॥
 यथा भक्ति ज्ञान मित्यक्तमस्ति ज्ञानं योगः स्थापणं सप्तपञ्च ।
 ज्ञानी भूयो नो पतेत् क्षोभ-मध्ये चक्षुष्यस्तो नैव कूर्पे पतन्ति ॥१५३॥
 दृष्टाऽऽदत्ते निधि मन्त्रिन् सचक्षु र्यद्वत् तद्वत् ज्ञान-चक्षुर्विलोक्य ।
 शुद्धात्मानं निधि मादत्तएव यं लब्ध्वात्यन्त्रैव लब्धव्य मस्ति ॥१५४॥
 वेदैर्बोध्या ब्राह्मणाः सन्निवृत्ता अन्येऽपि स्युस्तारतम्या द्विजाद्याः ।
 शूद्र-स्मृतया बोधयेद्ब्राह्मणान्यान् ते सुखैरन्विक्रमाद्वा क्रमाद्वा ॥१५५॥
 जेष्ठाज् ज्ञानं प्राप्नुयात् ज्ञान-निष्ठा हेदान्तीक्तं ब्राह्मणाद्ब्रह्म शिष्येत् ।
 ज्ञानजेष्ठान्क्लेष्टोऽप्यात्मलाभः किं शितघ्नो न श्मशानस्थितोऽग्निः ॥
 अविक्रियं निष्क्रिय मात्मतत्वं विदन् कथं विन्दतु कर्मसङ्गम् ।
 सकर्मणी जन्म-सुखसुखे च मुक्तास्ततस्तत्-विदः स्वभावात् ॥१५७॥
 मोक्षो हि यज्ञादिभि रप्यवाप्यः परम्परा ज्ञान-त्रयेण साक्षात् ।
 तज् ज्ञान मेकं सदुपाय-ज्ञातै रवाप्यते सद्गुरु-सेवनेन ॥१५८॥
 प्रहीन-कामोच्छलसः क्रियासु तथाह्यधर्मात्म-रतोऽल्पवित्तः ।
 अकार्य-कर्तान्तरनर्थ-लोलुपो विमूढबहूद-चरो हि विद्वान् ॥१५९॥
 प्रणाम-संपन्न-निसेवनाद्यै स्तं शुद्ध-बुद्धैव चिरम्भसाद्य ।
 ज्ञातव्य मेतत् स-रहस्य मात्म-ज्ञानं स-विज्ञान मपास्त-दोषैः ॥१६०॥
 वदन्ति धर्मं बहु-शास्त्र मन्ये नाना फलं चैक-फलन्तु शुद्धाः ।
 शुद्ध-स्वधर्मं परमेश्वरार्पण-क्रिया-परा नित्य मिहाचरन्ति ॥१६१॥

सर्वपापमेव स्वकुलागत-सदाचार-पालन-गुरु-परिजनानुगत-
दीनादि-संविभाग-सत्य-शौच-सदाचार-सन्तोष-तितिक्षा-ऽतिथि-
पूजन-आहर्कर्म-ब्रह्मचर्या-ऽहिंसाऽनसूयाऽक्रोधाऽप्रमादाऽनृपंश्य-
सत्तीर्थागुसरण-सर्वेन्द्रिय-निग्रह-सर्वभूतदया-दयाकृतदान-देव-
ब्राह्मणवृषादिसाधुसम्मान-सत्संगजनितविवेक आत्मज्ञाननिष्ठा-
योगाभ्यास-विषयानभ्यास-सततान्तरन्तराय-चालन-परमाभिमत-
प्राप्ति-तारण-परमेश्वर-कीर्ति-कोत्तेन-प्रवण-प्ररण-सेवन-दास्य-
वन्दन-यथासम्भव-चर्चन-सख्य-स्वार्पणादि-रूपो भक्ति-शोभो भवति
परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वशक्तिमति परमात्मानि परम-श्रेयःनिति ॥

सर्वैरेव स चाराध्यः सु-सू-कर्म-समर्पणैः ।

प्रायश्चित्ते रपि यथा शक्त्वा पातित-दूषितैः ॥१६२॥

ये ये धर्माः पापिनां पाप-गुणौ ते ते सङ्गिल्खनीया न जातु ।
एतेनैवाराध्यते कर्मण्यस्तस्यादेशं पालयेच्च स्व-शक्त्वा ॥१६३॥

जातं पापं परिषदि वदेत्तन्निदेशादिशुद्धौ -

च्छुद्धे शुद्धा प्रसरति मतिस्तद्वति चेतरे तु ।

पापा बुद्धिर्गतिरपि तथा पापत स्तेन शुद्धिं

कुर्त्याद्यत्ने हृदयवपुषो स्तत्र नोदाषितव्यम् ॥ १६४ ॥

धर्मार्थं भवति यद्यतः स्वशक्त्वा देवाच्चेन्न स घटते तथापि तस्य ।
तदर्थं भवति हि तेन यत्नवान्स्यात्तदर्थं पुनरुपाय चेतसि ॥१६५॥

नो वर्णाश्रमविहिते तरोत्तरोभूयाच्छ्रेयोर्धनं खलु विनाशमेणभूयात्
ब्रह्मेशात्पतविहिताश्रमश्चभूयात् नो जात्याश्रमविसुखस्य दुःखतीशः ॥

सर्वारम्भादीपसम्भावितानि ते संव्यासराः सिद्धासिद्धा च भूयः ।

तस्मात् सद्भिः साविगीतात्महत्यायत्तो जीवेन्नाप्यसिद्धानुत्पद्येत ॥६७

आर्त्तानां हतमतिभीतिरुक्क्षुधादौ-

नित्यं स्यादवनपरो दयाभिरुचैः ।

आर्त्तिघ्नो भवति कदापि नार्त्तिगुक्तः

प्राणैः खैरपि शरणार्थिनी हि पायात् ॥ १६८ ॥

गीर्गङ्गागिरितनयारमागुरुणां ब्रह्मेशाच्युतमद्वयं परात्मनश्च ।

बुद्धः सः त्रियते मभेदभावशुद्धो हृद्भेदं व्रजति हृदात्र भेदभावैः ॥

आरब्धं न हि परिहरेत्सुरादिभक्तिं नित्यत्वात्तदकरणेन पातकीत्यात्
यो देवं स्वमिह विहायवान्यदेवं मूढत्वादति यजदे च्युतो द्वयोः स्यात् ॥

पाखण्डादपि चंशभागमाविरुद्धं

गृह्णीयात्त्रिणवदमेध्य-मध्यतोपि ।

नादद्याच्छ्रुतिनिलयाभिवारमुत्थान्

चोराब्धेरुहह हलाहलजैव विद्वान् ॥ १७१ ॥

मीन्यन्तःकरणजयो स्वभावशुद्धः

सौम्यः स्यात्ततमनः प्रसादयुक्तः ।

स्वाध्यायप्रियहितसतावाक् च भूया

त्रौढेगप्रदमपरस्य तात ! वायम् ॥ १७२ ॥

एतत्ते हृदयवचः कृतन्तपः स्या

च्छारीरं द्विजगुरुदेवधीमद्वर्वा ।

शीघ्रञ्चार्जवमविहिंसनं जनानां

मुत्पीडं तपइह नाम्नो परस्य ॥ १७३ ॥

निर्व्याजं द्विजगुरुदेवतातिथीनां

मेवो स्यात् स्वविभवतस्तदात्मबुद्ध्या ।

स्वेभीर्गेऽपि च यदृच्छयोपलब्धे

रात्मानं तमथ यजेत्स एक आत्मा ॥ १७४ ॥

भावं कुर्यात् सर्वभूतेषु साम्यं पूजां कुर्यात्तारतम्या द्विधानैः ।

आग्नां धातुः पालयन् पालयञ्च साम्यं साम्यं सोम्य ! योगं स्मरन्ति ॥

सत्वस्थोत्रजतिदिवं नरोरजस्यस्तिर्यक्तं तमसि सृतस्तथा चलत्वम् ।

विज्ञानासुखपरिमोहयोनयोऽमो तद्भूयात् सततविशुद्धसत्वसंख्यः ॥

एतेषां गतिमवलोकयन्मुदासो

निःसङ्गे भवति यति गुणैरतीतः ।

निष्पन्दीव्यपगतहर्षदुःखमीहो

नैष्कर्म्यां व्रजति गतिं भवेन्न भूयः ॥ १७७ ॥

नित्यं चित्तं वासयेत्सत्स्वभावैः

यद्वा भक्ति-ज्ञानयोगांश्च युञ्जतात् ।

निसङ्गः स्यात् सर्वदा कर्तृभावैः

कृत्यञ्चतत् कृत्यमन्यद्भयाय ॥ १७८ ॥

यच्चित्तः स्यात्पुरुष स्तम्भयः स्या

द्भ्रष्टं चैतत् तेन भूयात् सूचित्तः ।

यो यच्छ्रद्धं स्तम्भयद्यापि भूयात्

अदातव्यं तेन सञ्छास्त्रदृष्ट्या ॥ १७९ ॥

वाचोदद्याच्चक्षुषो चापि दद्यात्

श्रीत्रे दद्यान्मानसञ्चापि दद्यात् ।

जाप्ये रूपे कीर्तने तत्स्वरूपे

दुःसंस्कारस्यावकाशं न दद्यात् ॥ १८० ॥

मूढावेष्टैः संशयानैः कुतर्कैः
 सम्पर्कं स्यान्न क्षणं भावदुष्टैः ।
 असृश्यः स्यात् स्वार्थमात्राक्षरायाः
 खीकृतगास्याः प्रपतेहिन्दुमात्रम् ॥ १८२ ॥
 दुर्गन्धिः स्याद्वस्तुदुर्गन्धयोगा-
 दल्पेनाल्पं भूयसा तत्कथयत्वम् ।
 सप्तमस्याप्येवमेवेति मत्वा
 सप्तङ्गी स्यान्नैव दुःसङ्गदुष्टः ॥ १८३ ॥
 ज्ञात्वा ज्ञात्वा वाग्भि रूचैर्गुरुणाम्
 भुक्त्वा भुक्त्वा कालकूटं कुभोगम् ।
 भूयो भूयो ये प्रवृत्ताः स्वनाथे
 किन्ते सङ्गान्नापराधाययन्तु ॥ १८४ ॥
 हेयादेयत्वेन वा यस्य सर्वम्
 यस्मात् प्रेयान्नापरः सुक्तमन्तः ।
 हित्वा येऽस्मिन् साधयन्तीन्द्रियार्थान्
 सुप्राभां स्ते किं प्रमाणं ह्यसन्तः ॥ १८५ ॥

यज्ञं दानञ्च तपोऽनशनं यद् वेद-संविहितम् ।
 तद्रथमनियमावपि वक्ष्ये साधारणं सुमुच्छ्रयम् ॥ १८६ ॥
 न द्रव्ययज्ञयमिनां पूगस्तो द्रव्यादि-सम्पत्ति-फलं यदि स्यात् ।
 यजेद् विशुद्धैर्विधिवद् विशुद्धैर्हिंस्त्रेण च स्यात्पशुवत्पशूनाम् ॥ १८७ ॥
 पात्राय सर्वस्वमपि प्रदद्याद्दद्यादपात्राय कपर्दिकां न ।
 पात्रे न दत्त्वाऽन्यतरे च दत्त्वा कच्छी भवेत् दुःकर एव धर्मः ॥ १८८ ॥
 पात्रं दरिद्रोऽथ कुटुम्बशाली विद्वान् सुहृत्सोऽपतितथ सद् भयि ।
 दद्यादमुष्मै विधिवद्दद्यादभिर्दीनाय दैव्योत्तरणार्थमेव ॥ १८९ ॥

दत्तं यच्च परेभ्यस्तत्तु परेभ्यः प्रदत्तमेव आनीहि ।
 भुक्तं यच्च स सन्निर्भुक्तं दुःखं तददर्शनैः पूर्वम् ॥ १८० ॥
 भुक्तानां मर्थानां फलमत्रैव क्षयस्तदुक्तं सुखभोगैः ।
 दत्तानां सत्यान्ने परत्र सुखफलं मनन्तगुणलाभैः ॥ १८१ ॥
 संगृह्णाऽसाधुभ्यः साधुभ्यो यः प्रयच्छतीहार्थम् ।
 धर्मार्थं कृत्स्नमसौ वेदोर्ध्वैर्वन्दसन्नतम् ॥ १८२ ॥
 धर्मायाथाऽधर्महेतोश्च साधुप्रीत्यप्रीत्योः कीर्त्यकीर्त्यास्तथैव ।
 अर्थार्थायानर्थहेतोश्च विप्रैर्देयं देयं देयमेवाभवाय ॥ १८३ ॥
 स्वर्ग्यं विधिवद्दत्तं धर्मं धर्माद् विभागतो दत्तम् ।
 अर्थाय तदर्पफलं शुक्तं धर्मं दद्यामाणात् ॥ १८४ ॥
 धनस्य जायाऽधनसश्च स्वाय प्राणानपि स्वान् त्यज सत्सुखाय ।
 सर्वेन्द्रियैरेव सहेन्द्रियार्थं रञ्जानं मेकं त्यज सत्सुखाय ॥ १८५ ॥
 हितम्वितं पूततमं समश्ननाशकः स्यान्म्रियते ह्यनश्नन् ॥ १८६ ॥
 स्याद्ब्रह्मचारी ललनाविवर्जनात् सर्वात्मनात्मी तु गृही स्त्रियं स्वात्मा ।
 गच्छन्नदुष्टेऽदृदि लुप्तकामोऽगच्छन्त्य दुःप्रेदिति सं स्मरन्ति ॥ १८७ ॥
 द्वेषादभीष्टप्रमदाभिलाषात् पर्वप्रवासव्रतरोगहीनः ।
 प्रतीह्य बन्धगर्तव्यवचनेन कृद्गर्जितः शुद्धगतिं कृद्गुकारी ॥ १८८ ॥
 कालेन वाचा मनसा धिया स्त्रियां हित्वा रतिं ब्रह्मगतिं प्रयाति ।
 दैवीं गतिं याति मतिश्रुतधेद्विजस्रजन्मायामुपस्थ निग्रहात् ॥ १८९ ॥
 सद्यं वदेत्साधु परोक्षं दृष्टश्रुतानुमानादिभिरेव तज्ज्ञः ।
 मिथ्यां च देतुं कापि सतां हिताय सतां कृतं तथ्यमिति स्मरन्ति ॥ २०० ॥
 प्राणत्वात् यस्य वाचा परेधा मेवं सर्वज्ञापययापात् ।
 स्त्रीसन्तुष्ट्यै नर्कयोगे विवाहे मिथ्यापि स्वात्मत्वमित्युक्तमस्ति ॥ २०१ ॥
 स्तेयं न कुर्व्यात् किमप्योह तद्वत् प्रतिग्रही स्वात्र धनस्य लोभात् ।

गुरोः कृते प्राणपरोक्षये वा तावत् प्रगृह्णाव न दुष्कृतस्तौ ॥२०२॥

हिंसां जह्याद्विंशको हिंसितः स्वात्तुष्टिं दद्यात्तुष्टिदस्तुष्टिमिति ।

सन्तुष्टः स्वादात्मनीवात्मतया तुष्टेरन्तं न परं साध्यमस्ति ॥२०३॥

शौचं कुर्याद्वाह्य मन्तः सदैव बाह्यादन्तर्जायते भावशुद्धिः ।

शुद्धं भावं भावशुद्धैव पश्येत् शुद्धादर्शं वस्तुवस्तुवृष्टिः ॥२०४॥

शुद्धा सिद्धेर्वासनेका दृष्टा चेत् कामक्रोधलोभमालम्ब्यपुष्पात् ।

निष्कामस्यात्मात्मतोषक्षमाद्यैश्चैकावुद्धेः शुद्धिमेवातनोति ॥२०५॥

हन्ता शुद्धः कुरुष्वान्द्राधणादीन् प्राणायामानाचरेद्वा तपस्वी ।

चित्तं काशं योगिनां स्वात्तपोयं तच्चाव्ययेणाचरेन्मानसेन ॥२०६॥

यदात्मसंशोधकृते क्षमं स्वाद्यदौश्वराराधनकञ्च नित्यम् ।

तदभ्यसेदध्ययनकनीतिकृतकंशुङ्गारविहारचित्तम् ॥ २०७॥

यमनियमेक्षपि योगी त्रितयं वशं प्रयत्नतः कुर्यात् ।

स्त्रीपरिहरणं महिंसनं मीशि सर्वापणं भक्त्या ॥ २०८ ॥

न स्त्रीकटाक्षविच्छेपाद्विच्छेपोऽन्यो यतेर्यतः ।

तस्मात् सर्वात्मना दूरे निक्षिपेद्द्वामवीक्षणम् ॥ २०९ ॥

दुःखदो दुःखं माप्नोति दुःखाद्विच्छेप एव हि ।

तस्मात् सर्वात्मना दुःखं न दद्यात् कस्यचित् कश्चित् ॥ २१० ॥

योगे बुद्धिं साधनसमृद्धिं मन्तारं शुद्धिञ्च ।

विघ्नविनाशं स्वात्मप्रकाशमेवा ददाति शिवभक्तिः ॥ २११ ॥

तस्मादौश्वप्रधानञ्च कुर्यात्तद्विघ्नानां क्षयकृत्किञ्चिदपि ।

भक्त्या तत्राखिलकर्मापणेन सिद्धे दान्यैर्नियमैः किं यमैर्वा ॥२१२॥

कुमारावृत्तुः ।

ज्ञानं योगो भक्तिस्तेषां मालम्बनं फलञ्च नो ब्रूहि ।

इति भूपतिपुत्राभ्यां मुक्तस्तां वृत्तयान् स मुनिः ॥ २१३ ॥

ज्ञानं विवेकलभ्यं तत्त्वेभ्यः पञ्चविंशत्यम् ।
 षड्विंशकेन चैक्यज्ञानं ज्ञानं भवेत्तस्य ॥ २१४ ॥
 योगश्च चित्तरोधात्कालेनाभ्यासविरतिभ्याम् ।
 तस्मिन् योगो योगो योगोऽर्थः प्रदर्शितः पूर्वं ॥ २१५ ॥
 प्रष्टुः साक्षात्कारो दृश्यान्वतोह पञ्चविंशत्यम् ।
 षड्विंशत्यं तु साक्षात्कारो दृष्टुः स्वरूपस्य ॥ २१६ ॥
 श्रुतिसम्प्रादितविद्वत्समनुभवोऽयं शायं स एवेति ।
 तद्विगतदिति तत्पश्यन् यथा विमर्शा हि वामदेवस्य ॥ २१७ ॥
 अपरोक्षमिदं मितोऽन्यद्ब्रह्मास्तीत्येव निश्चयज्ञानम् ।
 ज्ञातुश्चित्तनिरोधो भवति हि विज्ञाननिश्चयाभ्यासात् ॥ २१८ ॥
 प्राणस्यन्दनिरोधाद्बोधोऽसौ हठयोगिनां भवति ।
 भगवत्प्रेमावेशाद्बिनिरोधः सुखेन भक्तानाम् ॥ २१९ ॥
 एवं चित्तनिरोधा देशां योगत्वं सुच्यते सद्भिः ।
 जात्याश्रमादिविहितं स्वभावजं भागवतं कर्म ॥ २२० ॥
 अर्पणयोगात् क्रमतः प्रददाति ज्ञानयोगश्च ।
 भक्तिर्भगवति भावः सर्वोत्कर्षोत्तदाश्रयस्त्रिविधः ॥ २२१ ॥
 शुद्धो मायी मायाविरचितदेहः पुमान् स एवैकः ।
 मायामग्ने मायिकतनु मैयमाश्रितस्तस्मिन् ॥ २२२ ॥
 पतितो जले जलं पुनरालम्ब्य नाम संतरति ।
 जगतां व्यतिरिक्तं जगतां प्रविलापनास्पृशम् ॥ २२३ ॥
 जगतामपवादादपि शुद्धं सेवेत शुद्धधीर्भक्तः ।
 स च नेति नेति वाक्यादृश्याद्व्यतिरिच्यते दृगात्मासी ॥ २२४ ॥
 कार्यस्य कारणात्मनि विलापनाद्भाति स क्रमतः ।
 कारणकार्याभेदात्माशीवैतच्छराचरं सर्वम् ॥ २२५ ॥

माया मायैव परः सोऽस्ति विभातीति धीः परमा ।
 माया शक्तिविशिष्टः सर्वज्ञः सर्वशक्तोऽयः ॥ २२६ ॥
 स्रष्टा समस्तजगतां पाता हर्ता तिरस्कृता ।
 एवमनुग्रहकर्ता भजता परमः स एवात्मा ॥ २२७ ॥
 एकोऽखिलात्मशक्तेः प्रेरयितृत्वात् प्रमुच साक्षी च ।
 सोपादानतयैतज्जगदपि जगतां समान्तरोऽधीशः ॥ २२८ ॥
 तस्मादहन्तदात्मा तदधीनस्तदाश्रयस्तज्जः ।
 दासोऽहं मिति च भावप्रकर्षतः प्रेमवानपरः ॥ २२९ ॥
 देवविशेषः सद्यो मत्क्रियया जातसन्तोषः ।
 दास्यति फलमिति यस्तं देहि न मेवा भजेत् स खल्वपरः ॥ २३० ॥
 कामार्थं त्राणार्थं ज्ञानार्थं वा तदान्नयं कुरुते ।
 सोऽपि स्वभावात्तदात् क्रमतो सुख्यस्वभाव मायाति ॥ २३१ ॥

कुमारावूचतुः ।

अशरीरेन्द्रियचित्ते मनसो वचसः किलाविषये ।
 केनापि नोपलभ्ये विशेषशून्ये निरालम्ब्ये ॥ २३२ ॥
 अग्राह्ये चाहितीये ब्रह्माणि भावज्ञता कथं भक्तिः ? ।

ताववाच मुनिः ।

अशरीरेन्द्रियचित्ते यदि न हि सर्वज्ञता न सामर्थ्यम् ।
 जीव इव केवलासौ कथं पुरैतत्तमीक्षको भवति ।
 कथं मीशते स शक्तेः प्रवर्तनाद्वा महत्कृष्यै ॥ २३३ ॥
 भक्त्या लब्धनयोग्यः कथंमपि चेत्तदपि ते वच्मि ।
 स खलु यथा श्रुत्युक्तो जयति तथा लब्धनीयश्च ॥ २३४ ॥
 स तु वागविषयोऽपि वागविषयोऽक्रियते ।
 स तु वागविषय इति श्रूयते कीर्त्यते च ॥ २३५ ॥

चेतो ऽविषयोपि चेतो विषय इति चिन्त्यते ।
 नीरूपोऽपि निरूप्यते नीरूप इति ॥ २३६ ॥
 अविशेषणोऽपि विशिष्यते स्व-शक्ति-विशेषणेन ।
 निरात्म्योऽपि समात्म्यगते जगदात्म्य इति ॥ २३७ ॥
 सर्वेन्द्रिय-मनसाद्यतुल्यभ्योऽप्युलभ्यते ऽन्तरात्मेति ।
 अथाहोऽपि गृह्यतेऽभ्यासवैराग्याभ्याम् ॥ २३८ ॥
 सदैकाग्रचेतसा अज्ञाभक्तिज्ञानयोगेन । १७२७७
 अत्र श्रुतिश्च अज्ञाभक्तिज्ञानयोगाद्वैद्येति ॥ २३९ ॥
 तस्मादशरीरेन्द्रियचित्ते भक्तिर्भाष्यता भवत्यस्मिन् ।
 मायैव तच्छरीरं चित्तं सर्व्वं ज्ञतादि-प्रकृतिश्च ॥ २४० ॥
 स च स्वस्वपाणिपादश्चेत्यादि श्रुतिगणः स्पष्टः ।
 अयमर्थस्त्ववधार्य्यो मनसि न कार्य्योऽत्र सन्देहः ॥ २४१ ॥
 स शिवः सदैकरूपो न परिणतिं विकार माभजते ।
 मायास्तु विविधभावैर्नृत्यति तस्माच्च-जोवने च मटी ॥ २४२ ॥
 जीवेश्वर-जगदाद्यैर्भेदैर्विविधैर्विभात्यभिज्ञापि ।
 इत्यभूता माया भागवतीतिव भावना भक्तिः ॥ २४३ ॥
 ज्ञानमिदं प्रेमपरं क्रियापर मानसी सैषा ।
 अन्यक्रियैतदर्थं जयति तदग्रा क्रियात्मवन्धाय ॥ २४४ ॥
 मन्त्रे गुरौ च देवे स्वात्मनि तस्मिन्नेदभावना यस्य ।
 मन्त्रो स गुणर्देवः सखिलात्मैवेश्वरः साक्षात् ॥ २४५ ॥
 कल्पा देव मलभ्यः स परः स्वात्मेति पूर्व्वभावेन ।
 ननु भावादपि लब्धः शिशुपालाद्यैर्विरुद्धगुणगपि ॥ २४६ ॥
 कृष्यति नचैष हृष्यति पूर्णात्मा पूर्णकामोऽसौ ।
 भावस्वभाव एव स्वभावकं चानु गृह्णाति ॥ २४७ ॥

एनं योऽन्तर्हन्ते स्वभावतस्तं हन्तीति देवोऽसौ ।
 तस्माद्भावुकहेतुर्भागवती भावनैवेका ॥ २४८ ॥
 सृजति च पाति च हरति च सकलकलकलस्त्रिरस्त्रुहते ।
 प्रगुह्यहति च गृह्यन् स्वशक्तिभावान् स्वभावभावनेन ॥ २४९ ॥
 गिरुपाधिः सपरात्मामूर्त्तिः शक्त्याश्रयः सूक्ष्मः ।
 सूक्ष्मः स विश्वमूर्त्तिः सुरनरलीला शरीरी च ॥ २५० ॥
 मद्भुविताङ्गः कूर्मः प्रसारिताङ्गः प्रसार्यमानाङ्गः ।
 कूर्मान्तरो न तद्वत्परसूक्ष्मसूक्ष्मभावस्य ॥ २५१ ॥
 धरति हिरितिगुकरिति सुहृदितिमातेति तात ईश इति ।
 फलमिति फलदातेति स्वयमिति तस्मिन् समाचरेत्प्रेम ॥ २५२ ॥
 शब्दमयी वा मूर्त्तिः मनोमयी धीमयी वापि ।
 प्राणमयी वा दैवतदेहमयी वा समालम्ब्य ॥ २५३ ॥
 नाममनोधीप्रभृते रागव्यचिन्तनात् क्रमशः ।
 सम्प्राप्य सर्वभावं भूमनि भुमान्माश्रये देकम् ॥ २५४ ॥
 आत्मत्वेन ज्ञातः स चिदात्मा सेव्यते पूर्णः ।
 अवणादिभक्तिभक्त्यासूक्ष्मः सूक्ष्माङ्गवानपि च ॥ २५५ ॥
 अवणाद्युपजातमहत्प्रमेमादशाद्यशीलतोभक्तः ।
 गायति नृत्यति रोदिति निपतति रोमाङ्ककपुको हसति ॥ २५६ ॥
 अवणान्तदस्य तावत् स्वरूपगुणरूपनामकीर्त्तितान् ।
 कीर्त्तनमेवं स्मरणं वन्दनं सुहेयतोऽपि सम्भवति ॥ २५७ ॥
 मनसाङ्गेन च बाह्या बाह्यकर्मसद्व्यवहारिणः ।
 वन्दनं मय प्रदत्तेषां गुर्वीक्षी स्वान् तदैक्याश्रयना दम् ॥ २५८ ॥
 प्रार्थार्चादिषु हृदये सर्वकर्मणि कायरे यशान्दृष्ट्वा ।
 तत्तद्भूतत्वागो विवक्ष्यत्वागोऽश्रया तदुद्देशतः ॥ २५९ ॥

स्वात्मनि जगदात्मानं तदर्थं शब्देषु तमेव परमार्थम् ।
 ध्यायेत् कारणकार्यप्रविष्टमूर्त्तिं वकारेण मन्त्रं ॥ २६० ॥
 निजनिजविहितैर्दण्डैः समर्पितैः पूज्यते क्लेशः ।
 प्रायश्चित्तैः प्रायश्चित्तकृतैः पापिभिश्च तथा ॥ २६१ ॥
 सत्त्वं प्रिय इति भावः स च सुदृढं समानशीलयोगोर्भवति ।
 न ज्ञात्मानः प्रियोऽन्यत्तदात्मभावाच्छिवः सखा भवति ॥ २६२ ॥
 भक्तात् प्रियो न शब्धोर्न च तस्मात् प्रियोऽस्ति भक्तस्य ।
 एतौ ततः सखायी विशुद्धसत्त्वात्ममानशीलौ च ॥ २६३ ॥
 प्रेथ्य प्रेरकभाषादास्यं जीवेशयोः सतगम् ।
 भजताश्च मूर्त्तिभेदाद्देवालयमार्ज्जनाथैस्तत् ॥ २६४ ॥
 जीवात्मा परमात्मनि शान्ता वेतस्य शक्तिकृत्यानि ।
 कर्तृत्वादीन्युच्चैः समर्पणं नृचेत कर्मपाशेभ्यः ॥ २६५ ॥
 यद्यत् कृतं शुभाशुभकर्मापणं माचरेत्तुहैव ।
 कर्मस्वातन्त्र्यास्वाज्ञानहेतार्यणादिभेदेन ॥ २६६ ॥
 तन्मयधोस्तद्व्यस्तदर्थमेवाचरेत् स्वकर्माणि ।
 एवन्निधैव भक्तो भक्ता सं स्वीय मर्पयेत्कुमतिः ॥ २६७ ॥
 तज्जत्वादिविवेकैः सर्वं मत्वा तदेव वा तूष्णम् ।
 तिष्ठन्नात्मनि शुद्धे ब्रह्मार्पणं मेति नेदनिर्मुक्तः ॥ २६८ ॥
 अनुकूलस्याचरणात् प्रतिकूलविवर्ज्जनाच्छ्रद्धा ।
 रक्षिष्यतीति निश्चलविश्वासादामृतावरणात् ॥ २६९ ॥
 कार्पण्यात्कपेऽग्निनिष्पन्निष्पेयात् समस्तभावेन ।
 कुर्यान्निश्चलशब्दं शरणं संसारतोभूतः ॥ २७० ॥
 इत्यममूर्त्ते मूर्त्ते भवति भक्ता कृपापूर्व ।
 कुह न पत मोहगते भेदकृपां प्राप्तावाप्तये ॥ २७१ ॥

पुनरपि कु मारपुत्रतः ।

अरणं ह्यनुभूतार्थमीषो न कदापि दृष्टरूपम् ।

तदनुभवे का वार्ताऽमूर्त्तं परमात्मनोऽखरेऽचिन्त्ये ॥ २७२

अवयववतः पुरारे रवयवचिन्ता फलकारी भवति ।

निरवयवे चानंशे कथमपि नैवांशचिन्तापि ॥ २७३

मुनिह्वाष । ७६४६९

मूर्त्तं रवयवचिन्ता विष्णुदेः फलकारी तदुद्देशात् ।

न हि मर्त्यावयवानां चिन्ता कुत्रापि फलकारी भवति ॥ २७

एव ममूर्त्तस्य हरे रद्देशात् किमपि चिन्तयन् योगी ।

अज्ञो वा स्तब्धो वा निःसन्दिग्धं फलं लभते ॥ २७५

शब्दानुमानतः स्यात् सादृश्यात् किञ्चिदुपमानात् ।

ज्ञानं सूक्ष्माधियां परमनुभूतिः स्यात् तदभ्यासात् ॥ २७६

किञ्चिज्ज्ञ मल्यशक्तिं दृष्ट्वा सर्वज्ञं सर्वशक्तीशम् ।

काष्ठान् ह्यनुमीयाच्चिन्तायालोकनाद्यधारूपम् ॥ २७७

श्रुतितः स्मृतितो यच्छ्रुतमर्थं सं स्मरन्ति तत् स्मरणम् ।

तस्माच्छ्रुणोति स यथा तथैव तं स्मर्त्तुमीयतेऽज्ञोऽपि ॥ २७८

विज्ञातारं के वा ज्ञातुं यत्ना हृदादयो ज्ञेयाः ।

यच्चेति नेति शिष्टं विज्ञानं तद्धि तज्ज्ञानम् ॥ २७९

भूतात्मा स्यात् कर्त्ता चैवज्ञः साक्षितां धत्ते ।

स महात्मा भूतपतिः चैवज्ञोऽसौ समस्तानाम् ॥ २८०

येनारचितं विश्वं स्वमायया येन भाति तस्य मेति ।

यद्वृत्तिरस्ति नेह किञ्चित्पञ्चन किञ्चित् प्रतीति तद्वत् ॥ २८१

जातं जगत् स्वभावात् स्वभावतोऽन्तर्विद्यते सद्भिः ।

शरणं स्वभावतोऽतः स्वभाव एवात्र मुक्तये शरणम् ॥ २८२

चित्रे पटे यथान्तः स्वीयं रूपं न भाति खल्वस्य ।
 गुणरागचित्तदृष्टौ स्वरूपतो दृश्यते जात्वा ॥ २८३
 ग्रन्थत् प्रयत्नयोगात् स्वविचारचारयोगेन ।
 सम्यक् गुणरागगणेऽपहृते भवति स्वयं व्यक्तः ॥ २८४
 अकमतिरात्मभक्त्यात्मज्ञान्यात्मयाजीति ।
 श्रवणा देव ज्ञानी भक्तो यज्वा च योगी च ॥ २८५
 योगी वा खलु भोगी रोगी वा भवतु संस्कृतिवियोगी ।
 परमेशे दत्तमतिं गतिं प्रयात्येव नास्ति सन्देहः ॥ २८६
 स्त्रीशूद्रश्च पचादे रप्यु पकारप्रदा त्रिधा भक्तिः ।
 अपि चेत् सुदुराचारो भजते चेत्यादिसम्प्रती रुढा ॥ २८७
 वैदिक-योग-सदागम-पशुपतिमत-पाञ्चरात्र-सारतरा ।
 परमेशे परमात्मनि रतिरेव परा न चापरा सिद्धिः ॥ २८८
 आरम्भो न हि नश्यति तद्रूपा सा ज्ञानकार्मयोगादौ ।
 क्रमतो गतिलाभावधि तदस्यमपि हन्ति संसृतेर्भीतिम् ॥ २८९
 सत्वप्रशोधनफलं यदकामकृतं तदर्थं वा ।
 तस्य न लोको जन्मो योऽन्तो भविता च निश्चलो लोकः ॥ २९०
 नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीत्याद्युक्तिर्हरेः श्रुतं चात्र ।
 न हि तत्क्रियया जातः प्रभोः प्रसादो ह्यथा भवति ॥ २९१
 स्वर्गं न चापवर्गं कृतस्त्रिवर्गं समर्थयेऽर्थये यद्वात् ।
 एका मनन्यभावां भगवति भूतिशरि भक्तिम् ॥ २९२
 परमात्मज्ञानभक्तिव्यवहृताधीनतरो कुमारो तो ।
 पप्रच्छतु रथ शक्तिर्वैबान्तरशङ्कया भूषः— ॥ २९३
 शक्तिं रन्त्याश्रयत्वा दृष्टवन्भावाच्च
 शिवशक्तिमिदं विदितान्तरफल्यना कथम् ।

शरीरग्रहणेषु समधोर्मासिककाय-

चिदेकरूपः स्वरूपसुभयोः ॥ २८४ ॥

शिव इति शक्तिरिति स्फुटमनयोर्भेदः कार्य शिवयोः ? ॥ २८५ ॥

शक्तिर्वाचः ।

बलिनि गुणिनि बलगुणवत्तद्वति शक्तिस्तदात्मिका न पृथक् ।

स्फुरति हि तद्वियं शक्तिस्त्वदेतना नान्यदेवता भवति ॥ २८६ ॥

तद्वत्तचेतस्यैवं फलदाहृत्वाच्च देवता भवति ।

शस्त्रादीनां मपि यत्समुपाया देवतत्वेन ॥ २८७ ॥

अयत इह तद्वद्वियं मचेतना देवता भवतु ।

तेषाञ्चिदंशयोगाज्जोवस्यैवास्ति चेतनत्वञ्चेत् ॥ २८८ ॥

पूर्णचिदश्चिच्छक्तेः परिणामोऽथ संज्ञमो बन्धः ।

भवत्युपाधिदोषाद्देविमोहोऽत्र चेन्नास्ति ॥ २८९ ॥

निर्मलसत्त्वापाधे रीशितु रस्यास्तपेशायाः ।

चिच्छबला वा शक्त्यैतन्यं वास्तु शक्तिः शबलम् ॥ २९० ॥

एकार्थेऽत्र च न भिदा शिवयोः प्रत्येति हि प्राप्तः ।

भवतु तथापि चैतन्यवच्छुद्धसत्त्वस्य ॥ १ ॥

सत्त्वाभिष्टाह-चैतन्यस्योदासोनतया साक्षिमात्रतया स्थितस्य
साभिमान-निरभिमानतया भेदो भविष्यति । धर्मधर्मि-चैत-
न्ययो रिति चेत,--नञ्ज्ञा निर्मलसत्त्वापाधे चित्तेः सर्वाणु-
भूति-वर्मायाः राजस्तमोभ्याः मनाहतत्वाच्छुद्धमात्मानस्य याथा-
तथेयानुभवव्याप्तीकृतत्वात्कर्मभावांसायतनस्थितप्रपञ्चमपि याथा-
तथेयानुभवव्याप्ताप्रामाण्योक्तिरान-शब्द-प्रत्यय-शक्ति-शक्ति-
लिकाल-वन्धन-शून्यस्त्वैवरोपाधेः संज्ञा-जोवस्यः शिष्योपाधे स्तव-
प्रानात् पूर्व-वन्धन-शून्यस्त्वैवरोपाधेः संज्ञा-जोवस्यः शिष्योपाधे स्तव-

कवलाया विरुद्ध-सख्योपाधे कृतम्यस्य तयोः शिवशक्तिनाम्ना
गदितयोः सदासुक्तयोः सदाकर्मजयोः सदैवैक्योरिति न भेद-
कल्पना इयमात्मशक्तिरस्मिन्निति ॥

इय मात्मशक्तिरमला परमात्मैवावरा नैवा ।

अस्याः शक्तिविधानं स्वरूपतो नैव सम्बधात् ॥ २

जगतां योनिः प्रकृतिः कारणमिति पठ्यते सैवा ।

ब्रह्मण्यपि ते शब्दाः श्रूयन्ते ब्रह्मसूत्रेभ्यः ॥ ३

दिवात्मशक्तिरिति खलु भग्न्यात् तथात्मशब्देन ।

कूर्मपुराणस्मरणादात्माहमिति देव्युक्तेः ॥ ४

मायातीता त्रिगुणातीता शान्तेत्यनन्तेति ।

श्रवणादस्याः परमब्रह्मत्वं सिध्यति देव्याः ॥ ५

यातीतगोचरतरा वचसो मनसो विशेषित्यादि ।

त्रिणुपुराणश्रवणात्परमाशक्तेरभेदता जयति ॥ ६

परमात्मन एकस्य त्रिमूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुशिवाः ।

हरिर्वंशे स्मृतमेतत् सर्वेऽप्यर्च्यनारोघाः ॥ ७

शक्तेः शक्तिमतयाभेदोऽत्र श्रूयते बहुशः ।

तस्माच्छक्तिकभिना शक्तिरिति देवता न भवति ॥ ८

भूमेर्यथा जङ्गमायाः सचेतना देवतापि भूमिरिति ।

एवं समस्तशक्तेरपि देवी जयति चिच्छक्तिः ॥ ९

तस्मान्माया शब्दं ब्रह्मैवास्मीति गिरा पूज्या ।

नेयं योषिक पुमाश्च नष्ट इति च श्रुतिः सिद्धा ॥ १०

स्त्रीमूर्त्तयोऽस्मिन्मैत्रेया तत्रैव पुंमूर्त्तयः शिवशैवाः ।

तदुभयमूर्त्तिरुभयमस्मात्मानः इह विहि परिमज्ज ॥ ११

वाणी चेति भवान्नी शब्दात्मा जयति शङ्करस्यापि ।

नीतिगौरौ शम्भुर्नय इच्छा मेसजा हरः कामः ॥ १२

एवं शिवयोर्भेदाभेदः संपद्यते सुराणादी ।

एकावैशब्दवाच्यावेती तस्मान्न जानामीभेदः ॥ १३

यद्यज्ञावं शिव इह धत्ते वत्ते तथैव शिवा ।

एकान्तनोस्तयोः स्त्री-पुंभेदौ लिङ्गभेदतौ वाच्यौ ॥ १४

न स्त्री पुमान्न वण्डो नात्मायन्तात ! सिद्धीऽस्ति ।

प्रणवस्यार्थविचारे नादान्तवासयो रनयोः ॥ १५

एका वास सुमाया उमापते स्त्रापि जानीमः ।

शिवशक्त्यात्मकं मखिलं सत्त्वं प्रत्यभि मूर्तिर्महावम् ॥ १६

सूक्ष्मसूक्ष्मसुरासुरनरतिथ्यं कस्यावरं तथा न शिवौ ।

एतौ समस्तजगतां सारौ पूर्णैककारणाकरो ॥ १७

देवाकारौ जयतः भजदीक्षणेभाषणाधारी ।

त्रिविधध्वानि साम्यान्नामनि धामन्यपीह साम्याच्च ॥ १८

सर्वज्ञतादि शक्तेरिति साम्यादीशलिङ्गमुभयोश्च ।

तदधिष्ठानावस्थारूपातुष्टानतात्मसाम्याच्च ॥ १९

नाम्नोऽपि त्राः षड्विधं मनुसन्धानन्तयोर्भेदमन्तः ।

श्रुतिभिः स्मृतिभिः स्तन्यै रभेद एवोच्यते शिवयोः ॥ २०

स कुमारः स कुमारीत्याद्याभिः श्रुतिभि रीश-शक्त्याभिश्च ॥ २१

लैङ्गेऽपि स्मृतमित्यं यथा शिवोऽयं तथैव देवीति ।

योऽसौ विष्णुश्चर इह विश्वं व्याप्यास्ति सैव विश्वेशी ॥ २२

मोक्षाय देहभार्जा धत्ते भगवान् चतुरूपम् ।

हर इति हरिरित्यन्वेष्टादित्यइति शिवानमः करति ॥ २३

अन्वयः—एकं ब्रह्म सदासीच्छक्ताय सः शक्तः श्रुतः वेदात् ।

ईश्वरतोऽभूच्चतुरूपः तस्मात्पापसातोऽभवद्विदुः ॥ २४

स्त्रीपुंभेदादुभयोन्नाधिकं विज्ञेयते सत्यम् ।

लीनयेत्तरसत्वे पुंस्त्वं वा नैव नारीत्वम् ॥ २५ ॥

तत्तदुपासनभेदादतिभेदादुपासकानाञ्च ।

फलभेदाभेदफलत्वभेदसंभानिनां सत्यम् ॥ २६ ॥

विच्छेत्ति राद्या जगतां भवाया भजद्भ्यां प्रीतिकृते सदैका ।

ब्रह्मशिवनारायणगीर्गिरौन्दुता पयोराशिसुतेति भाति ॥ २७ ॥

ब्रह्मविष्णुशिवमुख्यविग्रहं विग्रहं गिरिभुवः श्रियो गिरः ।

लीलयाश्रयति सर्वं शक्तिमानेक एव नटवत्सहस्ररः ॥ २८ ॥

ब्रह्मशिवनारायणकारणं यद्

अध्यक्तमव्याक्तं मातृमसत्वम् ।

तद्वैष्णवा विष्णुमिति स्मरन्ति

शैवाः शिवं शक्तिमितीह केचित् ॥ २९ ॥

न स्त्री पुमान् न नपुमप्रकृतिस्तदात्मा

एकः स सेव्यत इहान्तरशेषभावेः ।

ओमित्येति शिव इत्यथ वा शिवेति

ब्रह्मेति विष्णु रिति सूर्य्यइतीष्टभेदात् ॥ ३० ॥

तमखिलैर्जप्रयोगतपोधरैः स्वज्ञतभोगमुखै रपि चार्पितैः ।

अखिलभावपरं परिभाषयन् निखिलभावसमाश्रयमाशयेत् ॥ ३१ ॥

तत्कृते विहितमन्त्रमध्यहो ! न श्रुतं ब्रजति भीक्षुः पुरा ।

तद्वलादपि विधासयोगिनं योगिनं नयति लीनमचयम् ॥ ३२ ॥

यच्छति तत्प्रतिफलमिति दायिनी यच्छति स्निग्धगदुक्तमिति प्रदा ।

कीर्तनं निखिलपापजननं यस्य तं शृणु नमस्कृत्य कीर्तय ॥ ३३ ॥

संस्मृतिर्निखिलमोहविमृतिं तत्पदं पश्यति विवर्तनं परम् ।

पूजनं सर्वसंप्रदायपूज्यतां यस्य यच्छति तमिच्छन् विवर्तनम् ॥ ३४ ॥

दासता भवभया दासतां यस्य यच्छति विधेरदासताम् ।
 चेतसा व्रज तदङ्गि दासतां सङ्गमेन क्षपया सदा सताम् ॥ ३५
 सख्य मस्य खलु सर्व्व भोगतः सख्यमाहरति लोकादुख्यजम् ।
 स्वं निवेदयति योऽस्य सोऽपि तं स्वं प्रवेदयति मित्यनिर्भयस्य ॥ ३६
 यत्र च क्षणतया क्षणं कृता प्रीतिरेव परिपूर्णलक्ष्मम् ।
 स्वं प्रयच्छति जगद्दिलक्ष्णं तं क्षणं न हि विहातुं मर्हसि ॥ ३७
 वेदनं हरति यस्य तत्त्वतो वेदवेद्यकृतवन्धवेदनाम् ।
 वेदनायकवरस्य तस्य किं वेदनेऽपि मनसास्ति वेदना ॥ ३८
 यस्य जापकवरस्य विच्युते देवतादिगतिरेव दुर्यतिः ।
 भावतो भवति भावशुद्धितस्तं जपाक्षरमुमापतिं शिवम् ॥ ३९
 निःशेषयत्यघगणं विपदो विहन्ति
 सर्वाः प्रपूरयति सर्व्व मनोरथाश्च ।
 बन्धाहिमोचयति सर्व्वं त एव यस्या
 नामापि संसृतमतः स्मरतामभिस्तम् ॥ ४०
 आत्मेति वा निश्चितं स्वनिश्चयैः सदैवरूपैकरसं विशुद्धम् ।
 भजस्व वांशांशिकभेदभावैर्मत्तैरकया भक्तजपात्तचित्तम् ॥ ४१
 भजस्व वा तं बहुमन्त्रभेदैर्बहुप्रकारैर्बहुरूपभेजम् ।
 एको द्विधा स त्रिविधश्चतुर्धा स पञ्चधा सप्तविधोऽकीर्तितः ॥ ४२
 भोगिभोगश्चयनं हरिं तथा भोगिभोगचयनं क्षणं हरम् ।
 भोग्यभोगितरभावतः स्मितं भोगिभोगफलदं समाश्रये ॥ ४३
 सत्वमेक मन्त्रं सनातनं शैववैष्णवविभेदतः स्तुतम् ।
 मोहवेदि गुणभेददर्शनाकात्मदर्शिनमपास्तकक्षयम् ॥ ४४
 ब्रह्मविष्णुशिविरिशाब्धिकात्मना वामरूपगुणकीर्तिभिः शिवः ।
 एक एव भजवान् विभाव्यते पुण्ययातनुरनूनशक्तिमान् ॥ ४५

नामरूपगुणैकोत्तिभिर्भित्तमिषु भावयति यो मतिच्युतः ।

स च्युतो भवति भावना या त्रितया वषट्पञ्चमादिभिः ।

तत्समर्पय जगत्कृतौ गते सर्वसर्वनिगद्यैर्विनीयसे ॥ ४६

कर्म्मसूत्रवशतः स ह्वयतो यद्यदादिशति तत् प्रवसते ।

दावयोषिद्विषयत्वेष्टया चेष्टसे न खलु तेऽस्ति कर्त्तृता ॥ ४७

कर्म्मणा स खलु कर्म्म कारयेत् कर्म्मणा स फलदेऽपि कर्म्मणाम् ।

कर्म्मसूत्रमिदमौष्ठं प्रभो ! कर्म्मणा भ्रमति कर्म्मपूरुषः ॥ ४८

जन्ममृत्युविषदादिनेष्टया जायते तव तदिच्छयैव चेत् ।

तत्कृतौ तव कथं स्वतन्त्रता कर्त्तृताम्यज विमोहिनी मतः ॥ ४९

सर्वविश्वजनकोऽस्यविद्ववानोश्वरः स हि भवानोश्वरः ।

मायिकोऽसि स च माप्यनन्तदृक्कां वहसःहृह कर्त्तृमानिताम् ॥ ५०

भूजलाद्यानिलस्रप्रसूयया सोऽष्टमूर्त्तिधरयाष्टमूर्त्तिधृक् ।

षोडशात्मकविकारयुक्तया तद्वि निर्धर्मविचित्रकार्येया ॥ ५१

निष्क्रियोऽसि सकलं स्वमायया स्वीकरोति सोम्युते ।

तत्र सर्वकृतितात्रिवेशयकोचसे निष्क्रियकर्म्मबन्धनैः ॥ ५२

कर्त्तृकर्म्मकरणानि देवतश्चेष्टतेऽधिकरणस्य योगतः ।

सन्निधानवसतस्तदात्मनः साक्षिवत् स्फुरसि निर्धर्मोऽक्रियः ॥ ५३

इन्द्रियाणि खलु चेष्टयन्त्यसुन्दरे मन्दिरगणान् समीरणाः ।

तान् मनस्तदपि धीरहृद्य तान् तक्रियाफलदयस्त्रिरैश्वरी ॥ ५४

जन्ममत्र भवतो न विद्यते पूर्णविद्वग्ननिर्धर्मतात्मनः ।

निवृत्तस्य न मतिस्त्वयागतिर्निर्धर्म-

मोऽसि भवतागतिर्निर्धर्मः ॥ ५५

सर्वज्ञः सः सर्वज्ञः सर्वज्ञः सर्वज्ञः सर्वज्ञः सर्वज्ञः

सर्वज्ञः सर्वज्ञः सर्वज्ञः सर्वज्ञः सर्वज्ञः सर्वज्ञः

आदेशपासनकृतेऽभिलक्षणाग्रयोः

सन्ध्यायती न चक्षुः कर्मफलपभोगः ॥ ५६

यत् त्वत्ते प्रसन्नैः पुराण पुरतो यत् त्वज्यते तत् त्वज

त्वत्ते प्रसन्न एव यत् न मननात् स्वप्नेऽपि मा तत् त्वज ।

धर्मं संशयतत्परं परिहरन् धर्मं पुरस्तत्परं

प्रत्यक्षं प्रविहाय साधुभवतः प्रत्यक्षतः स्वीयताम् ॥ ५७

धिक्षु त्व संसारवदष्टसिद्धीः स्वीकृत्य संसारवदष्टसिद्धीः ।

विधाय तुष्टिं न च चन्द्रमौलिजां विधाय तुष्टिं न च चन्द्रमौलिजां ॥ ५८

बधेन युक्तः स्फुरदिन्द्रियाणां बधेन युक्तः स्फुरदिन्द्रियाणाम् ।

तत्प्राप्तये ज्ञानसुरीकुक्ष्य तत्प्राप्तये ज्ञानमपाकुक्ष्य ॥ ५९

वित्तेपयोनिं सकलां विहाय विहाय चिन्तामपि भोगजाले ।

ग्रहचार्यं मोहमलं विहाय विहाय वेदं प्रज साम्यं मन्तः ॥ ६०

निष्कामं कुर्व कर्म धिक् कुर्व भवं मोक्षाय बुद्धिं कुर्व

ये योर्धो शिवकं नमस्कृत् कुर्व स्वं योगतः संस्तुव ।

मा शक्तिं कुर्व कुर्व चाद्यमतः स्वात्मानमङ्गीकुर्व

प्रेक्षान्तः कुर्व सर्वदैव शरणं सर्वात्मना शङ्करम् ॥ ६१

बन्धून् सं त्यज सं त्यजालयवधिं स्वर्गसृष्टां सं त्यज

केहं सं त्यज सर्वथेन्द्रियगोचैर्हर्षिभिरनं त्यज ।

सत्त्वं सं भज सत्त्वतोऽपि पुरुषं सत्त्वं स्वरूपं भज

भक्त्यान्तर्भज सर्वभावशरणं सर्वात्मना शङ्करम् ॥ ६२

गुरुं प्रियं निज पितृभ्रातृभ्यां स्वभ्रातृभ्यां शरणदमिष्टदेवतम् ।

कपयिष्ये सत्सत्सर्वं स्वर्गं स्वर्गं स्वर्गं स्वर्गं स्वर्गं स्वर्गं ॥ ६३

जगत्यन्तः प्रसन्नैः पुराण पुरतो यत् त्वज्यते तत् त्वज

धर्मं संशयतत्परं परिहरन् धर्मं पुरस्तत्परं प्रत्यक्षं प्रविहाय साधुभवतः प्रत्यक्षतः स्वीयताम् ॥ ६४

स सर्वतः पाणिपादाक्षिकर्षणं ह्यननस्यप्रमदानभूतः ।
 संख्याय सर्वं सहि हातिरिक्तः सर्वोत्सवसर्वो बहिरन्तरात्मा ॥ ६५
 न तस्य कार्यं कारणञ्च विद्यते न तज्जगत्सर्वव्यधिकश्च कश्चित् ।
 परास्य शक्तिर्विनिधा मुतास्ति स्वाभाविकी ज्ञानबलश्रिता च ॥ ६६
 मायाभिरैकः पुरुरूप ईयते समामरूपादिविवर्जितोऽपि ।
 यन्नस्य भीक्षा सधियो नियोक्ता फलस्य दाता फलभूत एकः ॥ ६७
 ब्रह्माणमये विदधाति यो वै तच्चिन्तया तस्य हृदि प्रसक्तः ।
 वेदांश्च सर्वान् ग्रह्णोति तस्मै तं बुद्धिबोधं शरणं प्रयाहि ॥ ६८
 ब्रह्मादयो यत्कृतयेतुपाक्षाः यद्वीतितो वामि सदैव वातः ।
 भग्निर्दहत्यसि जनांश्च ब्रह्म रिन्द्रोऽवर्तं दं नम तं प्रसक्तः ॥ ६९
 ब्रह्मादयस्तन्मकलेवरान्ता एते यदानन्दलवोपजीव्याः ।
 पूर्णतमानन्दमहात्सुराग्निमपारमन्तः शरणं प्रयाहि ॥ ७०
 हृद्ग्रन्थिरुच्चैरिह भिद्यते प्राक् क्षिद्यन्त एवाऽखिलसंश्रयाश्च ।
 संक्षीयते कार्यक्षयं समूलं यस्मिन् सुदृष्टे कुरु तत्र दृष्टिम् ॥ ७१
 यद्ज्ञानतो भाति समस्तमेतद्यत्सत्तया वापि विवर्तते च ।
 ज्ञानन्दतो नन्दति यस्य सर्व्यन्तमेकमात्मानसुरीकुरुष्व ॥ ७२
 यो मध्यतो मध्यतमः सदास्ति बहिर्बहिर्गो न च यस्य वेत्ता ।
 योऽन्तोन्ततयादिरथर्हतिो हः सोऽन्तर्बहिर्वाग् शरणं सदास्तु ॥ ७३
 विष्णुं वसिष्णुं प्रभविष्णुमै शं शिवं सहिष्णुं भजदागसाश्च ।
 निराकारिष्णुं निखिलस्य भीतेस्तुत्यतिष्ठुर्भज तात । भूयः ॥ ७४
 पुनरपि कुमाराङ्कशतः ।

कालः स्वभावो निवर्तित्येदृश्या जीवोदयः कारणवीक्षरी यः ।
 सुदो सततमस्मिन्ति भुपजाभ्यां सुदो सुनिर्वाणद्वयं प्रहृष्टः ॥ ७५
 कालः स्वभावो निवर्तित्येदृश्या जीवो जगत्कर्मणि न सततमः ।

कालखभावाद्यसिद्धान्तः प्रक्रियस्यो राजवदीय एकः ॥ ७६
 दिष्टं विना कष्टं मही न कासी कीलं विना हयसता इवर्तः ।
 मतेऽप्य वेदीजनजास्ततस्त कष्टं न तपस्युः कतीव नारी ॥ ७७
 जमनिबन्धा निवर्तिः प्रवर्तिः स्यात्प्राग्निद-राया प्रमवातः सुतः ।
 तस्मादिदं नाम न हि स्वतन्त्रा विद्यन्तुः प्रा विवर्तिः प्रवर्तिः ॥ ७८
 कमेव चेत्कारणमत्र नैवः कुक्षपि कर्माफददं कथं सन्तु ।
 कतापवादे ह्यपवादकर्ता प्राज्ञादृतिऽन्यो न हि लक्ष्यते च ॥ ७९
 मर्यादया सं सरतां क्रमिच कुमर्तु मासादिविवर्तमानाम् ।
 नैतद्वदुच्येति च लक्ष्यतीति नैव क्रमं नित्यमपेक्षते हि ॥ ८०
 निषेधविधायककर्माकाशं प्रज्ञावता कल्पितमित्यवेमि ।
 शरीरनिर्माणमपीदृशं प्रज्ञावता निर्मितमित्यवेमि ॥ ८१
 त्रिलोकसंस्थानमपि प्रकाशं प्रज्ञावता स्थापितमित्यवेमि ।
 सर्वप्रकार्यं तदिदं समस्तमेव धिया निर्णयमभ्युपैमि ॥ ८२
 नाचेतनं कर्म करोति तातानाचेतनः कर्मफलानि भुङ्क्ते ।
 नाचेतनः कर्मफलप्रदाता नाचेतने किञ्चिदिहावभाति ॥ ८३
 नाकर्तृकं सिद्ध्यति कर्मकर्ता नाचेतनो नात्यविदित्यमिति ।
 अस्यायुरेवं परवान् शरीरो जगत्करः किं जगदंशभूतः ॥ ८४
 कर्मोद्भवः किं परवान् शरीरो जगत्करः स्वात्मजगदंशभूतः ।
 नाकर्तृकं सिद्ध्यति कर्म तात । नैतद्विनोतयत एव देही ॥ ८५
 तस्मादिदं चक्र इवावभाति भ्रमाय कीजादुरवत् प्रसिद्धम् ।
 किं तस्य चक्रस्य तु तत्प्रवर्तकः स नाम मायी जगतां स्वतन्त्रः ॥ ८६
 कर्माणि कर्ता च विधिश्च कालभक्त्योन्यसामेकतया स्वतन्त्रः ।
 ईदृजं स्ववत् प्रविवर्तयन् यः स्वमायया भाति स एव चक्री ॥ ८७
 तस्मात्परः कोऽपि स्वकालदर्शी समस्तविद्यासि समस्तसाक्षी ।

समस्तभावस्य महेश्वरस्य देशो जनेषु कर्तव्यः प्रसिद्धः ॥ ८० ॥
 ऐश्वर्यकांठादिसमामिदृश्या कार्यस्य शक्त्यस्य च कर्तृदृश्या ।
 तस्मादिदं कार्यं स्वकीयं कर्ता पुनस्तत्करोति कर्तव्यं प्रसिद्धः ॥ ८१ ॥
 स चेद्विद्वान्परमेष्ठिना प्रोक्तः सति हि दुर्गमदेतेषां ॥ ८२ ॥
 स चेद्विद्वान्परमेष्ठिना प्रोक्तः सति हि दुर्गमदेतेषां ॥ ८३ ॥
 नित्यं स्वभावस्य च स स्वभावः कौशल्यः कालो निवर्ततेर्निधना ।
 जीवस्य जीवः कृतिनाञ्च कर्ता यदुच्छेदेच्छाश्रयतामुपायतः ।
 स देवदेवः स गुरुगुरुणां प्रभुः प्रह्वनीं प्रभवो भवानाम् ॥ ८४ ॥
 पिता पितॄणां स पितामहादेः चित्तमर्हन्त्यपरो नैव कश्चित् ।
 स चक्षुषश्चुरतोव गूढे प्रापिषु च भावतमं प्रसिद्धः ॥ ८५ ॥
 बोधः स बुद्धेरहमेऽप्यहन्ता स ज्योतिषां ज्योतिरिति चतुतोऽस्ति ।
 अश्वोरणीयान् महतो महीयानन्तस्तथान्तःकरचक्षुः शान्तः ॥ ८६ ॥
 स दूरदूरोऽपि समीपवर्ती समीपतः स्वात्मनिर्धेर्निधानम् ।
 स सर्वगोऽपादकरो गृहीताऽश्रवा मृशोत्थेवमचक्षुरीयते ।
 स वेद्यचित्तोऽनिहिलं न वेत्ता तस्यास्तु सर्वाधिपतिः स केव तः ॥ ८७ ॥
 रजस्तमः सत्त्वविशालनेत्रया चन्द्रार्कवचोबहुगुणरूपया ।
 समुल्लसद्भोगवियोगलीलया पुमान् परः क्रीडति चात्ममायया ॥ ८८ ॥
 पुमाश्रिता किं प्रकृतिः स्वतन्त्रा स्वैकत्वं तां वा पुरुषः स्वतन्त्रः ।
 संशीतिरेव तव मास्तु देवः सचित्तया स्वामितया स्वतन्त्रः ॥ ८९ ॥
 स सत्यसङ्कल्पतया तयैव सृजत्यवत्यसि तिरिदधति ।
 तथानुगृह्णाति दृशात्मशक्तिं सदा सदात्मा स्वमहिम्नि राजते ॥ ९० ॥
 दृश्यते खलु जडा सदृशनादृक्मयी खलु परात्मभामयी ।
 शक्तिरस्य तु तयोरिदं जगज्जायते तमभिवोक्तं मुच्यते ॥ ९१ ॥
 खलु सत्त्वमयमेतदीयते यस्य दन्तारधवा बहिर्दृश्या ।

तत्तदेव हि कुराः पराभिन्नं अतिरेकः परमाभिन्ना ॥ ८८
 जर्जनम एव सं सत्त्वं तु यद् वाङ्मयं कदापि कदापि न भवति ।
 योऽपि सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं ॥ ११०
 आत्मनामिति किलात्मनामिति सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं ॥
 कृतमदृष्टिं वीक्षते स्वं वेदमन्त्रं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं ॥ १११
 सृष्टिर्यथासाहवतीह भूयोऽपि सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं ॥
 स ग्राह्यो निर्जगदेकयोक्तिरज्ञातयोक्तिर्भोग्योक्तिः ॥ १०२
 अजं सदात्मन्यमनामिति सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं ॥ १०३
 आत्मनामिति सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं ॥ १०४
 न कर्तृकार्यं न कारणं तत्र दीर्घस्वातन्त्र्यं सत्त्वं ॥
 न स्यादर्थं न च रूपमर्थं रसं न तच्चैकारसैकरूपम् ॥ १०४
 सर्वाधारमनाधारं सर्वगं सतताचलम् ।
 तदाकाशमनाकाशमकिञ्चिदस्तु किञ्चन ॥ १०५

आद्यन्तमध्यरहिते स्वविकाशमात्रे

शक्तिः परापरपरास्वविचिन्त्यरूपा ।

सामर्थ्यावस्तनुभूता निश्चतेन्द्रजाल-

विद्येव विद्यपरिणामविवर्तशीला ॥ १०६ ॥

हेमनीव कटकादिविचित्रं वारिवोर्मिचयबुद्बुदफेणाम् ।

मायया मरुसरोचिजलाभो भाति तत्र भुवनन्धम एव ॥ १०७

स केवलः शुद्धविदेकरूपः कर्ता विकर्ता ऽप्यचलोऽप्यलिप्तः ।

अनन्तसामर्थ्यादिदात्मशक्त्या सर्वं ज्ञया सर्वमिदं करोति ॥ १०८

सर्वं वित् पुनरवाधितेषितोऽनन्तशक्तिरविलुप्तदृक् सदा ।

नित्यद्विग्निरपि लोकवत्तया दृष्टिमारभत एव क्षीलया ॥ १०९

साक्षात्तमूर्तिः ससुदेति पूर्वमिच्छामयी सैव विभाति काले ।

कतिस्वरूपा कुरुते समस्तस्वातन्त्र्यं व्रजति त्रिमोक्षयेष ॥११०॥

जयत्यथः कान्तवदेव देवि नित्यात्मिनी विप्रियः पादिस्रजिम् ।

जगत्पुत्रं लोचनिभां स्वयत्तया सं कथयेत् सन्निधितोऽनुवृत्तः ॥१११॥

राजा भजाः शास्त्रिः यथा प्रजाभिः

शक्तिं तथा शक्तिपदः स्वयत्तया ।

निबामयतेऽयं हि शक्तिं जगत्-

मन्त्रैव राज्ञो वमटादि कृतान् ॥ ११२ ॥

तथा यथा वासिपरिवहेष कर्ता भवेत् केवल एव देवः ।

यत्तया स्वया स्वामुद्यच्छ शक्तिं कर्ता भवेत् कारककारवाक्यः ॥११३॥

बुद्धादृष्टुं तिनभोमवस्यहृदोऽयं भूमिपरिणामशालिनी ।

भोगहेतुरथ सा विमुक्तये स्वात्मदर्शनमयी च जायते ॥ ११४ ॥

एवन्तत्त्वामर्थभूतादितानन्तसामर्थ्यावती, दाहिकादिरिव-
दहनादेरभिज्ञा भूतभवन्नविश्रूतग्रामाधिसितानन्तब्रह्माण्ड-
भाण्डानां निर्माणपालनप्रपातनादिवन्वभोजसमर्था, तत्सत्ता
तद्गानाभ्यां सत्ताभानवती, अनिरूप्यमाने सती, निरूप्यमाने ह्यसती
स्वयम विकाराशेष-विकारहेतुर्निवृत्तु-प्रशक्तेत्य-निर्वाच्यमानमुप-
क्षेपतावित्यशक्तिः, तत्सधर्मेणैष विधर्मेणैषी, अविद्यमानमपि
जगद्विद्योतयन्ती, विद्यमानमपि परमात्मानमादृशयती, परमे-
श्वरमपि जगत्कर्माणि विक्षिपन्ती जयति परमा मायेति ।

तथा चीकम् ।

दुर्घटं किमपि नात्र विद्यते मा घटस्तमतिमोहती यतः ।

दुर्घटैकघटव्यापटोयस्य मणिरस्य जगदिन्द्रजासिद्धः ॥ ११५ ॥

केदृशी कुरुमियं प्रवृत्तं ते नास्ति कोऽपि स्वयं मुक्तिवर्त्तनः ।

तं विद्या तं शरणं तं विद्या तं विनायकं शुभं गुणं भज ॥ ११६ ॥

दिश्यते । स तु स्वमायायां निर्मलसत्त्वरूपायां सन्निकर्षात् प्रति-
विम्बित इव जगत्कारणमूर्तिरदोऽखर इत्युच्यते । स्वमायापरिणाम-
रजोलेशजनितमानस-मात्र-ग्रहणात्मगद्विभागभङ्गस्य-विकल्पकारौ
सूत्रात्मेति, ततः स्पष्टतया आकाशादिप्रपञ्चपञ्चीकरणजनित-
विराड् रूपग्रहणात् विराडिति जगत्कार्यकारी जायते ।
जीवास्तदपरांशा रजस्तमोमलिनोपाधयः प्राप्तैजसविश्रुतां
ब्रजन्तः सुषुप्तिस्वप्नजाग्रदवस्थाभागिनः दीपाद्दीप इव तमायः-
पिण्डात् स्फुलिङ्गा इवोच्चलिता बहा इव प्रतिभासन्ते । अनाद्य
ज्ञानजनितकर्मेचक्रमनुसरन्तः सरन्ति संसारेषु सृष्टिश्रुति-
प्रत्ययरूपेण । ईश्वरस्तु, निर्मलसत्त्वोपाधिकतया सदा सर्वज्ञतया
च स्वरूपाभिन्न एव विद्यमानः सदानुक्तः सदैवेश्वरं स्वशक्ति-
साधो जगत्कर्तापि सर्वदोषास्पृष्टो महापायोऽपि शुद्धः केवलो
ऽद्वितीयः प्रतिभासते जीवचक्रं परिभ्रामयन् ।

परान्दृष्ट्या स ईशानः प्रत्यग्दृष्ट्या स केवलः ।

एको हि परमात्मा सावाकाश इव निर्मलः ॥ १२०

उषां शान्तां च मिथ्यां च दर्शयन् प्रकृतिं स्वकाम् ।

ईशत्वमोशः कुरुते नयवान्नृपतिर्यथा ॥ १२१

जीवास्तु स्वकर्मेचक्रेण भ्रमन्तः कदाचित् सुकृतिविशेषपरी-

याकैः सह सुसङ्गममवाप्य भगवज्ज्ञानयोगपथमनुवृत्त्य यतन्तः

क्रमेण तदोऽखरप्रसादेन तमेवेश्वरं स्वस्वरूपं ज्ञात्वेव अविद्यो-

पाधिहानात् प्रतिविम्ब इव विद्यान्तर्भूता मुक्ता भवन्ति ।

॥ १२० ॥ जीवोऽपि तदोऽखरप्रसादेन तमेवेश्वरं स्वस्वरूपं ज्ञात्वेव अविद्यो-

पाधिहानात् प्रतिविम्ब इव विद्यान्तर्भूता मुक्ता भवन्ति । ॥ १२० ॥

॥ १२१ ॥ जीवोऽपि तदोऽखरप्रसादेन तमेवेश्वरं स्वस्वरूपं ज्ञात्वेव अविद्यो-

परं ब्रह्मकतां प्राप्तां सर्वं धैतदसम्भ्रमम् ॥ १२३ ॥

कैवल्योकाद्विगतं ऐश्वर्यवत्ताम्रभावमका चित्तलयासम्भवासं
न भावयन्तु । जीवेशसेहवादिनो ब्रह्मैकत्वभावनं मोक्षसंघनमिति
स्वीकृत्वसोऽपि तज्ज्ञानमपरमार्थकमिति वदन्ति; तेषामपर-
मार्थिकज्ञानमेव । ये तु सुखस्वरूपं निश्चयेयमिति मन्यमानाः
सुखस्वरूपं सुखं नानुभवन्तीति वदन्ति; ते नानुभवन्त्येव चित्त-
हानाभ्युच्छासु सुखविज्जडस्वभावो मोक्ष इति कुतर्कयन्ति
कुतर्कयन्त्येव ।

कुमारावचतुः ।

आब्रह्मलोकेऽपि पातभीत्या-

नैकान्तमात्यन्ति कमस्ति सौख्यम् ।

मोक्षेऽपि साक्षात् सौख्यरूपे चित्तं-

विना कोऽस्तु सुखानुभूतिभुक् ॥ १२४ ॥

यथातिदुष्टप्रजमादिरान्यं तथा च कुष्ठादिहतं वपुः स्वम् ।

यथा प्रिया मग्निववाक्वदुष्टं भीक्षुं न मोक्षुश्च तथैव चित्तम् ॥ १२५ ॥

सुनिर्वाह ।

चित्ते नष्टे कारणोपाधिहानादाकाशमः पूर्णएकोऽवशिष्टः ।

नष्टोपाधिनिर्गताशी निरंशो ब्रह्मवासी भासते ब्रह्मभूतः ॥ १२६ ॥

न जायते न म्रियते न सुहति न शोचते निश्च्यति नान्य दीक्षते ।

स्वयोपहत्यैव सुखं स्वरूपमग्रनि वास्तेऽनुभवस्वरूपः ॥ १२७ ॥

चक्षुः ।

दुःखानुरूपैव सुखं नैव दुःखं नैव सुखं नैव दुःखं नैव सुखं नैव दुःखम् ।

सुखं नैव सुखं नैव सुखं नैव सुखं नैव सुखं नैव सुखं नैव सुखम् ॥ १२८ ॥

हित्वात्मिकं चित्तं निश्चिन्तयित्वा नैव सुखं नैव सुखं नैव सुखम् ।

यः कामहेतुं क्षिप्तचित्तभूतं कथं स पुण्यात् तृष्णात्मवित्तैः ॥ १२८
 आश्रयन्तवत्स्वप्रमनस्यमोहं सुखे च दुःखे निवृतं सुखार्थी ।
 अज्ञानजं चित्तमहो ! यदीहि किञ्चेह ते स्वप्नमथ प्रबुद्धः ॥ २३०
 स्वयं युक्ताग्निं परमात्मनः पदे मूर्च्छां सुषुप्तिर्नजडोपमावहा ।
 मूर्च्छां सुषुप्तिः खलु चित्तवृत्तिर्निश्चितमात्मानुभवो हि मोक्षः ॥ १२९
 अज्ञानतः कोऽस्मि कुतः कयास्ये केनास्मि बद्धः किमिदं क्व मोक्षः ।
 इतोऽकारागृह्यन्मृतस्य कुतोऽस्त्वभ्युत्थितः क्व सुखं जनस्य ॥ १३२
 सदा सदभ्यासपरः स्वचित्तं संयोज्य तेनेव समुत्तराय ।
 नाथं यथा पारमतत्त्वज्ञैतन्नास्तत्त्ववित्तोऽस्ति मोक्षपारम् ॥ १३३
 यथा न बोधस्तव जायतेऽद्य तदा प्रबुद्धैर्गदितं प्रतीहि ।
 किमासवाचा नृपजोऽस्य जालस्यक्ता स्वराज्याप्तिसुखी न जातः ॥ १३४
 नृपं प्रयागोज्झितदेहमीक्ष्य चोरोऽपि तस्माद्ध्विति मन्यमानः ।
 तस्याज देहं हि यतस्तथैव समाचरन्ध्वञ्चरितं पुराणैः ॥ १३५

ज्ञात्वा परं स ननुभूय निरस्तमोहाः

प्राप्तान् स्वसिद्धिविभवानपि सं विहाय ।

यस्माद्विद्यन्त्यगुणमव्ययमात्मतत्त्वं

तस्माज् भासपदवीपरिमृजनीया ॥ १३६

अतश्चित्तमनादिसंश्रयौ बन्धुरिति, हेतुदृष्टिर्विविधविनीह-
 हेतुभूता प्रियेति, अविद्येयं जननीति, सङ्ख्यस्ववैरसः पुत्र इति,
 को हेन नापेक्षणीयः—युधिष्ठिरो धर्मभावतारः सुवीधनं स्वबन्धुमपि
 स्व-कुलं विरोधकारिणं घातयामास । लोकापवादभयाद्रामोऽपि
 प्रियां सीतां तस्याज । जामदग्न्योऽपि जनकप्रीतये जननीमपि
 जघान । संत्यक्तमो ह्यश्वरथः प्रियमपि रामं गुणाभिरामं
 तस्याज । तन्निःशङ्कं तत्तद्दोषमहाहेतूनिमान् जहीहि ।

जीवो जायो मोहितः स्वप्नप्राप्तालोकां वासं दीपजालावृताङ्गम् ।
 सङ्ख्याङ्गं चित्तनामानमन्तर्माहायज्ञो साक्षयवस्ति वचः ॥ १३७
 चित्तं पुनश्चाभिविच्य स्वराज्येमास्तीवासी भास्वनङ्गोपगूढः ।
 भ्रातृभ्यै कान्तिकान्तयाहन्त मूढः स्वासाङ्गो जीव्यते चातिगूढः ॥ १३८
 चित्तं पुनः तन्निराकृत्य योगैस्तातानर्घेकाक्षदं क्रीडमानम् ।
 खे हं हित्वा प्रकृतेर्मोहहेतोः स्वाराज्यं स्वं भुङ्क्ते विज्ञानलभ्यम् ॥ १३९
 विज्ञो राजा मन्त्रिणं वा सुतं वा दुष्टं मत्वा निग्रहेषाग्रहेण ।
 बध्वा हत्वा गुण्यमन्त्रैः स्वतन्त्रः किञ्चैवासी मोदते चाद्वितीयः ॥ १४०
 स्वर्गात्पाता यातनायां निपाता गर्भावासी रोगशोकादयसी ।
 यस्मात् प्राप्ता नैव विनान्ति शेषस्तथ तत्रागे का व्यथा चेतस्यते ॥ १४१

कुमारावृत्तः ।

कथं प्रवर्त्तते चेतः कथं वा विनिवर्त्तते ।

किं वा स्वरूपं चित्तस्य चित्तादन्यः कथं पुमान् ? ॥ १४२

सुनिश्चयाच्च ।

आत्मनः प्रतिकृतेः प्रकृतेः प्राक् सङ्गतो मन इति ।

तन्मनः सृजति पाति नाशयतयात्मनैव लयमेति सुहृति ।

स्नानं गुणान्गुणनिर्मलात्मनि अष्टदृष्टिरवरोपयतापि ॥ १४३

सङ्गमेति विषयैकचिन्तया सङ्गतो भवति कामसङ्गतम् ।

तेन मोह मय विहृतिं ततो हीनसञ्चति समेति चापदम् ॥ १४४

तत्पश्यन्चयिण मौख नीरसं सङ्गजं सुखमसङ्गतः क्रमात् ।

सं विरज्य रजसोऽतिनिर्मलं सत्त्वमाचयति सुकृते ॥ १४५

चित्तान्ना सुदृढया त्वनिष्ठया चिन्तयात्मकलनस्य कालतः ।

लीयते स कालैः समन्ततो योगमेतत् सत्तु योगसाक्षिणः ॥ १४६

तन्निष्ठस्य परिवोह्य सत्प्रथि स्थापयामहृदये स्वशिक्षया ।

प्रापयिष्यति गतिं सुपुत्रकन्याश्रयिष्यति न खेतुः सुपुत्रवत् ॥ १४७

गर्भाधिवासजनिस्तृप्त्य कृतास्तप्तेष्टा-

मुत्पातपातभयशोकश्रमनिष्ठाम् ।

दौष्ट्यां मनोजसनसोर्वपुषसलत्वं

चित्ते निवेश्य विरमस्व रमस्व विष्णो १४८

क्षण सुखवसंख्य मधुरं विचित्रं सुखदुःखभयादिकम् ।

न हृदि चिन्तय चिन्तकमो हृदं स्व दुःखमेव विचिन्तय निर्भयम् ॥ १४९

दृष्टवदानुश्रविकं सकलमनितं विभाव्य धिक् कृत्य विगलन् ।

मनोरथः प्राक् चिन्तय तद्वत्पुनर्न दुःखाय ॥ १५०

जहि मनोरथमस्मिरमितालं जहि मनोभव मस्तमनोरथः ।

जहि मनोऽपि मनोभवनाशती न भविता जननीमनसस्ततः ॥ १५१

स्वयमसौ पुरुषः खलु केवली जयति जन्मविनाश परिच्युतः ।

सुखमयः सुखदुःखपरिच्युतो न भवतीह कदापि प्ररिच्युतः ॥ १५२

न मही न जलं न मही न सरस्व न खं न मनः प्रकृतिर्विकृतिः ।

विकृतेः प्रकृतेरपरः सपरोदृशिमात्रपुनर्न वपुर्भवान् ॥ १५३

अपरिणाम्यगुणाः प्रतिसंक्रमादृगसि दृश्यमिदं विपरीतभम् ।

स्फुरदहङ्गुतिमुख्यसर्वेण हितमिति स्थिति मेहि प्ररात्मनि ॥ १५४

चलमिदं निखिलं ज्ञातुं भवान् कष्टमिदं भवानसि चिन्तयः ।

असुखमेतदयान्ति सुखात्मकः सुखसुखैव सुखी न सुखी भवान् ॥ १५५

मनसि ते सुखदुःखभयादिका विवर्तयौ श्रविकार्यसि सुखदुःखम् ।

मनसि लीनतरे न सुषुप्तितः क विषयाविषयी क सुखादयः ॥ १५६

प्रतिदिनं प्रतिबुद्धा जगद्गमं स्वप्नं एव मनोति चतुर्मुखः ।

अनवधानवशाद्बन्धनतस्यज मनो न मनः सुमनो भवान् ॥ १५७

द्रविणवन्धवपुःप्रमुखे हृष्या भ्रमसि किं क्षणिके सुखलोलुपः ।
 सुखमये व्यभिचारतया स्थिते सुखमुपैहि सदैव सदात्मनि ॥१५८
 न भवनेन वनेन सुहृत्पत्नी कृपप्रदेह-प्रदेहि सुधाशिनाम् ।
 स्फुरतिनिर्हृतिरात्मनि निर्हृते जयति सा स्थिरचित्तवतां सतः ॥१५९
 जगदिदं खलु भूतविजृम्भितं तदपि मायिकमित्यवधारय ।
 भ्रममयी तव सापि निरूपिता न भवतीति निरूपयजहि भ्रम ॥१६०
 भूतानि निर्णयगुणैः प्रहृष्टैः प्राणान् क्रियाभिश्च मनोमतिश्च ।
 निर्णीय सङ्कल्प विनिश्चयाभ्यां समाधिसुप्तगोरहमश्च शक्यत् ॥१६१
 पुरारिमूर्च्छां प्रयतः पुराणि संयम्य नारायणतासुप्ततः ।
 अनन्तभोगो परियोगनिद्रां भजामृतस्वादुमयीं प्रबुधः ॥१६२

वाचसेतसि तन्मती महति तां तं प्रवगात्मन्यजे शान्तेऽनन्त-
 महिम्नि चिह्ननसुखाकारि विकारे शिवे । ज्ञानेनैव समर्थं देह-
 मपि च प्रारब्धभोगेऽल्पके विश्रामं सदुपैहि शम्भुशरणं प्राप्ते
 न वासभ्रमः । एकासने समुपविश्य विनाश्य विघ्नानिकान्तकान्त-
 निलयः परमेष्ठमन्तः । कोऽवधारय निवारय चित्तमेकमेका-
 दृष्टिरथ लप्स्यसि तत्पदं स्वम् ।

अथवा बहिरेतरेव तत्परमात्मि चणतत्परो भव ।

स इहास्ति स भाति केवलस्तदृते नास्ति न भाति किञ्चन ॥१६३

कुमारावूचतुः ।

भूतन्द्रियाणीह मनोमतिश्च स्वैः स्वैः क्रियाभिः स्वगुणैश्च दृश्यत ।
 तन्निर्गुणो निष्क्रिय एष जीवो ज्ञेयः कथं तावदुक्तं एव ॥१६४

सुनिश्चयः ।

भूतन्द्रियाणीह मनोमतिश्च स्वैः स्वैः क्रियाभिः स्वगुणैश्च दृश्यत ।
 येनैकजीवः स कोऽसौमीशानन्दोऽसि स बन्धतयोऽयम् ॥१६५

कुमारावूचतुः ।

जीव एव कुर्वते मृते फलं मोहमेत्य यदि बोधमेति च ।
विद्यया ह्यपरया पुराहती तत् किमौचित्यिरिह प्रयोजनम् ॥ १६६
ईश्वरोऽपि मनसा मनोवया सन्तनोत्यवति सोहमाग्रवेत् ।
सर्वमाभजति योगतामसीं को विशेष इह वेद्यजीवयोः ? ॥ १६७

मुनिववाच ।

ईश्वरो विहरति स्वमायया हातया वत वशीकृता इमे ।
पीतसौधुरिव सापरापरौ नन्दयत्यपि विमोहयत्यपि ॥ १६८
प्रातिबिम्बपुरुषो हि तद्वयः स्वप्नजागरसुषुप्तियोगतः ।
तत्कृतेन विधिना स्वयं कृतं दुष्कृतं स्वसुकृतं समश्रुते ॥ १६९
भक्तिभावरसतः प्रसाद्य तं शङ्करं स तनुरेष किङ्करः ।
तद्वति समनुसृत्य मुच्यते तत्कृपात इति तत्प्रयोजनम् ॥ १७०

कुमारावूचतुः ।

केचिच्च जीवबाहुष्वं केचिदेकं वदन्ति हि ।
किं तथ्यं किं समाख्या हीत्युक्तस्तावदभुनिः ॥ १७१
एक एव हि भूतात्मा रानोपाधिषु दुश्नते ।
बहुधैवास्तुपात्रेषु चन्द्रमः प्रतिबिम्बवत् ॥ १७२
चिदात्मैको जगद्योनिः शक्तिरेका तदात्मिका ।
सा ह्यस्य कारणीपाधिः सदसद्वशं जन्मभूः ॥ १७३
ब्रजेत्यरिषतिं सापि महदादिक्रमेण च ।
तदुपाधौ पराशक्ति रक्रमा परिणामिनी ॥ १७४
व्यापिका जीवयत्येनाच्चित्प्रभा सा विवर्तते ।
सापि मायादिशब्देन शक्तिराद्या निगद्यते ॥ १७५

यस्या अवयवोऽनन्तब्रह्माण्डं परमाणुवत् ।
 अगृहीत्वा परां शक्तिनापरेणां पुनरुत्ते ॥ १७६
 उत्तिष्ठति गृहीत्वैव सलिलं वीचिमालिका ।
 भावनाभावकालः स्या तदुक्तैव प्रकाशते ॥ १७७
 एकः साक्षी परात्मासौ बुद्धी स्यात् प्रतिबिम्बिता ।
 अस्य नानातुमिच्छन्ति बुद्धिभेदादतद्विदः ॥ १७८
 एकस्या एव हि सृष्टौ बहवः स्रुष्टादयः ।
 एकस्याग्नेः प्रदीपाश्च नानारूपा भवन्ति हि ॥ १७९
 नानान्तःकरणीपाथी स्फुरदग्निः-प्रशाङ्कवत् ।
 नानैव भाति चिच्छाया जीवरूपा जगन्मयी ॥ १८०
 यथा गवाक्षजालान्तराकाशोभात्यनेकधा ।
 परस्परं प्रपश्यन्ति वाग्भिर्व्यवहरन्ति च ॥ १८१
 महारज्जुं घन्यजालनिबद्धखगराजिवत् ।
 प्रत्येकाहंघन्यभेदेन पृथक् सुक्ता भवन्ति हि ॥ १८२
 पृक्त्या पृथमं भागमाश्रितो निर्मलः पुमान् ।
 सर्वज्ञः सर्वशक्तीशः कटाक्षैर्जगदीक्षितः ॥ १८३
 अतोऽस्य मायावरणनावच्छेदो न बन्धनः ।
 न मायामायिनं शुद्धं न सूर्यं मेघखण्डिका ॥ १८४
 तज्ज्ञतात्स महताश्च नालमावरितुं क्षमा ।
 जीवपञ्चरभूतयन्तत्पदायविभूषणम् ॥ १८५
 मायो स मायसारमानं कर्तुं महत्क्षणेकधा ।
 योगीव योगिनां सिद्धिं मान्त्रिण्य मुहुरेकदा ॥ १८६
 बुद्ध्यादौ न जीवयन्ती सा चिच्छायोक्ता पुरा तु या ।
 सा जीवो मखिनोपाधिर्बद्ध इत्यभिधीयते ॥ १८७

अजां मृताऽपि देहेन जायते स्त्रियतापि च ।

अनादिवन्धवहाय स तु ज्ञानाद्विमुच्यते ॥ १८८

दृश्यवदधनदृष्टितभावेषु प्रोक्तानि च ।

अमुस्तृतीयादिदेवात्मा तेन का कति मिश्रवः ॥ १८९

एव परापरमर्था शक्तिरिषा परात्मनः ।

अचिन्त्यानन्तसामर्थ्या यथा ततमिदं जगत् ॥ १९०

अन्तःकरणमप्येकमेकी जीवापि तत्स्थितः ।

स्वप्नद्रष्टव्य जीवोऽसौ कल्पयिष्येऽखरं जगत् ॥ १९१

प्रोक्ततादेव वदन्तेऽपि तैश्चतस्रीति रोचते ।

किञ्चिज्ज्ञः परतन्त्रोऽसौ जगद्वा कथमीश्वरम् ॥ १९२

जीवः सृजति चेच्छक्तिर्निद्रायाः प्रोच्यते तदा ।

वयं ब्रूमोऽत्र तां शक्तिं मायाख्यां परमेश्वरम् ॥ १९३

दूषणं बहुधा वक्ष्ये काहङ्गारेवादिनाम् ।

श्रोतवत्ताश्च की जीवो विरोधोऽनुभवस्य तत् ॥ १९४

द्वितीय विरहादाम वाक्यादिरप्यनिर्णयः ।

नादापि जातं कैवल्यं मानं किं वास्ति भात्रि चेत् ॥ १९५

निद्रावदगस्त्यतीत्येषा काप्रत्याशाश्चमेधसाम् ।

स्वप्न एवानन्दोऽन्तः प्रमाणीक्रियते यदि ॥ १९६

तत्रैवैवो हि शास्त्रार्थः प्रमाणीक्रियते न किम् ।

किमनेन विचारैश्च किमपि प्रमाणीकृतम् ॥ १९७

सिद्धः सिद्धिं प्राप्नुयिष्यति भोक्तिं प्राप्नुयिष्यति ।

ततः कृताऽपि सन्तु कृताऽपि सन्तु कृताऽपि सन्तु ॥ १९८

ततः कृताऽपि सन्तु कृताऽपि सन्तु कृताऽपि सन्तु ।

समुच्चरीषि बुद्धा नाम बुद्धानां मिश्रवः हि ॥ १९९

आद्या ज्ञानमयी सापि द्विधा शब्दविवेकजा ।

परोक्षा सापरोक्षेति परोक्षा शास्त्रनिश्चयात् ॥ ५००

अपरोक्षा विवेकेन स्वयं ब्रह्मेति निश्चयः ।

संसारयति कर्माणि यस्याः सिद्धौ न पूरुषम् ॥ १

उक्तञ्च ।

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपा कार्यक्षमा नश्यति चापरोक्षात् ।

प्रारब्धनागात् प्रतिभासनाश एव द्विधा नश्यति चात्ममाया ॥ २

संसारभयसंविग्नो सुसुषुप्तोऽदेनिश्चयः ।

ज्ञानाधिकारौ भवति सद्गुरोः सम्प्रसादतः ॥ ३

शान्तिदान्यादिसम्पन्नो यमवान्नियमान्वितः ।

विकृतिं प्रकृतिं ज्ञात्वा मूलप्रकृति मेव च ॥ ४

गुणांश्च प्राकृतान्मत्वा संसारं तदुपाश्रयम् ।

उदासीनवदासीन मात्मानं तमसः परम् ॥ ५

विवेकात् केवलीभूतः स्वविवेकैकसाधनः ।

भवेदनन्यद्वदय इत्येवं साङ्ख्यनिश्चयः ॥ ६

अतुष्टो नित्यसन्तुष्टो निःसङ्गः साधुसङ्गवान् ।

सिद्धाष्टकेन सम्पन्नोऽप्यष्टसिद्धो गतस्पृहः ॥ ७

साधयेत्सिद्धमात्मानं योगी योगं समाचरन् ।

ज्ञानसिद्धौ तदा ज्ञानशक्तिरित्यं तमोमयी ॥ ८

जागरे स्वप्नविभ्रान्तिरिव याति विलीनताम् ।

प्रकृतिं न स गृह्णाति पुनर्दृष्टा मिव स्त्रियम् ॥ ९

नायाति सापि तत्पार्श्वं परित्यागेन लज्जिता ।

अस्ति नास्तीत्यविज्ञाता लीयते नेक्षते पुनः ॥ १०

कामबन्धः कर्मबन्धो ज्ञानबन्धस्त्रिधा भवेत् ।

जन्ममृत्युजंरारोगशोकमोहादि दोषदृक् ॥ ११

सङ्कल्पवर्जनात्पूर्वं कामबन्धादिसुच्यते ।

सर्वकर्मापणं कृत्वा भक्त्यादौ परमेश्वरे ॥ १२

कर्मबन्धात् प्रसुच्येत निष्कलं पदमाश्रितः ।

आत्मानमक्रियं पूर्णं महितीयं मेनामयम् ॥ १३

दृष्ट्वा विसुच्यते योगादनाद्यज्ञानबन्धनात् ।

यथा यथा त्यजेत् कामं तथा रामेण पूर्यते ॥ १४

यथा यथा त्यजेत्कर्मा निर्भयः स्यात्तथा तथा ।

यथा यथा ह्यकर्तारमात्मानं परिपश्यति ॥ १५

तथा तथा कर्मबन्धस्यो मोक्षाय जायते ।

यथा यथा ज्ञानवृद्धिः शोकहानिस्तथा तथा ॥ १६

यथा यथोदेति भास्वास्तमो नश्येत्तथा तथा ।

प्रतीत्यर्थमिदं किञ्चिज् ज्ञानिनान्ते मयोदितम् ॥ १७

सर्वकर्तृव्यमाणस्य चित्तस्थैकान्तरोधतः ।

द्रष्टुः स्वरूपावस्थानं योगानां सिद्धिसाधनैः ॥ १८

योगिनां संयमबलाज्जायन्ते पूर्वसिद्धयः ।

आवण्प्रातिभाष्याश्च तेषां संसिद्धिविघ्नदाः ॥ १९

ज्ञानं तुल्यं संयमाद्याश्च तुल्याः साङ्गे योगे तुल्यमन्ते फलञ्च ।

आद्ये ज्ञानस्याश्रयाच्चित्तरोधो रोधाज् ज्ञानलाभः परत्र ॥ २०

नैरन्तर्यामीर्धकालाश्च सम्यक् सत्कारात् संबंधिती बद्धमूलौ ।

तौ जायेतां सांख्ययोगी प्रसिद्धौ वैराग्याज्ञाभ्यासतो लब्धलक्षौ ॥ २१

तत्रापि उत्तमाधिकारिणां विवेक एकः साधनम् । आसन-
प्राणसंयम-प्रत्याहार-ध्यानधारणा-समाधयो मध्यमानाम् । अव-
राणाञ्चेतःशुद्धार्थं स्वाध्याय-तप-स्वाग-यज्ञादयः । तत्र पाठो

मोक्षाध्ययनं, नियताहारस्तपः करणरोधी वा, त्यागः सन्याः
साख्यः, यज्ञो द्रव्यार्पणं देवे ।।

गीतायाम्—“द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योग्ययज्ञास्तथा परे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥” २२

मोक्षे—अपरे च महापद्मं मजस्येव वितन्वते ।

तथाहि—“ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥” २३

इत्यादि भगवद्वाक्यैश्च ।

एवन्तत्तत्क्रियां कुर्वन् यज्ञं विष्णुमुपासते ।

यज्ञभावनया तत्तद्द्रव्यभावसमर्पणैः ॥ २४

एवं यज्ञधिया सर्वं योऽनुष्ठाय समश्नुते ।

स यज्ञशेषाश्चतुष्कृत् विवर्ति सं स्मर्यते ततः ॥ २५

न यजेद्यस्तु सम्पत्तौ न दत्तेनाश्रुते परैः ।

वसुरक्षः स यज्ञो हि भाजनं पापतामयोः ॥ २६

यज्वा गर्वी दानशीलः कुपात्रे भोक्तान्यायैद्वेषरागात्तपस्वी ।

जेतुं ज्ञानी चापरानर्थहेतोः स्वाध्यायार्थी सर्व एतेऽर्थहीनाः ॥ २७

त्यक्त्वा भोगांस्तान् पुनर्याचमाना हित्वा चार्थान् हन्त तन्वर्थसक्ताः ।

ज्ञात्वा ज्ञेयं ये ममत्वेन मूढास्ते नामाज्ञा एव विज्ञावभासाः ॥ २८

जात्याश्रमादिधर्मेण केऽपि भक्तगार्हयन्ति तम् ।

जात्याश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ॥ २९

विष्णुराराध्यते तावदित्यादिस्मृतिदर्शनात् ।

अन्येऽपि तं यजन्येव स्वस्वभारतक्रियार्पणः ॥ ३०

वैधावैधैस्तदुद्देशात् तदधीनक्रिया धिया ।

यत् करोषि यदश्रासि चेन्नादि श्रवणादनु ॥ ३१

शुभाशुभफलैरेव' मोक्षसे कर्मबन्धनात् ।
 इत्यादि भगवद्वाक्यमालम्ब्य प्रयतन्ति हि ॥ ३२
 मायैव कर्तृरर्क्ष्यं य महेश्वर एव कर्त्ता
 तत्प्रेरितोऽहमिति वा वसताभिमानात् ।
 यद्यत्त्वकामकृतमौशसमर्पितं वा
 कृत्वा सकाममनसास्य कृते कृतं वा ॥ ३३
 तत्सर्वमेव हि न बन्धकृते हि कर्म-
 कुर्याद्यथामति तथा फलमश्रुते च ।
 तस्माद्विहाय मनसा खल काममेकं
 कर्मार्पणं कुरु चराचरलोककर्त्रे ॥ ३४

राजधर्मे युधिष्ठिरं प्रति व्यासोक्तिः—

ईश्वरो वा भवेत्कर्त्ता पुरुषो वा कथञ्चनः ।
 हठो वा विद्यते लोक इत्यादि स्मरणादनु ॥ ३५
 यथा हि पुरुषः क्लिप्त्याद्बुद्धं परशुना किल ।
 कर्त्तुरेव भवेत्पार्ष्णं परशोर्न कदाचन ॥ ३६
 एवं सर्वाणि कर्माणि ईश्वरे सन्निवेशय ।
 अथवा ते पृष्ठा काचित्प्रायश्चित्तं वरिष्यसि ॥ ३७

कूर्मपुराणि—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।
 तत्सर्वं भगवानेव कुरुते योगभायया ॥ ३८
 नाहं कर्त्ता सर्वमेव ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
 एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३९

(गीतायां ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्यादि)

मदयमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ।

तथा—अधिष्ठानं तथा कर्त्ता कारणञ्च पृथग्विधम् ।

तथैव विविधाष्टेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ ४०

इत्येव' सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः ।

मन्यते कृतबुद्धिस्त्वां न स पश्यति दुर्धर्षतिः ॥ ४१

इदानीं योगी निरूप्यते । 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'—इति

अन्यत्र स्मर्यते । मन्त्रयोग इत्यादिपञ्चविधः ।

मन्त्रार्थादेश्यन्तयाद्योद्यमूर्द्धि प्राणायामस्पर्शतस्तद्दिनैतत् ।

भावालम्बो शून्यवद्भावशून्याङ्गह्यात्मैक्यादैश्वरः पूर्णयोगः ॥ ४२

इत्यादयश्चित्तवृत्तिनिरोधनायैव ।

चित्तं ज्ञानं वृत्तयस्तन्निरोधो विघ्नाविघ्नोत्सादनं भिद्ययश्च ।

तत्त्वज्ञानं निर्विकल्पं समाधिः सङ्केपात्ते प्रोच्यते भूय एवम् ॥ ४३

चेतः सत्त्व त्रिगुणं ज्ञानचेष्टास्तत्त्वाकारं निर्मलज्ञानमात्रम् ।

ध्याना यस्यान्मात्रया चान्ययोगस्तच्चित्राकारं चित्रभोगाय योग्यः ॥ ४४

योगः प्रोक्तश्चित्तवृत्तेर्निरोध-

श्चित्तस्थोक्ता वृत्तयः पञ्चतयः ।

क्लिष्टाः क्लिष्टास्तेन चैता द्विधा स्यु-

क्ताः संरन्ध्रात् स्वेकतैकाग्रभूमिः ॥ ४५

चिन्ता मूढा तात ! विचित्तसंज्ञा

सर्वेषां स्याच्चित्तभूमिर्यतेस्तु ।

एकाग्रादीं सन्निरुद्धा ततः स्यात्

सिद्धासिद्धैयताः पुरोक्ता निरोध्याः ॥ ४६

अमाणनिद्रास्मृतयो विकल्पविपर्ययौ पञ्च तु चित्तवृत्तयः ।

एकाग्रवृत्तिश्चित्तिशक्तिरात्मा सा संक्रमा वा परिणामिनौ च ॥ ४७

एकग्रायार्थचेतसस्तानि तानि प्रोक्तानुज्ञैः परिकर्माणि तज्ज्ञैः ।

भैत्रो मुदिते मुदितापुण्ये कृपणे कृपैव सभाष्या ॥ ४८

कार्योपेक्षोपेक्षितधर्मे परिकर्म निहिष्टम् ।

एकार्थं चाभ्यसेदेकतत्त्वमीशं वान्यं देवमीष्टं तदर्थम् ॥ ४९

प्राणायामं कोऽपि चारुचित्ते सुप्तिस्वप्नाकारविज्ञानमेकः ।

चेतः सत्त्वं निर्मलं निस्तरङ्गं निःशोकञ्च स्वान्तरालव्ययन्ति ॥ ५०

भूयः सम्यक् चित्तवृत्तेर्निरोधोदायत्यन्तः प्राक् सबीजः समाधिः ।

स्थूलं सूक्ष्मं यादृशमालम्ब्य च द्वौ भूतस्त्वन्वी तद्गृहं याहकञ्च ॥ ५१

याह्यो विषयः सत्त्वं ग्रह इति तद्गाहकः स्वयन्ते न ।

सवितर्कः सविचारः सानन्दः साक्षितश्चतुर्धातः ॥ ५२

शेषाऽशेषैर्बीजैरहितः संस्कारशेषरूपो हि ।

सम्यक् त्यक्तालम्बो दृष्टद्रष्टुः स्वरूपश्च ॥ ५३

नित्या शुद्धा चान्यथा भावहीना मुक्तानन्ता संक्रमा दर्शितान्या ।

या चिच्छक्तिः सा पुमान् सैव पूर्णानन्दज्योतिर्द्रष्टुरात्मा स्वरूपः ॥ ५४

तद्रूपत्वेन स्थितिमुक्तिरुक्ता नो चेच्चित्तं दृश्यसारूप्यमेति ।

योगी कुर्यादासनस्थैर्यमादौ प्राणायामानभ्यसेदात्मशुद्धेय ॥ ५५

प्रत्याहृत्य वालनाह्यात्मचित्तं योगात्मस्यग् धारयेद्देशवन्धम् ।

पिण्डीकृत्य स्वेन्द्रियग्राममादौ ध्यायेत् किञ्चिन्नैव चात्मानमेकं ॥ ५६

शब्दद्योत्यं वा स्वदृश्यान्निबद्धं ध्यायेद्वा तं पूर्णमात्मानमीशम् ।

भूतानिभौतानि च तानितावत्तन्मात्रमात्राणि च तानिसौक्ष्मगात् ॥ ५७

स्वचित्तसत्त्वं तदिहात्ममाया भ्रान्तिस्तु, सात्मैव विभाति चास्ति

स ज्ञानरूपो विमलो द्वितीयो भ्रान्त्यार्थवद्भाति च तत्र सर्वम् ॥ ५८

भ्रान्तिश्रुता स्वस्थितिरेव सिद्धा समाधिरानन्दमयी प्रसिद्धा ।

ध्याता जीवो ध्येय आत्मा विशुद्धो ध्यानं चित्तं स्मृतिमज्ञोपलब्धौ ॥ ५९

ध्यातुर्ध्यानस्या स्मृतौ स्यात्समाधिस्तस्मान्नाभ्युत्थानमेवात्र सिद्धिः ।

मरुता च मनो निरोधयेद्विनिरुद्धेन च तेनवाय तम् ॥ ६०
 उभयोर्विनिरुद्धयोर्लयो लयतो स्यादलयो हि योगिनाम् ।
 अज्ञात्वान्तःपुरुषं नित्यमुक्तं शुद्धं बुद्धं यो लयं याति योगैः ॥ ६१
 अज्ञो रागात् पुनरावर्त्तते हि तस्माज्ज्ञात्वा ध्यानयोगाय भूयात् ।
 तन्ते भूयः पुरुषं सं ब्रवीमि यस्मादेते पूरुषाः सं प्रवृत्ताः ॥ ६२
 यस्मिन् भूयो लीनतां यान्ति तच्च ज्ञानाभ्यासाद्योगिनस्तु कथाः च ।
 आत्मा हि देहस्य किलेन्द्रियाणि तेषां मनस्तस्य च धीर्धियश्च ॥ ६३
 पुमांस्तु पुंसस्तमसः परस्तात्पूष्णीचिदेका परमः किलात्मा ।
 क्षेत्रेषु सर्वेषु च यो विशेषः क्षेत्रज्ञ एकोऽशितया विभाति ॥ ६४
 यो भ्रामयत्येव जगत्समग्रं स्वमायया यो जगदेकसाक्षी ।
 समस्तरूपोऽपि च रूपहीनो जगन्निवासो जगदन्तर्गतः ॥ ६५
 जगद्विधातास्त्रिरपप्रकाशो जगत्स्वरूपोऽपि जगन्नचायम् ।
 विशुद्धबोधाकृतिरेष पूष्णी ज्ञानं तदेकात्ममतिं प्रतीहि ॥ ६६
 तस्मात् प्राज्ञो देशिकादीशतत्त्वं ज्ञात्वा शेषं प्रतिसङ्ख्याय साङ्ग्यः ।
 सङ्ख्यातीतं सङ्ख्यायासङ्ख्याया वा ध्याये देवं द्रष्टुं रात्मानमेव ॥ ६७ ।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा वैषयान्दीधजातान्

प्रत्यावृत्त्य प्रत्यगात्मैकदृष्टिः ।

कान्तैकान्ते स्वासने स्वासनस्थः

स्वस्थं सुस्थश्चिन्तयन् स्वस्थितः स्यात् ॥ ६८

दृष्ट्वा दृष्ट्वा व्यक्तपर्यन्तमादौ भूतग्रामं सेन्द्रियैः स्वैर्गुणैस्तैः ।

मायां दृष्ट्वा तद्गुणान्निर्गुणं स्वं भावं पश्य भावयेन्नैव किञ्चित् ॥ ६९

श्रीवादीन् स्वान् स्वाशये निवर्त्य प्रत्यक्चित्ते चित्तमावेश्य सम्यक्

ध्याये देवं प्रत्यगात्मानमेकं प्रत्यावृत्तः स्याद्यथा नैव भूयः ॥ ७०

श्रीकारार्थं चिन्तयन् वा तमेकमीं तं सानुज्ञाचनुज्ञास्वरूपम् ।

निःशब्दं वा निर्गुणं निर्विकल्पं योगी योगाज्ञावयेन्निरविकल्पः ॥ ७१
 आकाशाभं सुप्रकाशसवरूपं बुद्धिर्बोधाकारमाकारहीनम् ।
 सूत्रात् सूत्रं तं महान्तं महद्गः शुद्धं बुद्धं नित्यसुल्लसभावम् ॥ ७२
 शब्दस्पर्शरूपगन्धैश्च हीनं चिन्ताहन्तासंशयादैर्विहीनम् ।
 हीनं सर्वैरिन्द्रियैरिन्द्रियार्थैर्ध्यायेद्योगी तच्चिदाकाशमेव ॥ ७३

अथवा वहिःसमाधी ।

सर्वाधारं चाप्यनाधारमेकं सर्वाकारेष्वन्वितं निर्विकारम् ।
 सर्वाकारं शक्तिवृत्त्या दधानं सर्वास्थं तं सर्वतः पाणिपादम् ॥ ७४
 सर्वान्तःस्थं सर्वतः श्रोत्रनेत्रं सर्वं दृष्ट्वा सर्वभावातिगः स्यात् ।
 जप्ता जप्ता निश्चयैर्ध्यानयुक् स्याद्द्वानात् स्वस्वस्तज्जपेच्च तसैव ॥ ७५
 भूयो भूयश्चैव भव्यासयोगान्निःसन्दिग्धं सिध्यतेऽन्तः परात्मा ।
 एवं योगाद्यात्यविद्याविनाशं तस्या नाशे संशया यान्ति नाशम् ॥ ७६
 निःसन्दिग्धे नित्यसुल्लसभावे निःसन्दिग्धा स्वस्वरूपस्थितिः स्यात्
 एतज्ज्ञानं ध्यानमेतद्विशुद्धं भक्तिश्चैषा भावनास्या लयश्च ॥ ७७
 एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् बुद्धमानो बुद्धः शुद्धो रुद्धचित्तश्च भूयात् ।
 एकं बीजं चित्तवृत्तस्य मन्ये प्राणस्यन्दो वासनाह्वस्वरूपः ॥ ७८
 तस्य कांशेनाशिते हन्त ! चार्द्धं क्षिन्नाङ्गत्वात् प्ररोहन्ति भूयः ।
 दृष्ट्वाहन्तां नित्यतां सर्वभावे नित्यानन्दज्ञानतामात्मनश्च ॥ ७९
 निःसङ्गः स्यादस्थिरैः सर्वभावैरङ्गैर्हीनैर्नाशयश्चित्तबीजम् ।
 स्थान्युपनिमन्त्रेऽपि आयसङ्गी पुनरनिष्टहेतुः स्यात् ॥ ८०

तद्वैराग्यं सुदृढं गृहीयाज्ञावयन् सृतिर्दीपम् ।

सप्ताश्वमण्डलान्तः संयमतः सप्तलोकिकालोकः ॥ ८१

मूर्द्धि ज्योतिषि भवति दर्शनमिह सिद्धपुरुषाणाम् ।

एते वान्या बहवः सिद्धश्च इह विघ्नकारिणः ॥ ८२

तासु च काश्चिन्निष्ठावुपयोगिन्यः प्रदर्श्यन्ते—

सत्त्वविविक्ते पुरुषे संयमतन्मात्रविज्ञानम् ।

संयमतीवच्छिन्ने निरवच्छिन्नात्मविज्ञानम् ॥ ८३

संयमतस्तारास्तस्तारकविज्ञानमैश्वरं लभते ।

येन यथावन्निखिलं प्रत्येकसमुच्चयाभ्याञ्च ॥ ८४

करतलगतवदभीक्ष्णति तद्विधिं तारकं ज्ञानम् ।

सत्त्वस्य च पुरुषस्य च विशुद्धिं साम्येऽत्र कैवल्यम् ॥ ८५

सन्ध्यायन्यध्यानिनां ध्यानयोगा मन्त्रे देवे किञ्चिदालम्बने वा ।

तेनैतस्य ध्यानयोगस्य योग्याः कालैः प्राप्तुं तत्कलां षोडशीं वा ॥ ८६

प्राणायामा मात्रया द्वादश स्यात्प्रत्याहारो द्वादश प्राणरोधः ।

एवं वृद्ध्या धारणाद्व्यानयोगाद्योगाभ्यासे कालसङ्करोपदिष्टाः ॥ ८७

या या भूमिः प्राप्यतेऽभ्यासयोगात्तान्तां जित्वैतौर्बुंगो नावरोहेत ।

भ्रष्टं भ्रष्टं स्थापयेद्यत्नतोऽन्तः साम्यं प्राप्तञ्चालयेन्नैव विद्वान् ॥ ८८

उद्दिग्धः स्यान्नैव युञ्जन् कदापि कालैः सर्वं सिद्धयते बुद्धिभाजाम् ।

क्रोधैः क्रोशैर्याति गच्छन् सुदूरं देशन्तिष्ठत्येव तिष्ठन् सुमन्दः ॥ ८९

पुक्ताहारो युक्तचेष्टा विहारो युक्तस्वापस्तात ! युक्तानुलापः ।

युक्तासीनो युक्तचित्तश्च भूयाद्योगी नित्येनात्मना नित्ययुक्तः ॥ ९०

त्रैराग्येणाल्युत्तमेण क्रमेण हित्वा वाङ्मां भावनामर्थहीनाम् ।

तं प्राप्तार्थो द्योषदर्शी विमर्शी नैवानर्थः स्यात् प्रवृत्तः परार्थे ॥ ९१

गतः सायं मध्यरात्रौ निशान्ते युञ्जन् यौनी षड्भिरवेह मासैः ।

योगारूढो जायते जायते च योगारूढः सर्वथा नित्ययुक्तैः ॥ ९२

प्रासीनो वा पर्यटन्वा शयानो स्वस्थः सुस्थः सर्वदा स्यात्सुयुक्तः ।

कामहेषाद्यैश्च भूयाद्विमुक्तो योगानन्दो नाशयन् सर्व्वबीजम् ॥ ९३

तोपानेन कौहपूर्णां गृहीत्वा पात्रीं कश्चित्तोऽहमारोहतीह ।

तदयोगसङ्गद्युक् चित्तपात्रं धृत्वा योगी योगमारोहतीह ॥ ८४
 शास्त्रज्ञानाच्चानुमानाच्च सूक्ष्माद्यानाभ्यासानन्दतत्त्वाधि शश्वत् ।
 प्रज्ञां प्राप्नो वक्ष्यन्नेति योगं यत्सम्बन्धान्नास्ति लब्धव्यमत्र ॥ ८५
 प्रणवार्थविचिन्तनं पुरागदितवान् स समाधिसिद्धये ।
 अधुना ध्वनिभावनोच्यते द्वितीयौ सिद्धिरिहाप्यते यथा ॥ ८६
 अथवा परदेशबन्धनात् परिसुक्तामविसुक्तसंश्रयाम् ।
 कुरुवृत्तिमतो मनोमयीं तनुपातावधि तत्र संस्थितः ॥ ८७
 ध्वनिरूपधरां श्रुतिग्रहाद्विदितां सर्वगिरां भवस्थलीम् ।
 शिवधामगतां शिवां परां कुरु चेतःस्थितये स्थितिप्रियाम् ॥ ८८
 अथ सप्तसु विश्वधामसु स्थितचैतन्यतनुन्तनीयसीम् ।
 शुचिसूरशशाङ्कसङ्गजित्प्रभया व्याप्तजगद्दरीं स्मरेत् ॥ ८९
 परशक्तिमथाकदर्शिनीं स्फुरदाज्ञाह्वय चक्रमूर्द्धगां ।
 कलिकेन्दुकिरीटमण्डितां गुणवर्णदुतिदेहसुन्दरीम् ॥ ९०
 विविधग्रन्थिभिर्देनोत्थितां परशक्तिं परचित्प्रभामयीम् ।
 परपञ्चमधामतः परे परमन्नन्नामयीं विचिन्तयेत् ॥ १
 द्रयमच्युतपद्मभूभवोद्भवहेतुर्जगदेककारणम् ।
 द्रयमेव शिवस्वरूपिणीं शिवदाभेददृशां परायणा ॥ २
 अथ कुण्डलिकुण्डलाकृतिं कुलकुण्डात् प्रतिबोध्य कुण्डलीम् ।
 कृतकुण्डलिकुण्डलालये गमनायाभिमुखीं विचिन्तयेत् ॥ ३
 आकर्षयन्ती विषयान्नासि जगज्जनानां विधृताङ्गुशामिव ।
 विमोचयन्तीं पशुपाशतः स्वतो दयार्द्रचित्तां जननीमिव स्वाम् ॥ ४
 सम्मोहयन्तीमिव मन्मथेषुर्मनः परप्रेमरसेन धूर्जटेः ।
 संस्तम्भयन्तीमिव सूक्ष्मभेदतः सुसिद्धशिखां दृढधन्विनीमिव ॥ ५
 विनाशयन्तीं स्फुरदन्तरं तमभिचन्नास्तराभां प्रथमोदितामिव ।

स्वसत्वसम्बन्धवशाद्भवन्तीमिव प्रियप्रेममदेन विद्वलाम् ॥ ६
 प्रोज्झन्तीं पतिकामतः स्वनिलवान्येकान्तभावामिव,
 यान्ती चान्तरनन्यवीक्षितपथा कौलाङ्गनाग्रामिव ।
 स्वस्त्रीयादाविलोकनां स्मरणतः काम्नादनन्यामिव,
 आलीनामपि वारणेन विजनां व्रीडोपगूढामिव ॥ ७
 हृदयन्याग्रकपाटजालमचिरादुद्घाटयन्तीं बला—,
 छिन्दन्तीं खलु स'शयान्नपहरन्तीमन्य कर्माण्यपि ।
 तद्भावेकनिमग्नमानसतयानन्वां प्रियेणात्मना,
 ध्यायेत्तां परदेवतां परतरानन्दात्मभूतः स्वयम् ॥ ८
 निजबोद्धारमनुव्रतां नवोढां गुणगूढां प्रियसङ्गमादमूढाम् ।
 परमेण शिवात्मनोपगूढां स्वपदारूढतनुं विचिन्तयेत्ताम् ॥ ९
 तां शब्दोत्पत्तिदम्बसुश्रवसुखीमज्ञानपृष्ठान्वितां,
 नित्यानित्यविवेकनेत्रयुगलामहैतभालेक्षणाम् ।
 वर्णेश्चित्रतरैर्विचित्रिततनुं निःशेषवाक्यारणिं,
 मोक्षस्वर्गपयोधरस्तुतरसैः सन्तर्पयन्ती स्वजान् ॥ १०
 हैताहैतपदद्वयां हरिहरब्रह्मात्मभक्तस्तुता,
 चित् स्मेरां स्वरकण्ठिकां बहुतरालङ्कारसालङ्कृताम् ।
 प्रेयोजाप्यपराभृताभयवरां सच्छास्त्रसुद्राधरां,
 स्फूर्जन्नादकिरौटिनीं भगवतीमोङ्गारमूर्तिं स्मरेत् ॥ ११
 स्नात्वा निर्मलभाववारिसकलान् सन्तर्प्य दीवारिकान्,
 दान्तिचान्त्युपशान्तरागस्तताभ्यासान् समभ्यर्च्य च ।
 हित्वा भेदकपाटभन्तरक्षलज्ज्ञानात्मरत्नालयम्,
 संविश्य स्थिरतासनस्थिरमतिः प्राणान् स्थिरं धारयन् ॥ १२
 स्वस्मिन् यश्च जगच्च तन्मयधिया ध्यायेत्परां देवतां,

सर्व्वञ्चादिभिरात्मशक्तिभिरवाप्ताङ्गीमनङ्गार्चिताम् ।
 गम्भादैर्विषयैर्धियोप्यविषयामभ्यर्च्यचित्तार्पितैः,
 भूयस्तां समसाम्यबोधकुसुमैर्योगीसमभ्यर्चयेत् ॥ १३
 विद्या माया यागमहःस्थली स परमश्चात्मा परा देवता,
 क्षीतिद्योपशान्ति सतताभ्यासास्यृहा ऋत्विजः ।
 ध्यानाज्यं सुमनः शुचा पशुरहङ्कारोय दीक्षैकता,
 ज्ञानाग्निर्धृतिराहुतिर्भवतु ते यागः स्वलोकाप्रदः ॥ १४
 प्राणानले वाच मथो यमाङ्गौ मनःसु सङ्कल्प तथैव कामम् ।
 शान्त्यग्निवक्त्रे जुहुयाद्यतीन्द्रो यज्ञा यतीनामिम एव सुख्याः ॥ १५
 ब्रह्मण्यन्तर्निःप्रपञ्चे प्रपञ्चं
 तज्जं तस्थं तज्जयं प्राग्विदित्वा ।
 ह्रुत्वा योगी विन्दति ब्रह्मयज्ञं
 यं लब्ध्वा स्याद् ब्रह्म साक्षान्न चित्तम् ॥ १६
 अथ संविदमेव केवलां परिपूर्णां परितो विभावयन् ।
 परदृष्टि पराङ्ग खीं सतीं मननोक्तासलयेन पूजयेत् ॥ १७
 अथवापि चिदेकवाचकैर्यचनैस्तां वचसां परां शिवाम् ।
 प्रयजन् प्रविहाय तद्वचः सविवेकं प्रयजेत्तदर्थगाम् ॥ १८
 अथवा निजशक्तिविग्रहे निजशक्ताकृतचित्तविग्रहे ।
 दधति स्म सतामनुग्रहे परमानन्दचिदन्यसङ्ग्रहे ॥ १९
 मतिमार्त्तिचयं यदृच्छया विधिलब्धेन्द्रियभोगसञ्चयम् ।
 अपराधचयानि भीतवत्कृतधीस्तत्र समर्पयन् हृदा ॥ २०
 सुहृदं हृदि संशयच्छिदं निखिलज्ञानद्योदयस्थलम् ।
 परदं परबोधलब्धये गुरुमात्मानमधीश्वरं अयेत् ॥ २१
 महतां महदर्थसिद्धये महदादिक्रमवर्जनादपि ।

सगुणैरगुणोऽपि लीलया कुरुते विष्णुशिवादिविग्रहम् ॥ २२

सितहृच्छित्तगोष्ठभासनः सितरश्मिः शितरश्मिभूषणः ।

सितिकान्तरुचाङ्गिताङ्गया शितिकाण्ठः शरणं सहोमया ॥ २३

असितां सितसतवसम्पदां स्वपदरथां विपदब्धितारिणीम् ।

असमां सुशमामयीं प्रभोरगुणां वा गुणरूपिणीं स्मरेत् ॥ २४

स्वदृशा कृतकामनिग्रहं सुदृशाङ्गीकृतचारुवियहम् ।

विमलं खमिवापरिग्रहं विदन्तं जगतामनुग्रहम् ॥ २५

त्रिदृशं त्रिदशेस्वरार्चितं त्रिदशारातिहरार्द्धदेहिनम् ।

त्रिदशद्वादशतत्त्वतोऽधिकं त्रिदशांतीतमन्तं तमाश्रये ॥ २६

अथवा । चलचक्रगदाजशङ्खचतुरत्युज्ज्वलबाहुसुन्दरम् ।

चलितभ्रूभ्रमितामरहिषं चतुरं चारुविचित्रभूषणम् ॥ २७

चलदचलचेलचञ्चलाचलदभोधरचारुमन्युतम् ।

चरणहितयानुचारिणीचपलाचालितचारुचामरम् ॥ २८

चतुरङ्गचरं सदाचरं चतुरान्नायचतुर्भुखस्तुतम् ।

कुरु लोचनगीचरं हरिं चलचेतप्रचतुरोऽसि चेद् यदि ॥ २९

इति रूपे विनिवेश्य मानसं मनसा तत्करणाभिकाञ्चया ।

सततध्यानपरेण भावयेत् सकलं चापदि निष्कलं परम् ॥ ३०

सकलोद्धारकपारसाश्रयं सकलं सकलात्मशक्तिपम् ।

परिपूर्णं परिचिन्त्य पूर्णदृक् परिमुच्येत पराक् प्रसङ्गतः ॥ ३१

एवं शुद्धे निश्चेष्टन्तः प्रत्यक्चित्ते परात्मनि ।

योगः सानुभवस्नात ! जायते युक्तचेतसाम् ॥ ३२

योगेन चिरयोगेन लब्धे स्थानुभवे परे ।

परपुमाणाभिभवाद्विजयी सुखमेधते ॥ ३३

ज्ञाने वा चित्तरोधादौ ये च सुरः परिपन्थिनः ।

प्रतिपक्षेण भावेन तान्निवारय लब्धधीः ॥ ३४
 प्रज्ञामान्यं प्राज्ञसङ्गात् श्रवणादौर्मुहुर्जयेत् ।
 कुतर्कं वैदिकैस्तर्कैर्निस्तर्कयितुं मर्हसि ॥ ३५
 स्वशक्त्या विषयाशक्तिं विपर्ययदुरागग्रहम् ।
 सच्छास्त्रानुभवाभ्यासैर्विनिगृह्णातु मर्हसि ॥ ३६
 शिचया जह्नकर्कष्यं गुह्यशास्त्रप्रदत्तया ।
 आलस्यञ्च प्रमादञ्च सदोत्थानबलाज्जहि ॥ ३७
 दोषदृष्ट्याचाविरतिं भ्रान्तिमात्मविनिश्चयात् ।
 अलब्धभूमिकां यत्नैरेकतत्त्वानुचिन्तनात् ॥ ३८
 अनवस्थितचित्तत्वं संशयाच्छास्त्रनिश्चयात् ।
 अनुभूत्या च रोगान् स्थान् युक्ताहारविहारतः ॥ ३९
 चित्तघातं दैवदृष्ट्या दुःखं स्वान्यविवेकतः ।
 आसनैरङ्गकं पञ्च स्वासांश्च प्राणसंयमात् ॥ ४०
 क्षेत्रज्ञशीलनाद्यापि विवेपसहजानिमान् ।
 निद्रां तत्त्वानुसन्धानात्तु व्याहारादिसेवनात् ॥ ४१
 क्षुधां योगादयोगाच्च विषयस्त्रेहबन्धनम् ।
 जित्वा योगाय युञ्जस्व योगो योगेन दुःखहा ॥ ४२
 मनोभवमदोच्छिन्नं धावन्तं विषयान् प्रति ।
 असङ्कल्पाङ्गुशेनैव मनोनागं निवारय ॥ ४३
 क्रोधानलसमुद्गीतं क्षमासरसि मज्जय ।
 मातृव्यशूलनिर्भिन्नं मैत्र्या भैषज्यमाचर ॥ ४४
 बलवित्तप्रभावाद्यैरधिकाधिकचिन्तनात् ।
 मदं मदमिवात्युच्चैस्तारय महीषधात् ॥ ४५
 अव्यसनं व्यसनमदे धातुमदे सस्मिताहारः ।

अतिधनगुणमदयोरतिधने गुणिनो हि दर्शनत्वगदम् ॥ ४६
 मायामदापहारे मायिन ईशस्य सर्व्वभावेन ।
 स्मरणं विवेकयोगात् स्मरणं न परं परायणं मन्ये ॥ ४७
 दुःप्रापमपि याचन्तं सत्त्वमनपत्रपम् ।
 स्वसन्तोषफलेलोलं लोभं बालं निवारय ॥ ४८
 बहुरागरजोजुष्टं वैराग्यविमलोदकैः ।
 स्नापयित्वा मनो बालम् अङ्गे कृत्वा प्रबोधय ॥ ४९
 अहं वेतालवशगं दष्टं मोहमहाहिना ।
 नाहं न मम मन्त्रेण चेतयैनमचेतनम् ॥ ५०
 रागद्वेषमदोन्मत्तं विकलं सङ्गवायुना ।
 प्राज्ञप्रज्ञापक्षशुद्धस्त्रे हेनैनं स्मिरीकुरु ॥ ५१
 धावन्तमिन्द्रियैः साकं वालिशैर्बालवत्सदा ।
 दमदान्त्रा निबद्धैनं गुरुशास्त्रे नियोजय ॥ ५२
 साधु कर्मरधीतेन शास्त्रमन्त्रेण क्लृप्तशः ।
 भूयोऽनुभवगृह्णन् छिन्मरस्याखिलसंशयम् ॥ ५३
 ऐश्वर्यं भक्तिभावेद्य तदुपासनया क्रमात् ।
 अनाद्यविद्यया बद्धं मनोबन्धुं विमोचय ॥ ५४
 आनन्दमवलं बोधमशोकं नाशवर्जितम् ।
 स्वरूपमस्य विज्ञाप्य वैरूप्यादपि मोचय ॥ ५५
 चेष्टयन्तं वृथा शश्वन्मोहयन्तं सुडुमुडुः ।
 मृत्योरपरिहार्थं न मत्वा तद्गयमुत्सृज ॥ ५६
 निवर्त्तय मनः शोकाद्वा व मत्वा निवर्त्तितम् ।
 प्रलापयन्तं दुर्व्वाचा पीडयन्तं तमदृश्यवत् ॥ ५७
 नाममन्त्रं सदा शब्धोः पिबन् भक्तिरसायनम् ।

सर्वदुष्टघ्नहारामं वामं कामघ्नं जहि ॥ ५८
 कामादितस्तरुगामं वामं क्षत्वा मनःपथा ।
 भगवन्नक्तिपाद्येयो धीर ! मोक्षान्वगो भव ॥ ५९
 स्तम्भिनीं रागवेगस्य सर्वोपदि सहायिनीम् ।
 सत्सङ्गानुभवाभ्यासाङ्गतिमेकामुरीसुखं ॥ ६०
 दग्धस्य रागरोषाभ्यां मोहितस्यासतो धिया ।
 दुःखशोकास्त्रविह्वस्य न धृतेरन्यदौषधम् ॥ ६१
 अशक्त्या विषयालाभे धृतिं यामवलम्बसे ।
 तां शक्त्या शरणं कृत्वा न साधयसि किं शिवम् ॥ ६२
 सात्त्विकं धैर्यं भालम्ब्य मत्था सतवनुरूपया ।
 सतवान् सात्त्विकसुखमनुभूय सुखी भव ॥ ६३
 अहमात्मा हृषीकेशो जन्मशोकादिवर्जितः ।
 सच्चिदानन्दरूपोहमिति शौर्यं विवर्ज्य ॥ ६४
 कामक्रोधादि विविधोपद्रवायैव मर्कटः ।
 सङ्कल्प इति तं ब्रह्मस्तम्भे बध्वा सुखीभव ॥ ६५
 कामक्रोधावनर्थस्य लोभश्च मद एव च ।
 मूलं जानीहि मात्सर्यमपि हृद्रागवैरयोः ॥ ६६
 ममत्वमेकं बन्धस्य शोकस्य परिचिन्तनम् ।
 निद्रा च तमसीमूलं विषदां व्यसनानि च ॥ ६७
 प्रमादो मरणस्यापि जन्मनः कार्यं च द्विधा ।
 तस्यापि कामः कामस्य मनः सङ्कल्पशीलवत् ॥ ६८
 मनसो मूलमज्ञानं तन्मूलमविचारता ।
 तां मारय विचारेण चोरीमिव तमचरीम् ॥ ६९
 अबुद्धिरविवेकश्च मूलं तस्याश्च सङ्गतिः ।

साधोः सत्सङ्गमस्तस्माद्बुद्धिं साध्वीं सुसाधय ॥ ७०
 सर्वमासादते काले चेष्टया बुद्धियुक्तया ।
 एकेनालस्य दोषेण यदि नासौ निवर्त्तते ॥ ७१
 माईवादागतं हृदयमुत्साहीदयोगनाशिनम् ।
 असिद्धे मूलमालस्य मुत्थानेन विसर्जय ॥ ७२
 तन्वीं हृदयमपि तथा विसर्जयितुं मर्हसि ।
 सर्वेन्द्रियमनो बुद्धिं प्रविश्य ज्ञाननाशकी ॥ ७३
 रागद्वेषौ विजेतव्यावन्ये जेष्या यथातथम् ।
 रागद्वेषाद्विभिद्यैव विषयेण प्रसादितैः ।
 हृद्यैरिवेन्द्रियैः कार्यं कारयित्वा वशी भव ॥ ७४
 वशे तिष्ठन्ति नो चेत्ते पुष्टा भोगमदोषताः ।
 आहारनिग्रहादेतान् दुर्वलान् कुरुयोगतः ॥ ७५
 असङ्गात् साधुसङ्गाच्च नित्यानित्यविवेचनात् ।
 भोगादभोगादभ्यासादनाभ्यासात् स्पृहां जहि ॥ ७६
 कामग्राह्यगृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न भवः ।
 इति सं स्मरणं ज्ञेयः सं एको मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ ७७
 रामा हि मूलं कामस्य वैरस्य पतनस्य च ।
 लोभादेरपि तामिकां हृदयादपसारय ॥ ७८
 श्लेषविण्मूत्रसंमूली सार्द्रत्वगनुलेपना ।
 स्त्रायुबद्धातिदुर्गन्धा मांसमज्जास्थिपुत्तली ॥ ७९
 अविचारान्मुन्दरीति प्रियेति स्त्री विभाव्यते ।
 विचारान्नरकाक्षरशोभेयमशुभावद्वा ॥ ८०
 रेतोमूत्रपुरीषकीकसमरुत्सासृजां सत्वचां
 मध्ये किं न शुगुभितं विमृशतां वामेक्षणान्तनी ।

तत् कस्मिन्निह ससृष्टा हतधियो ह्य ! हन्त ! कं वा पुन-
र्लक्ष्यकृत्य मनोभवो विजयते तन्नैव लक्ष्यामहे ॥ ८१

यस्यां मग्नमनामनागपि न तं सेव्यं शिवं सेवते
नैवापन्नप ! ते सभासु च सतान्नैवान्तकाद्विभ्यति ।
तामग्रे जरयातिनेत्रविरसां नेत्रस्त्रवद्भूषिकां

शुष्कच्छ्रोणिकुचाननां विदग्धनां दृष्ट्वा न किं तस्मरति ॥ ८२
पत्न्यानी द्वौ चेतसो याति चैको मोक्षगारं चतुरकान्तरमन्यम् ।
एकाग्रोऽग्रो ज्ञानभानुप्रकाशः शेषो नेकः कामभोहान्यकारः ॥ ८३
गोप्तैकस्मिन् साधुवैराग्यराजो हन्तान्यस्मिन्नागदस्युर्दुरात्मा ।
अस्यैकस्मिन्नमृतं तुष्टिसिन्धोरस्यन्यस्मिन् दुर्जया नाम लक्षणा ॥ ८४
एको गत्याद्वाटितोन्यं खिलत्वं यात्यै वैतत्सम्प्रधार्यात्मबुद्ध्या ।
भूयो भूयो मन्त्रयित्वा सुहृद्भिर्गच्छेयः स्यात्तच्छून्यस्व प्रयत्नात् ॥ ८५

अनन्तरं कुमारौ प्रणम्य सेविनयमूचतुः ॥

भगवन् ! भवत्प्रसादाद्भवोऽभोधितरणाय योगं चित्तनिरोध-
रूपं ज्ञाननिश्चयरूपञ्च समाकर्ण्य कृतार्थो ह्यः । किन्तु निरोध-
स्वरूपस्याभ्यासवैराग्याभ्यां दीर्घकालनैरन्तर्यसेतकारसेवनाद-
निकजन्माधिगम्यस्य अनन्तान्तरायस्यातिषेपलक्षितवालेकस्या-
निवार्यतया च योगीयमस्माकं दुःप्राप इति । तथैवाकाण्ड-
खण्डनोद्दण्डपाषण्डपिशचैः कुतर्ककर्कशमर्कवातैरन्धीकृतलो-
चनतया भ्राम्यमाणानां ज्ञाननिश्चयपरिचायकजनदुर्लभानु-
सरणतया ज्ञाननिश्चय संरणिरपि निःसरणेव प्रतिभाति । कर्मा-
चरणमपि द्रव्ययाजकालशुद्धादेर्दुर्लभत्वादधिकाराद्यभावात्काल-
सम्पत्त्यारोग्यादेरेकदा दुःप्रापत्वाद्दुःसरणं भवतीति विचारः

समायाति तन्निष्पत्तूहपरमार्थलाभाय यदि कश्चिदुपायो विद्यते
तदविद्यापन्नाभ्यां प्रपन्नाभ्यामावाभ्यां पुनः प्रकटीकृत्य समुप-
देशेति ॥

कुमारवचोनिशम्य मुनिरुवाच ।

तातास्ति भक्तेश्वरप्रणिधानमित्युपायः पुरैव ते समुपदिष्टः । अत्र
भगवता पतञ्जलिनापि तत्सूचितम्—“ईश्वरप्रणिधानाद्वा”-इति ;
तस्य स्वरूपं समुत्कर्षन्तद्वाचकं तत्प्रणिधानं “क्लेशकर्मविपाका-
शयैरपरावृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः”-इत्यादि सूत्रैस्तत्रैव परा-
वृष्टः ; क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषमोहाः ; अविद्या अनित्याशुचि
दुःखानात्मसु नित्यादिप्रतीतिदायिनी ; पुरुषो दृक् शक्तिः, बुद्धि-
दर्शनशक्तिः, तयोर्भाक्तृभोग्ययोर्दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मिकैवास्मिता ;
अन्येषां ; अविद्या चेतनमितरेषाम् अस्मितादीनां जन्मभूमि-
रिति एतैः परावृष्टो जीवः नेश्वर इति एतस्यातीतानागतता
प्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियबहुस्वल्पविषयकं सार्वज्ञं नैता-
दृशं कस्यापि तेन निरतिशयं सार्वज्ञबीजम् । अत्र युति-
रपि—मुण्डके । “तपसा चीयते ब्रह्म ततोन्नमभिजायते । अन्नात्
प्राणो मतः सत्यं लोकः कर्मसु चावृत्तम् । यः सर्वज्ञः सर्व-
विद्यस्य ज्ञानमयन्तपः” इति पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्
पूर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । तच्चात्र, वायुसंहितायाम्—“ब्रह्मा-
चेकदिनेत्यादि । जन्माद्यस्य इति, अस्य जगतो यस्माज्जन्मस्थिति-
लयाः । एवं नानामतसुररीकृत्य पुरोहिष्टं तस्य भगवतः परमे-
श्वरस्य सर्वज्ञसर्वैश्वर्यकाष्ठामधिगतस्य भगवतः सर्वशक्ति-
मतः सर्वजगज्जन्माद्यनुमेयस्य सर्वार्थशरण्यस्य सर्वजग-
दुद्भृतये गृहीतकारुण्यस्य सर्वभयातीतपदस्य सर्वसम्पदस्य

पदारविन्दमकरन्दसन्दोहसरसतया निष्पन्दीकृतचित्तवृत्तीनां
तत्प्रसादोष्कारितामिषप्रत्यूहानां तदनुकम्पासम्पादितसिद्धि-
सम्पदां सुखं सुखमयस्य सर्वभावापन्नानां भगवद्भक्ति-
योगो निखिलवेदवेदान्तसिद्धान्तपुराणैतिहासस्मृतितन्त्रैः लोकैश्च
समालोकितः पन्था निःश्रेयसाय जयति । उक्तञ्च गीतायाम् ।

‘नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महती भयात् ॥’ ८६

तथाच भारते—‘सर्वलक्षणहीनो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

सर्वन्तरति तत्पापं भावितं शिवमास्थितः ॥ ८७

सर्वपातकसंयुक्ता ये भजन्ति महेश्वरम् ।

ते तत्पापं विधुन्वन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥’ ८८

स्कान्दे—‘अनाराध्य महादेव मनाश्रित्य च काशिकाम् ।

योगाद्युपायविघ्नोपि न निर्व्वाणमवाप्नुयात् ॥’ ८९

एवं गीतायाम्—‘दैवौ ह्येवा गुणमवी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामैतान्तरन्ति ते ॥ ९०

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्मार्गद्वानि मायया ॥ ९१

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥’ ९२

नरसिंहपुराणे—

‘विषधरकणभक्षशङ्करोत्तौर्दशबलपञ्चशिखाक्षपादवादान् ।

महदपि सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्तिष्ठते न सिद्धिरस्ति ॥’ ९३

भारते—‘तवद्भूमन्ति संसारे दुःखशोकभयमुताः ।

न भवन्ति शिवे भक्ता यावत्सर्वेऽपि देहिनः ॥’ ९४

अङ्गभक्तिज्ञानयोगादवैहोत्यादेशस्य कौर्त्स्न्येति विस्तरेण ।

न्यूनज्ञापि अहंभानस्य कर्मसिद्धेर्नैवाग्रहंभानस्य पूर्णम् ॥ ८५

उक्ताहस्मृतिधीः समाधिगतिदा निःश्रेणिकेवोर्ध्वगा

राज्ञी वाधित्तिं प्रयच्छति परां चाण्डालज्जातिष्वपि ।

भोग्यान्मन् कुरुतेऽथ वरुडुभिजनानां श्रेव शेषाविधेः

सर्व्याङ्गाक्षगणय्य पाति जननीवाज्ञानपि प्रज्ञया ॥ ८६

अङ्गोपेतिधायतिहैवयोगाद्योगापेतः सन् मृतः प्राप्य दिव्यान् ।

भुक्ता भोगान् प्राप्य जन्मकर्मण प्रज्ञावृद्ध्या जन्मभिषापि सिध्येत् ॥ ८७

मोक्षधर्म—‘अग्रहंभान एवैकी देवानांमार्गते हविः ।

तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः

दीक्षितस्य कदर्थस्य वदान्यस्य च वार्द्धयेः ॥’ ८८

अन्नतरारतस्ये ब्रह्मवाक्यम्—‘अङ्गापूतं वदान्यस्य हतमग्रहयेतरत् ।

जहाति पापं अङ्गावान् सर्पौ जीर्णमिव त्वचम् ॥’ ८९

श्रीतायाम्—‘अङ्गावांस्तभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥’ ९००

मोक्षधर्म—

‘प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।

अङ्गातव्यं अहंभानेन नित्यं न अङ्गिनं जन्ममृत्युं विशेताम् ॥’ १

ज्यायसी सा पवित्राणां निवृत्तिः अङ्गया सह ।

निवृत्ति-शीलदोषो यः अङ्गावान् पूत एव सः ॥ २

किं तस्य तपसा साध्वं किं वृत्तीन किमात्मना ।

अङ्गामयो यं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३

भविष्ये—‘अहंभानः शुभां विद्यामादधीतावरादपि ॥’ ४

इत्यादि ।—सापि अङ्गा गुणभेदात् त्रिविधा ।

श्रीतायाम्—‘यजन्ते सात्विका देवान् यच्चरन्तसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणाञ्चैव यजन्ते तामसा जनाः ॥ ५
तस्मादुत्कृष्टसत्त्ववन्तो भगवन्तं भजन्ति ।
तस्माच्छ्रद्धैव भक्तिमूलमिति श्रुत्वा व्याख्याता ॥

अथ भक्तिरुच्यते ।

सा पुरैव निर्दिष्टा । ईश्वरविषयकसर्वात्कृष्टत्वेन भाव-
विशेषो भक्तिः । भावो रतिः, रतिर्देवादिविषयो भावः प्रीतिः
आलङ्कारिकैः येन भगवति आराध्यत्वेन ज्ञानं जायते । भग-
वदाराधनापि त्रिविधा—क्रिया-प्रेम-ज्ञान-रूपा तेषामपि क्रियातः
प्रेमप्रेमती वा क्रिया ताभ्यां ज्ञानं ज्ञानतोऽपि परमप्रेम इत्यभि-
धेयम् ।

‘आर्त्तिं’ हन्ति ददाति वाञ्छितफलं ज्ञानं ददात्यैश्वरं
विघ्नान्संशमयन्त्यतीव सु शुभं सुक्तिं परां यच्छति ।
भक्तिः साधनमत्र सिद्धिरपि सा ज्ञानात्तदैकात्मता
सिद्धिः कर्ममयी च साधनमिति ज्ञानप्रदेत्युच्यते ॥ ७

उक्तञ्च गीतायाम्—

‘चतुर्विधा भजन्ते मां जनां सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥’ ८
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
उदाराः सर्व एवै ते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ ९

ज्ञानं भगवद्यथार्थस्वरूपज्ञानम् । तद्वती भक्तिर्ज्ञानभक्तिः,
सर्वज्ञतादिसर्वशक्तिवैशिष्ट्येन सृष्ट्यादिजगदनुग्रहप्राधान्येन-
प्रेमाकारान्यालीलागृहीतकिमपिचमत्कारिकारुणिककायचित्त-
नाहा श्रवणादिना साहजिकवैधायैधकर्मपणेन क्रियामयी

अर्थार्थिनामार्त्तानां वा तत्तद्वतारोपासनायान्निष्ठा ज्ञानिनान्तु
स्वरूपे निष्ठा जिज्ञासूनां क्रमेणोभयत्र ज्ञानिना पूर्णकामा नि-
ष्कामाः प्रयोजनाभावात् कथं भजन्तीति चेत्तत्राह, भागवते ।—

‘आत्मारामा हि मुनयो निर्गन्धा अप्युत्क्रमे ।

कुर्वन्त्यहत्तुकीं भक्तिमित्यभूतगुणो हरिः ॥ १०

सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथा ब्रह्म इत्यारभ्य ब्रह्मभूतः प्रशा-
न्तात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गलिं लभते पराम् ।

भक्त्या मा मभिजानाति यावान्यथास्मि तत्त्वतः ॥ ११

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मा मनन्यभाक् ॥ १२

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो यतः ।

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शशच्छान्तिं नियच्छति ॥ १३

तथाहि—‘मां हि पार्थ ! व्यपाग्नित्य ये च स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ॥’ १४

लिङ्गे—‘पितृहा मातृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।

मम लिङ्गार्चनपरः सोऽपि याति पराङ्गतिम् ॥’ १५

तत्रैव पञ्चाचरीमन्त्रजपे—

‘ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वैवर्णसङ्कराः ।

स्त्रियो ज्ञेच्छास्य ये चान्ये सङ्कीर्णाः पापयोनयः ॥ १६

नमस्कारसहस्रेण तदेव फलमाप्नुयुः ।

नमस्कारः सनुद्दिष्टो मन्त्रः प्रणववर्जितः ॥’ १७

पञ्चाचर इत्यादि-स्मृतिपुराणादिष्वनुसन्धेयानि तेन सर्व-
पापारणसुलभोतिदुर्लभो भक्तियोगो निरूपितः । भक्ता अपि

क्रियावन्तोऽप्यकर्तारः, अजनाचाराचापि मंहार्जना, सर्व्वतो
विरसा अपि अनन्तप्रेमरसमग्नाः, हास्यरोदनरोमाञ्चमृत्य-
गोतादिविकारिणोऽपि अविकाराः, प्रबुद्धा अपि भगवद्भावे
तरेष्वप्रबुद्धा जीर्कोऽप्यजीवाः, असंसारिणोऽपि परानुग्रहार्थं
सं सरन्ति, किं वक्तव्यं सर्व्वकर्माणि कुर्व्वन्तोऽपि विषयवन्तोऽपि
तद्वरपात्रयान् मुच्यन्त एव । गीताश्याम्—

अथवा सर्व्वकर्माणि कुर्व्वन्तो मद्भरपात्रयः ।

मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ १८

चेतसा सर्व्वकर्माणि मयि सन्त्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तपरमो भवं ॥ १९

मच्चित्तः सर्व्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यति ।

बुद्धियोगं सङ्गतिभावनास्वरूपम् अथ विवेचयिष्यामः ।

त्रिविधा भक्तिरपि ध्यानपरिपाकाय भवतीति ॥

ध्यानात् प्राप्नोति बन्धनं जीव एष ध्यानादेवं ब्रह्मभावं समेति ।

ध्यानात् कीटो भृङ्गभावं यथेति तस्मादेकौ ध्यानयोगो हि सुकृतः ॥ २०

वेदैस्तुल्याः सर्व्वयज्ञाश्च तेभ्यो जप्यं श्रेष्ठं जप्यता ज्ञानमग्रम् ।

ज्ञानाद्भगवान् रागसङ्गाद्भरपेतं तस्मिन्प्राप्तं शाश्वतं स्योपलब्धिः ॥ २१

तथा चात्रिस्मृतौ—

योध्या तातस्य यद्भगवान् यद्धैर्यं यत् प्रयोजनम् ।

सर्व्वाख्यतानि यो वेत्ति सं योगं योक्तुं मर्हति ॥ २२

आत्मा धाता मनोध्यानं ध्येयः साक्षात्सहेश्वरः ।

यत्परापरमैश्वर्य्यमेतद्भगवानप्रयोजनम् ॥ २३

विदित्वा संस्रज्जगतां षडङ्गान्तु महेश्वरं ।

प्रधानगुणतत्त्वज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २४

ध्यानमुक्तम् । इदानीमिति सुगमं ध्यानावयवं स्मरणमिति तत्रैव—

विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।

शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः ॥ २५

एवं गारुडोऽपि—

आसनस्थानविषयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ॥ २६

अत्रैः । —उपलब्धिः स्मृतिध्यानं सङ्कल्पः प्रणवं प्रति ।

कल्पना भावना चिन्ता ध्यानमित्यभिधीयते ॥ २७

ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।

श्व-पाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यानेनैव हि शुद्ध्यति ॥ २८

ध्यानमेव परं ब्रह्म ध्यानमेव परन्तपः ।

ध्यानमेव परं शौचं ध्यानमेव परं पदम् ॥ २९

सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्नेव प्रमुच्यते ।

भृगुस्तपस्वी भवति पंक्तिपावन-पावनः ॥ ३०

ध्यानाशक्तौ अनन्तसुखानां ध्यानानुसारेण मननपूर्विका
भावना योगः सम्भवति । स भावनायोगो व्याख्यायते ।

भावना सा परा सूक्ष्मा स्थूलेति त्रिविधा भवेत् ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लयतस्त्रापवादतः ॥ ३१

भावनायां परा साक्षात् सच्चिदानन्दरूपिणी ।

सूक्ष्मा शक्तिविशिष्टेऽस्मिन् निजमायानियामिनि ॥ ३२

जगद्रूपिणि वा तस्मिन् जगत्कारणकारणे ।

घटादिवद्गुरूपेऽपि यथा मृत्स्वैकभावना ॥ ३३

अन्तर्यामिनि वा तस्मिन् समस्त-व्यस्त-भेदतः ।

सूक्ष्मा चैवं भवेत् स्थूला मूर्त्तिमात्रावलम्बिनी ॥ ३४

मत्स्यपुराणे—भौतिकी भावना पूर्वे साङ्ख्ये त्वच्चरभावना ।

तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥ ३५

भूतशब्दस्तु जडजगदुपलक्षणः, सा तु योगिनां स-वितर्क-
स-विचार-सानन्दाख्या । हिरण्यगर्भ-विराड्रूपाद्यवलम्बिनी
अक्षरा तु कूटस्थ-विन्मात्रावलम्बिनी । पारमेश्वरी तु पर-
मात्मावलम्बिनी । परमात्मा षड्विंशः ।

उक्तञ्च मोक्षधर्म—

चतुर्विंशतितत्त्वैभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः ।

स एव केवलीभूतः षड्विंश मनुपश्यति ॥ ३६

परिच्छिन्न-कूटस्थ-ज्ञानेन जातात्मज्ञान-साक्षात्कारश्चापि
परिपूर्ण-परमात्म-ज्ञानमपेक्षितं जीवात्मापेक्षया परमात्मनः
सूक्ष्मत्वात् ।

उक्तञ्च कीर्त्ति—

यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम्,

मामेकं परमो योगो भाषितः पारमेश्वरः ।

यत्र पश्यति चात्मानं विमुक्ताविश्वमीश्वरम् ॥ ३७

सापि पारमेश्वरी भावना त्रिविधा स्वरूपावलम्बिनी
सृष्टादिसामर्थ्यमात्रवत्यात्ममायाशक्तिविशिष्टा । चक्ष्माचिन्तामयी-
त्युच्यते । सा कारणात्मिका । माया तदुत्थप्रपञ्चविशिष्टा स्थूला
आद्या व्यतिरेकलयापवादभावनाया भाव्यते । द्वितीया त्वचिन्ता-
प्रभावप्रकटितभक्तिभावना ।

तृतीया तु शक्ति-शक्तिमतोरभेदात् ब्रह्मणो जगदुपादान-
तया कार्यकारणजातं सर्वं ब्रह्मेति सर्व्वजगति ब्रह्मारोपभाव-
नया जगन्नियन्तृत्वेन प्रत्येकबुद्ध्यादिप्रेरकान्तर्यामिभावना उभ-

यथा क्रियाशक्तिप्रधानया अथवा प्रणवादिनामप्रतीकलीला-
गृहीतरूपादिभावनया ।

व्यतिरेकभावना मारभ्योच्यते—

तिलेषु तैलं पयसो घृतं वा सुष्मेषु सारात्मतयेषिकां वा ।

यथा तथा देहत एनमन्तरात्मानं मन्विच्छति पूर्वबुद्धः ॥ ३८

सुवर्णमात्रे कटकादिचित्रं सुत्पद्यते तिष्ठति लीयते च ।

यथा जले बुद्बुदवीचयोऽस्मिंस्तथा जगद्गूलयं प्रतीहि ॥ ३९

प्रतीयमानेष्वपि रोचिरप्सु कालत्रयेनाम्बुमरीचिरेव ।

यथा तथास्मिन्नपि विद्यमाना नास्त्येव मायास्ति स एक एव ॥ ४०

मनसैवानुद्गृह्यम् । नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुति-
वाक्यानि प्रमाण्यान्यवधारय ।

अथवा पञ्चभूतेभ्यो जातमण्डं महासुने !

भूतमात्रतया दग्ध्वा विवेकेनैव वज्रिना ॥ ४१

पुनः स्थूलानि भूतानि सूक्ष्मभूतात्मना यथा ।

विलाप्यैनं विवेकेन ततस्तान्यपि बुद्धिमान् ॥ ४२

मायामात्रतया दग्ध्वा मायाञ्च प्रत्यगात्मना ।

सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यत् कदाचन ।

इति विद्यात् स्वमात्मानं सा समाधिः प्रकीर्तिता ॥ ४३

अथवा योगिनां श्रेष्ठाः प्रणवात्मानमीश्वरम् ।

वर्णत्रयात्मना विद्यादकारादिक्रमेण तु ॥ ४४

ऋग्वेदोयमकाराख्य उकारो यजुर्वच्यते ।

मकारः सामवेदस्य नादश्चाथर्वणीश्रुतिः ॥ ४५

अकारो भगवान् ब्रह्मा तथोकारो हरिः स्वयम् ।

मकारो भगवान् रुद्रस्तथा नादस्य कारणम् ॥ ४६

अग्नयश्च त्रयो लोकाः अवस्तावसथास्त्रयः ।

उदात्तादिस्वराः काला एते वर्णत्रयात्मकाः ॥ ४७

इति ज्ञात्वा पुनः सर्वम् अक्षरत्रयमात्मनः ।

विलाप्याकारमहन्दूम् उकारो वा विलापयेत् ॥ ४८

उकारश्च मकाराख्ये तथा नादे मकारकम् ।

तथा मायात्मना नादं मायां जीवात्मरूपतः ॥ ४९

जीवमीश्वरभावेन विद्यात्कोहमिति भ्रवम् ।

एषा बुद्धिस्तु विद्वद्भिः समाधिरिति कीर्त्त्यते ॥ ५०

अथ स-प्रपञ्च-भावनायाः प्रमाणानि तत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानिति च श्रुतेः ।

प्रपञ्चे ब्रह्म तादात्म्यादुपासीत न चान्यथा । तथा विष्णुपुराणे ।
वनानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरित्यादि ।

अन्तर्यामिभावनायाम् । लैङ्गे वायव्ये च—

विग्रहं देवदेवस्य जगदेतच्चराचरम् ।

सर्वोपकारकरणं सर्वानुग्रहकारकम् ॥ ५१

सर्वभयप्रदानश्च शिवस्याराधनं विदुः ।

देहिनो यस्य कस्यापि क्रियते यदि नियहः ॥ ५२

अष्टमूर्त्तर्महेशस्य कृतमेव न संशयः ।

अत्र उपकारापकारभोगी जीववन्न महेश्वरस्य किन्तु उप-
द्रष्टृ तया ।

उक्तञ्च गोतायाम्—परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ।

उपद्रष्टानुमन्ता च कर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ५३

अविद्या विशिष्टस्य जीवस्य मायासहकारेण प्रेरक ईश्वरः,

सजीवं प्रेरयति कर्मानुसारेण सबुद्धिमित्यादि विषयपर्यन्तम्
-इत्यन्तर्यामिब्राह्मणेषु रुद्रिषेष्वनुसन्धेयम् । अन्तर्यामिभावनापि
द्विविधा स्थूलसूक्ष्म-प्रपञ्च-नियन्तृत्वेन । अत्यन्तबहिर्मुखानां
नामायेषु प्रतीकेषु भगवद्भिभूतिषु इन्द्रचन्द्रवरुणादिषु चिन्तनम्,
उत्तमाधिकारिणान्तु कृत्स्न-प्रपञ्चान्तर्यामित्वेन चिन्तनम् ।

गीतायाम्— अहमात्मा गुडाकेश ! सर्व्वभूताश्रयस्थितः ।

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ! ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाग्रिण स्थितो जगत् ॥ ५४

बहुभावनभिः सङ्कथ्येण स्मर्यते विष्णुपुराणे—

विष्णुं सर्व्वं जगदिदं विष्णुः सर्व्वस्य कारणम् ।

विष्णुरेवाहमिति यत्तद्विष्णोः स्मरणं परम् ॥ ५५

तत्रैव—

अहं हरिः सर्व्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ।

एवं मनो यस्य न तस्य भूयो भवोज्ज्वाहन्द्गदा भवन्ति ॥ ५६

अथ लीलास्वरूपभावनोच्यते—

लीलारूपं प्रणववाच्यस्य उक्तविभूत्यंशरूपवत्तद्रूपं नाम
सन्धेयम् । किन्तु भक्तागुग्रहृतेवे मायारचितविग्रह इत्यव-
गन्तव्यः ।

तथाच मोक्षधर्मे नारदं प्रति भगवान्—

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ! ॥

सर्व्वभूतगुणैर्युक्तं नैव मा मन्तु महंसि ॥ ५७

अतएव तत्तल्लोकस्यापि स्वेच्छया कल्पितस्य स्वेच्छयैवोप-
संहारः न च ब्रह्मलोकादिवत् कालकल्पितभयकलनम् ।

शिवधर्मेक्षेत्रे त्रिविधं ब्रह्मचिन्तनं स्फुटमुक्तम्—

हृत्पद्मकर्णिकामध्ये शुद्धं दीपशिखाकृतम् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं ध्यायेदोङ्कारमौश्वरम् ॥ ५८
 कदम्बगोलकाकारं तारारूपं व्यवस्थितम् ।
 ध्यायेद्वा रश्मिजालेन दीप्यमानं समन्ततः ॥ ५९
 ध्यायेद्वा सततं साख्यं वक्ष्यमाणैकरूपकम् ।
 प्रधानपुरुषोपेतं शितपद्मस्थमौश्वरम् ॥ ६०
 जपेद्वायेच्च सततमोङ्कारं शिवरूपिणम् ।
 मात्तामृतिस्त्रः समाख्यातास्कन्दो देवी महेश्वरः ॥ ६१
 अथवान्यत्प्रकारेण ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 क्रमान्मात्राः समुद्दिष्टास्तत्परः सार्द्धमात्रया ॥ ६२
 भावनामात्रगम्यत्वादचिन्त्यः परमेश्वरः ।
 सकलं चिन्तयेत्तस्मात् सिद्धार्थं स तनुं शिवम् ॥ ६३
 केचित् चित्वादितत्वानाञ्जयमिच्छन्त्यनुक्रमात् ।
 सिद्धे सर्वेश्वरे देवे युगपत्संप्रवर्तते ॥ ६४
 यदात्तत्वं देवतं वा ध्यायेदभ्यासकारणात् ।
 तत्तदीश्वररूपेण तत्वं ध्यायेदधिष्ठितम् ॥ ६५
 क्लेशकर्माद्यसंमृष्टं नित्यमुक्तं महेश्वरम् ।
 उमासहायमोमर्थं शरण्यं शरणं व्रज ॥ ६६

सूतसंहितायाम्—

यां यां मूर्त्तिं समाश्रित्य ब्रह्मभावनयाजनाः ।
 आराधयन्ति ते सर्वे क्रमाज्जानन्ति शङ्करम् ॥ ६७
 रुद्रमूर्त्तिं समाश्रित्य प्रसादात् क्रमवर्जितात् ।
 अतस्तेनैव जानन्ति शिवं सर्वत्र संस्थितम् ॥ ६८
 कानिचिद्देवाद्यानि ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ।

रुद्रमूर्त्तिं समाश्रित्य शिवे परमकारणे ॥ ६८

पथ्यवस्यन्ति विप्रेन्द्र तथा वा कानि कानिचित् ।

ब्रह्ममूर्त्तिषु कानीह तथाग्नेयीष्वपीत्यादि ॥ ७०

पान्ने—शैवाः सौराश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ।

मामेव प्राप्नुवन्तीह वर्षापः सागरं यथा ॥ ७१

मोक्षधर्मे—ब्रह्माणं शितिकण्ठं वा याश्च कायन देवताः ।

प्रबुद्धवर्याः सेवन्तो मामेवैष्यन्ति यत्परम् ॥ ७२

गीतायाम्—येत्वन्यदेवता भक्ता यजन्ते अङ्गयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्ति विधिपूर्वकम् ॥ ७३

कोवा अविधिरिति—

अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामेव जानन्ति तत्त्वेनातश्चरन्ति ते ॥ ७४

इति ते भावनाः समुद्दिष्टाः सप्रपञ्चभावनाश्च समुपदिष्टाः ।

निषेधशेषभावनायां निषेध्यतत्त्वानां भावना नोपादेया ॥ ७५

किन्तु । तद्भिन्नसिद्धये सा प्रयोजिका भवति विशुद्धब्रह्म-
भावनैवादेया । एवं सर्व्वासु भावनास्वनुसन्धेयम् । आस्वाद्यं
स्यान्मात्रिकं नैव पुण्यं सम्भाव्यं तद्ब्रह्मनोपाधिलक्ष्यम् । तस्मात्
कार्य्ये कारणे वाऽस्वरूपे शुद्धा चैका भावनैवेति बुद्धिः ।

तच्च पराशरे—आत्मा शक्तिः शिवश्चेति चैतन्यमिति संस्थितम् ।

उत्तरोत्तरवैशिष्ट्याद्योगाभ्यासः प्रवर्त्तते ॥ ७६

यच्छिवाधिष्ठितं रूपं तद्भगानं पापशुद्धिदम् ।

तस्माद्भग्यानि सर्व्वानि त्यक्त्वा ध्येयो महेश्वरः ।

तस्मिद्धौ सर्व्वतः सिद्धिर्न सर्व्वैः सिद्ध्यते शिवः ॥ ७७

केनोपनिषदि—तदेव ब्रह्म त्वं विद्धिनेदं यदिदमुपासते ।

अथ भिदमेव मन्थमानो यतथा सहस्रधा मृत्तोः स मृत्त्व-
माप्नोति उदरमन्तरं कुरुते । तथा—ब्रह्म वा इदमग्रे आसीत्
तदात्मानमेवावैत् । अथ योन्यां देवतामुपास्ते । अन्यो सावन्योह
मिति न सं वेद् यथा पशुः सदेवैकं यज्ञानं नात्र काचन
भिदास्ति । इति भावनीक्ता ।

भावनानिष्पत्तिलक्षणमुच्यते—

यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्व्वद्वयं सदा ।

योगिनी व्यवधानेन ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ७८

मोक्षधर्मे—निर्वाणमयमेवायमात्मज्ञानमयोयतः ।

दुःखज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥ ७९

ईश्वरगौतायाम्—ज्ञानस्य रूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः ।

विष्णुपुराणे—ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ ८०

तथा—

एकं समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्तदच्युतो नास्ति परं तदन्यत् ।

सोऽहं सत्त्वं स च सर्व्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदसोहम् ॥ ८१

अतिश्व सद्भिदं सर्व्वं सदसदिति । चिद्भिदं सर्व्वं प्रकाशते
आनन्दमिति सुन्दरभिदं सुन्दरमिति । अस्मिन् प्रत्यये यदानन्द-
कारस्तत्प्रियमिति तस्मात् सच्चिदानन्दरूपमेव भावनीयमिति
एवं भाव्ये सिद्धेऽपि तद्ब्रह्मा शरीरेन्द्रियचित्तत्वात् कथमनु-
द्याहकं भविष्यतीति कुतर्कावकाशो न देयः यस्य मायात्मशक्तिर्हि
यस्याः कालादयः कलाः ।

वपुर्यस्य जगत्सर्व्वं मायामात्रं विजृम्भितम् ।

भजतां देवता कान्यावोपास्योपास्य तं शिवम् ॥ ८२

विष्णुसंहितायाम्—देवतेयं परं ज्योतिरेक एव परः पुमान् ।

स एव मायया लोके बहुधा विद्यते स्वया ॥ ८३

भगवानुवाच ।

भागवते—अहं ब्रह्मा च रुद्रश्च जगतः कारणं परम् ।

आत्मेश्वरमुपद्रष्टा स्वयं दृग्दृशिषणः ॥ ८४

गीतायाम्—अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मामुद्धाभावसमन्विताः ॥ ८५

मच्चित्ता मत्ततप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च माम्निधुं नित्ययुक्ता उपासते ॥ ८६

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगन्तं येन मा सुपयान्त्विति ॥ ८७

तेषामेवानुकम्पार्यमहमज्ञानजन्तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ८८

तथा—पुरुषः स परः पार्थ ! भक्ता लभ्यस्त्वनन्दया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वं मिदं ततम् ॥ ८९

मोक्षधर्मे नारदं प्रति नारायणः । आत्मयोनिं पुराणं नारा-

यणमुक्त्वा तमपि अव्यक्तपरमात्मयोनिं निर्णीय—

तं देवमाश्रमाश्रये नानामतमुपाश्रिताः ।

भक्ता संपूजयन्त्यथ फलं तेषां ददाति सः ॥ ९०

ये तु मद्भाविता लोके ये कान्तिवचमाश्रिताः ।

ये तदप्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविशन्ति च ॥ ९१

तथाहि—द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः ।

पुरुषो निष्क्रियो यश्च ज्ञानदृष्टः स कथ्यते ॥ ९२

तं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तम ! ।

स वासुदेवसंज्ञोऽसौ परमात्मा सनातनः ॥ ८३
 तं कालमिति जानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ॥ ८४
 तदशक्तौ तच्छ्रवणं कुर्यात् कर्माणि वा कुर्यात् ।
 तद्धेतोर्वा तस्मिन् सर्वफलं साधुसन्नयस्य ॥ ८५
 तत्परतन्त्रः कुर्वन् वैधवैधं स्वसाहजं कर्म ।
 तिष्ठेद्विश्वस्य सदा जिज्ञासुर्वाथ सद्गुरुं वा सेवन् ॥ ८६
 श्रवणस्य च परिपाकात्मननमयी भावनापाकः ।
 तत्परिपाकाद्भग्नं समाधिरपि पाकतोऽभ्यस्यति ॥ ८७

श्रवणाधिकारिणो निरूप्यन्ते सूतसंहितायाम्—

अन्ये तु ब्राह्मणा विष्णो ! राजानश्च विशेषतः ।
 वैश्याश्च तारतम्येन ज्ञानाभ्यासेऽधिकारिणः ॥ ८८
 अस्ति शूद्रस्य श्रुश्रुषोः पुराणेनैव वेदनम् ।
 अन्येषामपि सर्वेषां ज्ञानाभ्यासो विधीयते ॥ ८९
 भाषान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः ॥ ९०
 भाषान्तरेणेति श्रुतिस्मृतीतरशब्दान्तरेण न तु ताभ्याम् ।
 मोक्षधर्म—

साङ्ख्ययोगावुक्ता एतेषाञ्चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
 यदि वा सर्व्ववेदज्ञो यदि वाऽप्यनृचो द्विजः ॥ १
 यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकृत्तमः ।
 यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लेशधावितः ॥ २
 तरत्येव महादुर्गं जरामरणसागरम् ।
 एवमेकेन योगिन युञ्जानो ह्येकमन्ततः ।
 अपि जिज्ञासमानो हि शब्दब्रह्माति वर्त्तते ॥ ३
 साङ्ख्याः सर्वे साङ्ख्यधर्मे रताश्च योगाः सर्व्वे योगधर्मे रताश्च ।

ये वायव्ये मोक्षकामा मनुष्यास्तेषामेतद्दर्शनं ज्ञाननिष्ठम् ॥ ४
 तस्माद् ज्ञानं सर्वतोन्वेषितव्यं येनात्मानं मोक्षयेज्जन्ममृत्योः ।
 प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वा वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।
 अद्वातव्यं अहधानेन नित्यं न अद्विनं जन्ममृत्यू विशेताम् ॥ ५
 तथा—‘एतज्ज्ञात्वा पुमांस्त्री वा न पुनर्भवमाप्नुयात्’ ।

अत्र स्त्रीपुंशब्देन मनुष्यमात्रं विवक्षितम् ॥ ६
 मोक्षधर्मे—यस्याव्यक्तमविज्ञातं सगुणं निर्गुणं पुनः ।

तेन तीर्थानि यज्ञाद्य सेवितव्या विपश्चिता ॥ ७
 श्रोतायाम्—अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
 अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामु धनञ्जयः ! ॥ ८
 अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमोभव ।
 मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्ससि ॥ ९
 अथैतदप्यशक्नोसि नूनं मद्योगमाश्रितः ।
 सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ १०
 अथैतदप्यशक्नोसि नूनं मद्योगमाश्रितः ।
 ध्यानात् कर्मफलत्यागस्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ ११
 मद्योगमाश्रित्य सर्वकर्मफलं त्यजेद्यभिप्रायः ।

सुगमत्वेन दर्शितः ।

तत्रैव—अथवा सर्वकर्माणि कुर्वाणो महापात्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ १२
 चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्नास्य मत्परः ।
 बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ १३
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसौत्यादि भगवद्वचनानि ।
 इति श्रुत्वा कुमारौ प्रहृष्टान्तरङ्गौ पुनरुचतुः ॥

प्रणवं प्रणवार्थञ्च तच्चिन्तामपि नो वद ।

इत्यर्थितः कुमारारभ्यां मुनिस्तौ पुनरब्रवीत् ॥ १४

अस्ति पूर्णचिद्रूपस्य परमात्मनः परमेश्वरत्वव्यञ्जिका
अविनाभूता स्वाभाविकी शक्तिर्ज्ञानेष्वाकृतिरूपा । अतुष्टिश्च
“न तस्य कार्यं कारणञ्च विद्या न तत्समोऽस्य भ्यधिकश्च दृश्यन्ते ।
परास्य शक्तिर्विविधेन श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।”
ज्ञानं नाम सार्वज्ञं स्थूलसूक्ष्मप्रत्येकसमुच्चयेन आत्मानात्म-
विषयकं युगपत्प्रतिभासमानं तत्तारकमिति प्रसिद्धम् । इच्छा-
शक्तिस्तु इदमित्थं भवत्विति सत्यसङ्कल्परूपा तदनुगुणकार्य-
सम्पादिनी । कृतिशक्तिरियं बहुरूपैका धर्मरूपा स्वेच्छया
कृतकालनियमवगाडभिर्चैतन्येन जाग्रद्रूपा जगन्निर्माणादि-
विधायिनी भवति । तत्स्थया या चित्सा चिच्छक्तिरिच्छुच्यते ;
सा पूर्णपरमानन्दचिदात्मनः स्वसाक्षिभूतस्य स्वामिनः शिवस्या-
ङ्गमण्डनभूता महिषीव महिषीतुच्यते ; चन्द्रवन्दिकयोर्दीप-
दीपशिखयोरिवानयोर्भिदः । भगवानपि साक्षित्वेनोदासीन-
तया स्थितोऽपि शक्तिगुणाध्यासात् ज्ञानेष्वाकृतिशक्तिमानिति
सामीप्यरागरञ्जितस्वच्छस्फटिक इव तस्याश्चिच्छक्तेः स्वेच्छा-
कल्पितकालवशात् स्ववशेच्छादिशक्तिस्वभाव-शबल-शब्दार्थज्ञान-
रूपप्रपञ्चजनयित्री क्रीडया जगज्जन्मोक्षविधात्री साविर्भव-
तयादिशक्तिः या महामाया परमा शक्तिः कुण्डलिनौतयादि-
शब्देन प्रसूयते सा नववूहात्मिका परिणमते ।

कालव्यूहः कुलवूहो नामवूहस्तथैव च ।

ज्ञानवूहस्तथा चित्तवूहस्तात्तदनन्तरम् ॥ १५

नामवूहस्तथा विन्द वूहस्तात्तदनन्तरम् ।

कलाव्राह्मस्तथा जीवपूहः स्यादिति वै नव ॥ १६

सैव विद्या च अविद्या चेति । अतिथ—‘सा विद्या ऽविद्या च
माया भवति ।’ स्मृतिश्च—

मत्स्यपुराणे—यस्त्वां विचिन्तयेद्देवीं विद्याऽविद्यास्वरूपिणीम् ।

तस्य भोगश्च मोक्षश्च सदा करतले स्थितौ ॥ १७

मार्कण्डेये—सा विद्या परमासुक्तेर्हेतुभूता सनातनी ।

संसारबन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ॥ १८

तत्रैव—परापराणां परमा त्वमेव परमेश्वरी ।

तत्र पराविद्या, अपरा अविद्या तदुभयात्मिकाशेषमामर्थ्यवती
महामाया परमेति । तदधिष्ठानभूता चिदेव परमेश्वरी । तस्याः
प्रथमस्यन्दभूतो नादः । नादस्तु विन्द-मकारोकाराकाररूपेण
परिणतः प्रणवत्त्वं भजते । प्रकर्षेण नूयते स्तूयते इति प्रणवः ।
उक्तञ्च—अदृष्टविग्रही देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।

प्रणवो वाचकस्तस्य तेनाहूतः प्रसीदति ॥ १९

अतिथ—प्रणवो धनुः शरीरह्यामा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन बोद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ २०

अन्वत्त—प्रणवश्च रथं कृत्वा विष्णुं कृत्वा च सारथिम् ।

ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनतत्परः ॥ २१

इति सार्द्धत्रिमात्रः प्रणवस्त्रिदेवमुख्यांस्त्रिलोकांस्तनुते त्रिमात्रया ।

तद्वर्द्धमात्रामपि कारणान्तच्छक्तिं शिवान्नादमयीं स्मरन्ति ॥ २२

उक्तञ्च । भरिथे—

अर्द्धमात्रा तु या सूक्ष्मा सा ज्ञेया चण्डिका बुधैः ।

तस्या एव समुत्पन्नं जगतः कारणत्रयम् ॥ २३

ब्रह्मविष्णुशिवाख्यश्च चण्डिकात्मसमुद्भवम् ।

अथर्वशिषायाम्—एतदक्षरं परं ब्रह्म अस्य पादाद्यत्वारो
वेदाश्चतुष्पादमक्षरं परं ब्रह्म । पूर्वास्य मात्रा पृथिव्यकारः
स ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री । गार्हपत्यो द्वितीयान्तरिक्षं
स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रस्त्रिष्टुप्दक्षिणाग्निस्तृतीया
द्गौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्र आदितो जगता-
हवनोयोवसानेस्य चतुर्थार्द्धमात्रया स सोमलोकाः उकारः
सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदो संवत्तं कोऽग्निः मरुतो विराङ्गे क ऋषि-
र्मास्वतो स्मृता रक्तपीता महद्ब्रह्मदैवतया द्वितीया दुमती कृष्णा
विष्णुदैवतया तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदैवतया वसाने चतु-
र्थार्द्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या । अत्र केचि-
दथर्वशिरसि चतुर्थी विद्युन्मयी शक्तिः शान्तोमा सहार्थर्वणै-
र्मन्त्रैरित्यादिविशेषतया आवयन्ति । उमासोमलोकयोरेकार्थम् ।

ब्रह्मोपनिषदि—जायति ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तु-
रीयं परमाक्षरं स ब्रह्मा स आदित्यः स विष्णुः स पुरुषः
स जीवः सोऽग्निः स ईश्वरः स प्रजापतिः सर्वं ब्रह्म विभाति ।
इत्यादि बह्वीषु अतिषु बहुशः श्रूयते ।

स चापि नादो भजते चतुर्विधं परादिभेदेन चिदन्तरङ्गः ।

तरङ्गवत्पूर्णचिदम्बुराशिरासेविता मुक्तिकरी यतीनाम् ॥ २४

पराव्यक्ता ध्वनिर्ब्रह्मवाचका परमाक्षरा ।

मनसोऽविषया साद्य पश्यन्ती मध्यमाधियः ॥ २५

मनसो विषये ते द्वे सूक्ष्मे स्थूला परा स्मृता ।

रवात्मिकोच्चार्यमाणा वैखरी सा निगद्यते ॥ २६

व्युत्क्रमेण शिवागमे । वायुसंहितायाञ्च—

आद्या शब्दमयी प्रोक्ता सूक्ष्मा चिन्तामयी भवेत् ।

चिन्तया रहिता या तु सा परा परिकीर्तिता ॥ २७

स्थूला दृश्यप्रपञ्चाख्या सूक्ष्मा वै व्यापिनी कला ।

परा तु केवला प्रोक्ता ज्ञानरूपा तु निष्कला ॥ २८

स्मर्यते च विन्दुः पञ्चमः स्वरः ।

विन्द स्तावदस्त्वारस्तदभिव्यञ्जको ध्वनिः ।

विन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रवी व्यक्तात्मकोऽभवत् ॥ २९

स एव श्रुतिसम्पन्नी शब्दब्रह्मेति गीयते ।

उपादानं स जगतो विन्द तादात्म्यतः स्फुटम् ॥ ३०

आधारेऽखिलजन्तूनां व्यज्यते पुनरेव तु ।

भूताकाशे स एवाविर्भवदन्तस्थवायुना ॥ ३१

कोष्ठान्निप्रेरितः सोऽपि विवक्षोः पुरुषस्य च ॥ ३२

एवं प्रतिपुरुषनिष्ठापि नादशक्तिः परब्रह्माश्रयेत्यवधेया ।

एवं परमाकुण्डलिनी च ।

योगियाञ्चवल्के—चिच्छक्तिरपि चतुर्द्धा विभासतेऽत्र स्व-
शक्तिभेदेन भावाभावविहीना प्रपञ्चशून्या विकल्पेति अधि-
ष्ठानातिरिक्तस्वरूपशून्यां स्वस्वरूपेण स्वरूपवतां सत्तामात्राधि-
ष्ठाय या तिष्ठति सानुज्ञातामेव शक्तिं स्वशक्तिस्फूर्तिभ्यां व्यव-
हारयोग्यतां या करोति सानुज्ञात्री सुषुप्तजीवाविभक्तेश्वरस्य
या सृष्ट्यन्मुखो प्रलयोन्मुखी वा तदधिष्ठातृतया आर्तति
उक्तस्ते चतुर्द्धा विभक्तः प्रणवार्थः लैङ्गे—

चन्द्राग्निर्हृद्यवर्थाख्यत्रिमात्रं प्रणवस्य तु ।

तस्योपरिसदापश्येच्छुद्धस्फटिकवत्प्रभुम् ॥ ३३

तुरीयातीतममृतं निष्कलं निरुपप्लवम् ।

न बाह्याभ्यन्तरे तच्च स बाह्याभ्यन्तरस्थितम् ॥ ३४

आदिमध्यान्तरहितमानन्दस्यपि कारणम् ।

मात्रास्तिस्त्रस्वर्चमात्रं नादाख्यं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ३५

सर्गकर्त्ताह्यकाराख्यस्वर्चं कर्त्ता महानभूत् ।

उकाराख्यस्तयोर्नित्यमनुग्रहकरोऽभवत् ॥ ३६

मकाराख्यो विभुर्वीजो ह्यकारो बीजमुच्यते ।

उकाराख्यो हरिर्योनिः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ३७

बीजो बीजञ्च योनिश्च नादाख्यः परमेश्वरः ।

बीजो विभज्य चात्मानं स्वेच्छया संव्यवस्थितः ॥ ३८

अस्य लिङ्गादभूद्बीजं मकाराद्वीजिनः प्रभोः ।

उच्चारयोनो निक्षिप्तमभवत्तत्समन्ततः ॥ ३९

सोऽवर्णमभवत्त्राण्डमावेष्ट्याण्डान्तदक्षरम् ।

एवं चतुर्धा विभक्तः पुण्यो विन्दुना पञ्चमाक्षः शक्तिशान्ताभ्यां सप्तमात्रः । शक्तिध्वनिः प्रोतावस्था । शान्ता विरामावस्था ।

उत्तरगीतासु—अमात्रं शब्दरहितं स्वरव्यञ्जनवर्जितम् ।

विन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ४०

शिवशस्त्रे द्वादशविभागेन स्मर्यते ।

स्वच्छन्दे—अकारश्च उकारश्च मकारो विन्दुरेव च ।

शक्तिश्च व्यापिनी चैव समानैकादशी स्मृता ॥ ४१

उच्चनी च ततोऽतीता तदतीतं निरामयम् ॥ ४२

विशुद्धसंज्ञके-शरश्रेषु अकारोऽकारोऽन्वित्युत्थितिः अर्द्ध-सम्बन्धिमकारस्तस्य निरोध्याख्ये केशरश्मस्योपरिदिशे तत्रैव विन्दोरन्तर्भावस्तदुपरि नादः । एवं कुलपदस्यान्तर्भावस्तदुपरिनादान्तःस्थानशक्तिव्यापिनी समना । उच्चनीस्थानं निरामयं ध्वन्यण्डलम् । तत्र सोमलोकः वायवीये लोकानुक्ता ।

तद्वद्बुद्धौ लोकात् सोमलोकमलौकिकम् ।

सोमः सहेमया यत्नं नित्यं वसति शाश्वतः ॥ ४३

समनास्थाने व्योमव्यापि तत्र नादानन्तर्भावः तावत्परन्त-
वक्ष्यमाणसदाशिवव्याप्तिहत इति अनेनाहतः मनस्यन्दुक्कनी-
रूपेण द्रष्टव्य उक्त्यन्यपरिसाधः । याज्ञवल्की—

अस्मिन्नर्थे वदन्तेऽपि मुनयो ब्रह्मवादिनः ।

प्रणवेनैव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥ ४४

प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दलक्षणम् ।

चेतसा संप्रपश्यन्ति सन्तः संसारभेषजम् ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं क्षणपिदलम् ॥ ४५

अतः पञ्चधा विभागः प्रपञ्चयते । वागिष्टे—

ह्लादिनीयं मकारान्ते त्रिन्दुरूपा प्रदृश्यते ।

त्रिन्दोरूपेण नादस्य शुद्धस्फटिकसन्निभः ॥ ४६

विशुद्धचेतसा शक्तेः स्वामिव प्रकाशने ।

असौ विष्वाधिको रुद्रो महर्षिः क्षणपिदलः ॥ ४७

संद्रष्टुमिच्छतस्तस्य ऋषिरोङ्कारसंज्ञिकः ।

ओङ्कारो वाचकस्तस्य वाच्यो रुद्रो घृणानिधिः ॥ ४८

जगत्कारणभूतायाश्चिच्छक्तेस्त्र्यध्वजगदुपादानभूतास्तिस्रः
शक्तयः । आद्या शिवतत्त्वमयी कुण्डलिनी शुद्धाध्वगताखिल-
तनुभुवन-भोगोपकारणानामुपादानभूता-शक्तिसदाशिव महेश्वर-
शुद्धविद्येति चत्वारि तत्त्वानि समुत्पादयति प्रणवस्य शान्त्य-
तीतकलया व्याप्तानि । एवं द्वितीया सा परा माया मिश्राध्वनः
कालनियतिविद्यारागपुरुषरूपषट् तत्त्वानि विद्याकला व्या-
प्तानि । एवमव्यक्ताख्यापि अशुद्धाध्वनः महदादिचित्त्यन्तानि

जडानि त्रयोविंशतितत्त्वानि प्रतिष्ठानिष्ठसिक्कलाव्यासाभि । तत्तं
ब्रह्माण्डरूपपृथिवीतत्त्वं ब्रह्माधिष्ठानं निष्ठसिर्व्याप्यं तिष्ठति ।
एवं जलाद्यव्यक्तान्त्रयोविंशतितत्त्वं विष्णुः प्रतिष्ठाकला ।
एवं पुरुषादिमायान्तं विद्याकला । शुद्धविद्यामहेश्वरी शान्ति-
कला । सदाशिवशक्तिः शान्त्यतीता कलेति । तथा च वायव्ये—
शक्तिः प्रथमसम्भूता शान्त्यतीतपदोत्तरा ।

ततो माया ततो व्यक्तं शिवाच्छक्तिमतः प्रभो ! ॥ ४८

शास्वस्येति शान्त्यतीतपदं शक्तिस्ततः शान्तिपदं क्रमात् ॥ ५०

ततो विद्यापदं तस्मात् प्रतिष्ठापदसम्भवः ।

निष्ठसिपदमुत्पन्नं प्रतिष्ठापदतः परम् ॥ ५१

एवमुक्ता समासेन सृष्टिरीश्वरणीदिता ।

आनुलोम्यादर्थैतासां प्रातिलौम्येन संज्ञतिः ॥ ५२

तस्मात् पञ्चपदोद्दिष्टा न सृष्टान्तरमिष्यते ।

कलाभिः पञ्चभिर्व्याप्तं यस्माद्विश्वमिदं जगत् ॥ ५३

अव्यक्तं कारणं यत्तत्तदात्मना समधिष्ठितम् ।

पञ्चपादं पितरं द्वादशारमिति श्रुतः ॥ ५४

पञ्चपादाः सदाशिवाद्याः अंशा यस्य पितरमौश्वरमिति
पञ्चारं चक्रं परिवर्त्तते । पृथु हिरण्यज्योतिरिति श्रुत्यन्तम् ।

शैवे च प्रणववाच्यानि सदाशिवादौन्युक्ता—

इदं खलु जगच्चक्रं श्रुतिविश्रुतवैभवम् ।

सृष्ट्यादिपञ्चावयवं पञ्चारमिति कथ्यते ॥ ५५

मनुस्मृतौ । प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसाम् ।

रक्ताभं सुप्तधीगम्यं तं विद्यात् पुरुषं परम् ॥ ५६

एष भूतानि सर्वाणि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मद्विचयैर्नित्यं संसारयति चक्रवदिति ॥ ५७
 वायवीये—मूर्त्तयस्तस्य विख्याताः पञ्च ब्रह्माङ्गयाः पराः ॥ ५८
 वायुसंहितायाम्—आद्या माया परा शक्तिश्चिन्मयी शिवसंश्रया ।
 यामाहुरखिलेशस्य तेस्तै रनुगुणागुणैः ॥ ५९
 सैका परमचिद्रूपा शक्तिः प्रसवधर्मिणी ।
 विभज्य बहुधा विश्वं विदधाति शिवेच्छया ॥ ६०
 सा मूलप्रकृतिर्माया त्रिगुणा त्रिविधा भवेत् ।
 शिवादावनिर्पश्यन्तं यया ततमिदं जगत् ॥ ६१
 एकधा बहुधा सैव तथा शतसहस्रधा ।
 शक्तयः खलु विद्यन्ते बहुधा व्यवहारतः ॥ ६२
 शिवेच्छया परा शक्तिः शिवेन त्वेकताङ्गता ।
 ततः परिस्फुरन्त्यादौ सर्गे तैलन्तिलादिव ॥ ६३
 ततः क्रियाख्यया शक्त्या शक्ताशक्तिमदुत्पत्त्या ।
 तस्यां विचोभ्यमानायामादौ नादसमुद्भवः ॥ ६४
 नादाद्दिनिःसृतो बिन्दुर्विन्दोर्देवः सदाशिवः ।
 तस्मान्महेश्वरो जातः शुद्धविद्यामहेश्वरात् ॥ ६५
 सा वाचामैश्वरी शक्तिर्वागीशाख्यस्य शूलिनः ।
 या सा वर्णस्वरूपा सा मातृकेति विजृम्भते ॥ ६६
 अथापराभवन्माया सैव काल मवासृजत् ।
 नियतिश्च कलां विद्यां कलातो रागपूरुषौ ॥ ६७
 माया तु पुनरेवाभूद्व्यक्तं त्रिगुणात्मकम् ।
 त्रिगुणाच्च ततो व्यक्ताद्विविक्तास्तु त्रयो गुणाः ॥ ६८
 गुणैभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यो गुणेशाख्यास्त्रिमूर्त्तयः ।
 अथवाऽहदादीनि तत्त्वानि च यथाक्रमम् ॥ ६९

तभ्यः पराण्डपिण्डानि चासंज्ञानि शिवेच्छया ।
 अविद्याता त्वनन्ताद्यैर्विश्वे शैश्वकर्वात्सभिः ॥ ७०
 शरीरान्तरभेदेन शक्तेर्भेदः प्रकीर्त्तितः ।
 रूद्रस्य रौद्री सा शक्तिर्विष्णोर्वैष्णव्यपि श्रुता ॥ ७१ इत्यादि ।
 किमत्र बहुनोक्तेन यद्विश्वमिति कीर्त्तितम् ।
 ज्ञानक्रियाचिकीर्षाभिस्तिसृभिः स्वात्मशक्तिभिः ॥ ७२
 शक्तिमानोश्वरः शश्वद्विश्वं व्याप्याधितिष्ठति ।
 इदमित्यमिदं नेत्यं तावदित्येवमादिकाः ॥ ७३
 इच्छाशक्तिर्महेशस्य नित्या कार्यनियामिका ।
 ज्ञानक्रिया चिकीर्षाभिस्तिसृभिः स्वात्मशक्तिभिः ॥ ७४
 प्रयोजनञ्च तत्तेन बुद्धिरूपा व्यवस्यति ।
 यथेप्सितं क्रियाशक्तिर्यथा व्यवसितञ्च तत् ॥ ७५
 कलायत्यात्मनः कार्यं चणात्सङ्ख्यरूपिणी ।
 यथाशक्तितयात्मानं शक्तिप्रसवधर्मिणी ॥ ७६
 शक्त्यापरमयात्मानं प्रसूते सकलं जगत् ।
 येयमुक्ता विभूतिर्वै प्राकृते सापरा मता ॥ ७७
 अप्राकृती परा चैषा विभूतिः पारमेश्वरी ।
 सैवेह परमं धाम सैवेह परमा गतिः ॥ ७८
 सैवेह परमा काष्ठा विभूतिः परमेष्ठिनः ।
 तां प्राप्तं प्रयतन्तस्तत्र जितश्वासा जितेन्द्रियाः ॥ ७९
 संसारागौविषालीदृष्टतसञ्जीवनौषधम् ।
 विभूतिं शिवयोर्विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥ ८०
 यः परामपराञ्चैव विभूतिं वेत्ति तत्त्वतः ।
 सोपराभूतिमुत्तङ्ग्य पराभूतिं समश्नुते ॥ ८१

विष्णुपुराणे—सर्वभूतेषु सर्वात्मन् ! या शक्तिरपरा तव ।

गुणाश्रया नमस्तस्ये शाश्वता ये सुरेश्वराः ॥८२

यातीतगोचरा वाचा मनसाञ्चाविशेषणा ।

ज्ञानिज्ञानपरिच्छेदां तां वन्दे चैश्वरीं पराम् ॥ ८३

तथा नित्यैव सा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी ।

मार्कण्डेये—नित्यैव सा जगन्मूर्तिरित्यादि । जगदेव यस्या
मूर्तिः न जगन्मात्रस्वरूपा तदर्थं संक्षेपतः प्रणवस्यासंहिता-
काले एते विभागाः, संहिताकाले एको वर्णः एकं पदं तस्या-
खण्डस्य परमेश्वरे शक्तिः तस्य वाचकः प्रणव इत्यादिसूत्रात् ।
इत्यन्ते मूर्त्तामूर्त्तसाधारणा प्रणवभावना समुपदिष्टा, प्रणवा-
नधिकारिणान्तु तत् सदृशार्थकस्मृतितन्त्रोक्तहंसपञ्चाक्षरी-
मन्त्रादिषु तदर्थकल्पनया भावनोयाहंसप्रत्यक्भावात्सोऽहमिति
स्यात् हसोर्लोपादोमिति निष्पन्नात्मा जीवं कुरुते शिवात्मानम् ।

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साङ्गेन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ ८४

अन्ये त्वेवमजानन्तो श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥८४

तस्मात् साक्षात्कारेऽपि ब्रह्मास्तीति ब्रह्माहमस्मीत्यनुभवं
विनापि निगुणे सगुणे वापि परमात्मोपासनं ब्रह्माहमित्यनु-
भवहीनो ब्रह्माहमित्युपासीतवाक्यादपि वाक्यार्थं प्राप्तया स्यादनु-
भवारूढः । तदर्थमेव कानि चित्पद्यानुच्यन्ते ।—एको जातो
भौतिकनूत्नाकृतमित्यमध्ये मित्रामित्र कलत्रादिममत्वेति ।
मोहाद्वक्तं भाति मरिचाम्यहमेतद्वित्वा देहश्चापि ततोऽन्वोस्मरह-
मेकः । ८५ नेत्रश्रोत्राद्ये च समस्ते सुविलीने चित्ते बुद्धौ चाह-

मिति सम्यक् सप्तमी । अज्ञानान्तः कोप्यहमेकः परिशेषात् स-
 त्योनित्योऽस्तीति विमर्शात् परिवर्द्धि । ८६ नानाकारैः स्वीयविकारैः
 सह चित्तमत्यायोत्यायव मयीत्यं लयमेति । अन्धोराशौ बुद्धु-
 भङ्गादिवदेकस्मिन्नित्यो भास्यचलोऽहं खलु कोऽपि । ८७ नाहं
 भूतानीन्द्रियवर्गो न मनो नो नाहन्नैव च बुद्धिः प्रकृतिर्वा । नाहं
 देहो नैव च देहो ह्यवशिष्टो मोहाङ्गावाङ्गासि चिदात्मा परि-
 पूर्णः । ८८ दृष्टं सर्वं दृष्टविनष्टं तु निष्कण्ठं द्रष्टा चाहं दृश्यवशा-
 न्नैव यथायम् । द्रष्टुर्दृश्यस्यापि आत्मा त्वविकारः सर्वाधार-
 चिन्मात्र एकः स शिवोऽहम् । ८९ मायास्वप्नं स्वान्तं विलासोपम-
 मेतद्भूतग्रामं दर्शयतीत्यं खलु यान्तः । माया ह्येषा दृष्टविनष्टा
 च निष्कण्ठा स अज्ञानानन्दमयीहं शिव एकः । ९० ब्रह्माण्डानां
 कोटय एते सहभूतैर्मध्येवान्तर्भास्ति प्रतिबुद्धेः । मायावेशा-
 न्नित्यविकाशो विद्यदाभो बुद्धः शुद्धो भास्यहमेकः शिव एव । ९१
 शक्त्यज्ञासात् कल्पितमन्तःपुरमेतद्योद्धृतासोन्तर्वाह्यत एकः पर-
 मात्मा । ब्रह्माद्या यत्किङ्करवर्ज्याः अतिराज्ञा माया राज्ञौ ललित-
 पादः स परेशः । ९२ ज्ञानैश्वर्यस्यावधिभूतो न स भूतोऽभूत-
 क्लेशः कर्मविपाकाद्यविमृष्टः । शक्तिक्लृप्तस्त्वान्तकृतान्तर्जगदन्तर्गूढो
 मूढाय न विदुर्हृद्यवरूढम् । ९३ द्रष्टा स्वष्टा हृद्यपदेष्टा परिपोष्टा
 शास्ता यस्ताऽपास्तमस्ताद्यविलेयः । साक्षी रक्षी भक्तजनानां
 प्रतिपक्षी विघ्नोघानाङ्गीर्णविपक्षः स किलैकः । ९४ ब्रह्मेशानो
 यज्ञहुताशौ रविचन्द्रौ प्राणाकाशौ कर्मनोऽप्यधियोऽहत्प्रक-
 तिश्च । विद्याविद्याशक्तिरुमागौ कमलाद्या देव्यो देवाः स हि सत-
 तैको बहुरूपः । ९५ सर्वाधीशः सर्वनिवासः सकलात्मा सर्वा-
 ध्यक्षः सर्वभवानामपि साक्षी । सर्वव्यापी सर्वहृदन्तः स्व-

निगूढः सर्वातीतः सर्वविदेकः स हि सर्वः । ८६ ज्ञानाकाशो
 नित्यविकाशोऽनवकाशः शुद्धो बृद्धो नित्यविमुक्तोऽप्यविमुक्तः ।
 सर्वस्यान्तः कान्ततरान्तः सकलानां सत्तामात्रो नित्यपवित्रः
 स शिवोऽहम् । ८७ ज्ञानज्ञातृज्ञेयभावादतीतो नित्योऽमीषां शब्द-
 स्तोदयज्ञः । आत्मज्योतिर्निर्विकारः स साक्षो सच्चिन्मूर्तिर्यः
 शिवः सोहमस्मि । ८८ आवृद्धान्तस्तम्बभावक्षयाणामविर्भावा-
 दौलकस्तद्विहीनः । आत्मज्योतिर्ज्योतिषां ज्योतिरेकः सच्चिन्मात्रो
 यः शिवः सोहमस्मि । ८९ जायतस्वप्रायेषु भावेष्वभावः प्राप्ता-
 भस्तान् भासयन् भासते यः । चैतन्यात्मा यस्तुरीयोऽस्ति सिद्धो
 भावाभावाभ्यामभाव्यः स शिवोऽहम् । ९० सर्वक्षेत्रे भासते भास-
 यन्मो क्षेत्राण्येकः क्षेत्रिकश्चात्मतुल्यम् । क्षेत्रज्ञात्मेत्युच्यते यस्य पूर्णः
 सत्यज्ञानानन्दरूपः शिवोहम् । १ येनाक्षाणि स्वान्तमुख्यानि
 शश्वज्जानन्ति स्वं ज्ञेयमज्ञानि चैतत् । येनाह मिथ्येव
 भाति स ज्ञानात्मा सत्यरूपः शिवोहम् । २ योसावेकः पञ्च-
 कोशान्तरात्मापञ्चानन्देष्वन्तरानन्द एकः । यो भात्येकः पञ्च-
 भूतेश्वभूतो भूतावासः सोऽन्तरात्मा शिवोहम् । ३ भूषाकारस्या-
 गतः स्वर्णवद् यः सत्यश्चैको भासते शुद्ध एव । सर्वोपाधित्या-
 गतः प्रत्यगात्मा स स्वानन्दज्ञानमात्रः शिवोहम् । ४ सत्यज्ञाना-
 नन्तमानन्दमेकं यं ब्रह्मेति ब्राह्मणा व्याहरन्ति । नाशोत्पत्त्या-
 वर्जितं नाशवत्सु सोहं साक्षात्पूर्ण आत्मा शिवोहम् । ५ अव्य-
 क्तादि स्वप्नप्रपञ्चं नभोव यो व्याप्नोति स्वप्नकाशैकरूपः । स्रष्टृ-
 कार्याणीव वस्त्रञ्च सूत्रं सोऽनन्तात्मा चित्स्वरूपः शिवोहम् । ६
 आनन्दात्मा केवलः सत्स्वरूपः पारावारः प्रखण्डो ह्यपारः ।
 यस्यानन्दोपजोवन्ति सर्वे सोहं देवः सच्चिदानन्दरूपः । ७ तत्त्वं

भावादभ्यतीतः पदार्थात् सत्तामात्रो नित्यमुक्तस्वभावः । आत्मा
सत्यः केवलो निर्विकारः सोहं साक्षाच्छ्ररेवास्ति नान्यः । ८
एवं सोहभावमासादा भक्तः स्वीयं स्वं प्राक् तत्र बुद्ध्या समर्थः ।
अद्वा मित्रो ध्यानयोगी पवित्रो युक्तो भूयाद् योगधर्मेषु शक्तः । ९
कुमारावप्येवं ज्ञानयोगादिश्रवणेन कृतार्थान्तरावपि किञ्चित्-
संग्रयानौ जगदुपकाराय पप्रच्छतुः ।

कदा वयश्चविष्यामोज्ञानिनो योगतत्पराः ।

कदा विरक्ता रंस्यामस्त्यक्तशेषपरिग्रहाः ॥ १०

कदा वा सश्चजिष्यामो भगवन्तं जगद्गुरुम् ।

कदा स्वरूप वेत्स्यामो यास्यामः परमाङ्गतिम् ? ॥ ११

अहो ! न सङ्ख्यां स्वसृतेः प्रविशः सम्मोहिताः केन च वेति विद्मः ।
कुतः क्व वा के च वयं क्व यामः कथं कदा बोधमिती ब्रजामः ॥ १२
सङ्कल्पतो वास्य तु शिल्पितो वा स्वभावतो वा भव एष भाति ।
मोहोऽथवा स्वप्नदशा सुदीर्घा किं वा मनोराज्यमहो ! भ्रमो वा ॥ १३

मुनिरुवाच ।

सङ्कल्पसिद्धिस्त्वयमेव शक्तिः शिल्पादिसिद्धिस्त्वयमेव बुद्धिः ।
अज्ञानविज्ञानबलाबलेयं प्रवर्तते चिच्छबला स्वभावात् ॥ १४
अबुद्धिजेशानुगृहीतशक्तेः पुरातनी तत्त्वमयी स्वशक्तिः ।
सतात्मिकारमादि पुमान्निजांशैर्विनिर्गमे बुद्धिसखो हि शिल्पैः ॥ १५
शक्त्याद्या त्रिगुणेशी स्वभावान्मार्तवैतांस्तनुजान् दृष्टदोषान् ।
बध्नात्युच्चैस्ताडयन्ती प्रसन्ना दत्ते भोगास्त्राचयत्येव शान्ता ॥ १६
सर्वज्ञोसौ तत्स्थैर्दृश्येनादिः सर्वं ज्ञानन्तस्य पाणिस्थमेव ।
सर्वस्रष्टा सर्वभावान्तकारी सङ्ख्यासृष्टेस्तेन सृष्टा किलास्ति ॥ १७

मोक्षधर्मे, भीष्म उवाच—

नास्त्यनन्तं महाराज ! सर्वः सङ्ख्यानगोचरः ।

पुनर्भावोऽपि सङ्ख्यातोनास्ति किञ्चिदिहाचलम् ॥ १८

न चापि मन्यते राजन्नेष दीपोऽप्रसङ्गतः ।

उद्योगादेव धर्मज्ञाः कालेनैव गमिष्यथ ॥ १९

तत्रैव प्रजाविसर्गस्य पारिमाण्यमित्यारभ्य द्रष्टव्यम् । माया
चास्याधिकाऽपि भेदाद्विचित्रे वाभाति नश्यमानापि ।

शास्त्रज्ञानान्मोहवत्तुच्छरूपा साक्षात्कारे स्वप्नवद्वात्यलीका ।

चित्ते रुद्धे चित्तराज्यं व नश्येत् कैवल्याप्तौ भ्रान्तिवत्कापिलीयेत् ॥ २०

पुनः कुमारवृत्तुः—अस्तु, नाम सङ्ख्याजीवसृष्टेः स्वकर्मणा
परिभ्रमणानानां मादृशमतिशयजन्मजरामरणरोगशोकादि-
पीडितानां कियता कालेन सङ्ख्यां दर्शयिष्यतीत्यविदुषान्द रत्यया
व्यथैव ?

वैषम्यनिर्घृणे नस्तस्तस्य यद्यपि धूर्जटेः ।

तथापि कर्मसापेक्षः कदास्मान्मोचयिष्यति ? ॥ २१

मुनिरुवाच—वैषम्यनिर्घृणे नस्तः सत्यं तस्य महात्मनः ।

एवं क्षत्तयैवमणात्तु चैवमस्यादिकल्पना ॥ २२

न मोक्षयति बध्नाति जीवानीशः स्वभावतः ।

स्वभावएष त्वज्ञानाद्बद्धो ज्ञानात् प्रमुच्यते ॥ २३

सर्वोपायपरिभ्रष्टो हृदाप्याथित्य मामिह ।

दुर्गन्तरतु सर्वं क्षेत्यस्य शेषास्ति कल्पना ॥ २४

पशुपालः पशुं रक्षन् पीडयन्नातिपीडयेत् ।

पशूनस्मान् पशुपतिर्नाति संपीडयिष्यति ॥ २५

सङ्ख्यायासङ्ख्याया किल्बि किमन्यैव कुहेतुभिः ।

सङ्क्षेपा संसृतेर्भक्ता यदस्य सकृदाश्रयः ॥ २६

सर्वज्ञः परमकारुणिकः अविषमः सर्वजीवीद्वाराय कृत-
प्रतिज्ञः स ज्ञानदानेन मोक्षयिष्यति । येनातिसुगमो भक्तियोगो
दर्शितः अतिशीघ्रसमुद्धरणाय । तथाहि ।—

तारयति ज्ञानेन च स भावभक्ता क्रियादियोगैस्तैः ।

अनधिकृतानप्यलसान्निजनामस्मरणयोगेन ॥ २७

वर्णविवर्णान् क्लेशान् पतितान् पशुपत्तिकीटगुल्मादीन् ।
सर्वापायविहीनान् काश्यान्तारयति तारदानेन ॥ २८
यथात्मानं निक्षिपत्यस्य भक्ता त्रातारन्तं हृणुते वा कथञ्चित् ।
रक्षत्येवाशेषसंसारदुर्गाद्, गौधीशोदुर्गतानाञ्च मित्रम् ॥ २९
देवद्यासौ पूर्वजः क्रीडकोऽपि सत्त्वैः सत्वाधीश्वरः सत्ववासः ।
रक्षां कुर्यान्नः कृपायानिवासः सर्वावासत्वादतोनास्ति भीतिः ॥ ३०
ये जैवसत्त्वे त्रिगुणे सत्त्वशुद्ध्या मोक्षप्रेक्षा जायतेन्तः कदापि ।
मोक्षेच्छातस्तद्विचारो विचाराद्बुद्धेः सौक्ष्म्यं प्राप्यते सूक्ष्मबुद्धेः ॥ ३१
सत्त्वापत्तिस्तेन निःसङ्गता स्यान्निःसङ्गात्मा मुच्यते भावहीनः ।
शुद्धाङ्गारा सत्त्वशुद्धिः कदा चेत्तत्संशुद्ध्या संसृतेर्यन्यमोक्षः ॥ ३२
मुक्तयन्यं निष्कषायन्तमोक्षेः पारन्देवो दर्शयेदाह—वेदः ।
भ्रान्त्वाभ्रान्त्वा कृष्णानीलादिधोनीभूयोभूयःस्वेततोभ्येति कृष्णम् ॥ ३
तस्मिन् श्वेते स्नातसद्वासनायाः हृदया बुद्धौ मुच्यते कालयोगात् ।
दैवाद्याता योगजा वासना चेदन्या सृष्टेर्वासना नाशयन्ती ॥ ३४
योगाद्योगं प्रापयन्ती क्रमेण यावत्सिद्धिर्वर्त्तते नैति नाशम् ।
स्वया ह्येषोदेति चेत्साधुदृश्या रेखेवेन्दोः स्पर्द्धमानानुवेलम् ॥ ३५
हित्वा सम्यक् द्वित्रिशोद्यत्तमोये पूर्णात्मानं दर्शयत्येव कालः ।
वर्षाभोदैर्बर्द्धमाना नदीव स्त्रीयाध्वानं स्त्रीयवेगात्करोति ॥ ३६

योगाद्योगो वर्द्धते स्रङ्गते च सर्वामित्रैर्नोतिविनायकाभः ।

एकःप्राज्ञः प्राप्य राज्ञःकुलान्द्राक्पूर्वमात्यांश्चाभिभूयात् नूनित्या ३७

एवञ्चैका योगजा वासनान्याश्चाविद्योत्या वासनान्याभिभूयात् ।

नोज्झत्येषा संग्रही तारमये जन्मस्त्रेव सुव्रता कामिनीव ।

भावेस्तैस्तैर्यौवनस्थेव बाला स्वात्मारामं योगिनस्तङ्करोति ॥ ३८

स्वल्पोऽपि योगसंस्कारो भवसंस्कारहा न चेत् ।

अनाद्यविद्यासंस्कारे कथं विद्योदयः क्रमः ॥ ३९

स्वल्पोऽप्यग्निर्दहेद्वन्यां स्वल्पो दीपस्तमश्चयम् ।

हन्ति योगस्तथा स्वल्पो भवसंस्कारमन्ततः ॥ ४०

दैवतो वासना तात ! योगजाङ्कुरिता यदि ।

वर्द्धतेऽमरवल्लीव विच्छिन्नापि मुहुर्मुहुः ॥ ४१

बैराग्यं दृढमालम्ब्य शनरभ्यसतस्ततः ।

संस्कारो जायते तात ! संस्कारादपि वासना ॥ ४२

भाववत्प्रेयसेस्थेर्बद्धतेन्तः परस्परम् ।

शिववासनया तन्वया धिक्कृता भववासना ॥ ४३

शिथिलप्रेमबन्धत्वान्मानिनीवैति नान्तिकम् ।

योगप्राप्तेः कारणं साधुसङ्गो योगभ्रंशे सङ्ग एव ह्यसाधोः ।

तस्मान्नित्यं साधुसङ्गेन भाव्यं नैवासाधोः सङ्गवान् स्यात्तत्त्वणार्द्धम् ॥ ४४

हन्ताविद्यावशतो मोहमेति मोहात्पापं तत एवातिदुःखम् ।

दुःखात्तीव्रात्सुक्ततेष्वापि जातु सत्सङ्गार्थी जायते कैश्च पुण्यैः ॥ ४५

सङ्गिः सङ्गो सङ्गतोऽधीर्विचारो दोषप्रेक्षा संश्रुतेभीर्मुमुक्षा ।

आप्तिर्भक्तिः सङ्गुरोः शब्दलाभस्तद्व्यतिष्ठतिस्तद्विचारः पुनश्च ॥ ४६

ध्यानाभ्यासः प्राप्तिरत्यागसिद्धिस्तेनोत्तारस्तीव्रसंसारसिन्धोः ।

सङ्क्षिप्यैतत् तात ! मोक्षक्रमस्ते व्याख्यातोऽयं पूर्वशिष्टोपदिष्टः ॥ ४७

ततः कुमारवचनम्—

किं जीवभोगाय जगद्विधाता किं क्रीडया वा विदधाति भूयः ।
सृष्टिं विचित्रामिति संशयं मे क्षिप्ति त्वमत्यन्तविशारदसि ॥४८॥
सुनिर्वाच—

सत्यमस्य पूर्णकामस्य निरौहत्वाज्जीवा दृष्टभोगायैव भव-
कृत्यं भविष्यतीति सम्भाव्यते, किन्त्वसौ कारुणिको सर्वं जग-
दुद्धरिष्यामीति कृतप्रतिज्ञः प्राकाम्यसिद्धिमान् कथं युगपत्-
सर्वान्नोद्धरिष्यति ? मोक्षः स्वप्नस्यैव लभ्यन्ते कथं तादृशी
प्रज्ञैषां शीघ्रं भवत्विति ? न सङ्कल्पयति सत्यसङ्कल्पः ? बुद्धि-
रपि तदधीना, बुद्धेः प्रेरकत्वेन यतोयं श्रुतः—‘जीवादृष्टवशात्
तादृशीच्छास्य जायते’—इति चेदस्वतन्त्रतायाति । उक्तञ्च—
‘सर्वज्ञता तस्मिन्नादिकोधिका स्वतन्त्रता नित्यमनुमयति ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विविधज्ञा षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥’ ४८

तस्मादुपगम्यते जीवजीवकर्म्मतज्जादृष्टफलभोगभोजयित्वा-
त्वादिकल्पनया संसारचक्रं परिवर्त्तयन् क्रीडति ; प्रयोजना-
भावादपि प्रत्यक्षमहाराजस्यैव मृगयादिश्यापारादिना क्रीडा-
यमस्वीकारोऽस्य भवति । उक्तञ्च सूत्रकारेण—‘लोकवत्तु लीला
कैवल्यमिति । तथा श्रूयते च वेदेषु । मोक्षधर्म—

एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ! ।

कृष्णस्य सर्वं जगतो तिष्ठन्त्यनपगाः सदा ॥ ५०

अव्यक्तरूपो भगवान् शतशोथ सहस्रशः ।

कोटिशथ करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ॥ ५१

प्रकृतिगुणान्विकुरुते स्वच्छन्दे नात्मकाम्यया ।

क्रीडार्थन्तु महाराज ! शतशोथ सहस्रशः ॥ ५२

यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्तारः प्रकुर्वन्ति ।
 अव्यक्तस्थं परं यत्तु तत्स्वइत्यभिधीयते ॥ ५३
 अचेतना सापि मता प्रकृतिः सापि पार्थिव ! ।
 एतेनाधिष्ठिताप्येव सृजते संहरत्यपि ॥ ५४

कुभारावूचतुः—

नानाचारविचारचित्तितमतेर्नानाध्वनि भ्रामितै-
 र्नानास्वायद्वतोति विग्रहपरैः सन्नियहासङ्गहैः ।
 सर्वं व्याकुलितं परस्परमतं सन्दूषयद्विर्मतं
 तत्ते किन्नु सु सम्मतं वद गुरो ! यत्कापि नासम्मतम् ॥ ५५

सुनिरुवाच—

यस्येदं प्रकटं विभाति हि जगद्भ्राज्यं महद्भूपजौ !
 तद्गुप्तैरव्यवहारदर्शनकृते भावे च तच्छासनम् ।
 तद्देवागमसाङ्गशङ्करमतं सत्यस्ररात्रं तथा
 योगं विद्धि यद्देशमागमयति श्रेष्ठः स एवागमः ॥ ५६

उक्तञ्च मीचधर्मे—साङ्ख्यं योगं पाञ्चरात्रञ्च वेदाः पाशुपतन्तथा ।

ज्ञानान्येतानि राजेन्द्र ! विद्धि नारायणात्मकम् ॥
 न चैनमेव जानन्ति तमोभूता विशाम्यते ।
 तमेव शास्त्रकर्त्तारं प्रवदन्ति मनोषिणः ॥ ५७

अतएव—

श्रुतिः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणस्ताभ्याञ्च शिष्टाचरणं प्रमाणम् ।
 मतिः प्रमाणं विमला मनश्चनैतानि यस्येह न स प्रमाणम् ॥ ५८
 भिषङ्मुख्यानि शास्त्राणि प्रमाणं स्वस्वकर्म्मणि ।
 यथा तथा मोहशास्त्रस्यापि मोहे प्रमाणता ॥ ५९
 अपि नास्तिकशास्त्रं हि प्रमाणत्वं गमिष्यति ।

आस्तिक्यं सुदृढीकर्तुं विदुषां पूर्वपक्षवत् ॥ ६०
 नास्तिका अपि नास्तीति प्रत्यक्षयितुमक्षमाः ।
 तन्नास्तीत्यपि सन्देहः प्रामाण्यत्रैव महति ॥ ६१
 रोगादिदुःखदारिद्र्यान्तेषामपि च पश्यताम् ।
 का हानिर्धर्मेतो दुःखकारिणां तत्फलाशया ॥ ६२
 निषिद्धन्नाचरेत्तस्माद्विधिसिद्धं समाचरेत् ।
 यदि न स्यात् ततः किं स्यादस्ति चेन्नास्तिकी हतः ॥ ६३
 इत्यादि श्रूयते शास्त्रकाराणां सम्मतम् ।
 भक्त्या तं शरणं षष्ठ्येच्छतेर्मोह ईदृशः ॥ ६४
 धर्मः स्वधर्मान्नपरो न शास्त्रं वेदतः परम् ।
 न प्रज्ञासदृशो लाभो न प्राप्तिरसदृशः सुहृत् ॥ ६५
 अभीर्न ज्ञानसदृशो नाज्ञानसदृशो च भोः ।
 न रागसदृशं दुःखं न वैराग्यात्परं सुखम् ॥ ६६
 रागी करोति किन्नायं विरागी किन्न संत्यजेत् ।
 ज्ञातुः सर्वं स्वहृदये ज्ञातुर्दूरगः स्वयम् ॥ ६७
 न गच्छतः शोकमोहावदृष्टादृष्टमस्मिन् ।
 न पश्यन्ति परं तत्त्वमशास्त्रमयनो नरः ॥ ६८
 कृषेः शस्यं धनाद्धर्मं देहादात्मानमव्ययम् ।
 शास्त्रेभ्यस्तत्त्वमैशानमसारात्सारमुच्यते ॥ ६९
 दैवायत्ते सुखे दुःखे हृथेच्छोऽवैगवान्न यः ।
 नित्यात्मलाभसन्तुष्टः स सुखी स च पण्डितः ॥ ७०
 विसंवदन्तु शास्त्राणि विवदन्तु च वादिनः ।
 भ्रमन्तु भ्रातृमतयश्चित्तशुद्धिं पश्यन्तत्पराः ॥ ७१
 विषयास्वादसंमग्नं जगदेतन्न संशयः ।

नापैति विषयास्त्रादी ब्रह्मास्त्रादादृते परम् ॥ ७२
 यावन्नास्त्राद्यते ब्रह्मास्त्रादृतं विषयवासना ।
 विषयेशो नापयाति तावदन्यैश्चिकित्सितः ॥ ७३
 भक्तिं मायिनि युक्तिमात्मनि शिवे मुक्तिं पराक् सङ्गतः
 सर्व्वप्राणिहिताङ्गतिस्त्वविकृतिं कामादिभिश्चेतसि ।
 ब्रह्माकात्मविनिश्चयं गुणचयं मोक्षोपयुक्तं सदा
 युञ्जानो न विषीदतीह मतिमानेतत्कतां सम्मतम् ॥ ७४
 साक्षात् केऽपि परम्परा च वचसा भङ्ग्यानुसङ्गादपि
 सर्व्वैरेव हि योगसाङ्गानिरतैर्व्वेदागमैर्वादिभिः ।
 पाषण्डैरपि खण्डकैरपि परं सारग्रहैरयहै-
 ब्रह्मैकप्रवणं मनः प्रणयितुं स्त्रैः स्त्रैर्मतेर्द्दिश्यते ॥ ७५
 सर्व्वैर्ज्ञातपदैः कणादकर्पापलयासाक्षपादादिभिः
 शिष्याणां मृदुमध्यतीव्रसुधियाम्बोधाय नाना ध्वनिः ।
 ब्रह्मव्याहृतमेकमेव बहुधा सिद्धान्तसिद्धं परं
 निःसन्दिग्धमवैहि सुग्धमतयोमुह्यन्ति तैस्तेर्मतैः ॥ ७६

नित्यं पुमात्मकमकृत्रिममादिसिद्धं
 ध्यायन्ति कापिलमतानुगतास्तमेकम् ।
 तं यज्ञपूषमिति प्रयजन्ति यज्ञ-
 कर्माश्रया विविधदेवतमन्त्रभेदैः ॥
 अन्ये स्मरन्ति तमुपास्यतयैवसिद्धं
 चित्यादिकर्तृकतया च परे स्मरन्ति ॥ ७७
 सङ्कर्षणादिचतुरंशकमात्मतत्त्वं
 तं वासुदेवमिति सात्वततन्त्रनिष्ठाः ।

शैवाः शिवं भवसृङ्गादिचतुःस्वरूपं
 शाक्तास्त्रिशक्तिपरतद्विदमात्मशक्तिम् ॥ ७८
 स्वप्नजागरसुषुप्तितुरीयभावा-
 तीता प्रतीतिसुपयान्ति समाधिशुद्धाः ।
 या योगिनां परविरागयुजामजान्तां
 सत्तां शिवां विमलमोक्षदमयीम्परे च ॥ ७९
 सृष्टिस्थितिचयकरीतिरयन्त्यशेषं
 स्वञ्चानुगृह्य कलया विकला स्फुरन्ती ।
 यैकास्ति भाति परमात्मसुखस्वरूपा
 तां पञ्चशक्तिपरमाञ्च परे स्मरन्ति ॥ ८०
 तं . क्लेशकर्म्मपरिपाकविहीनमन्त-
 निर्वासनं परममीश्वरमद्वितीयम् ।
 सर्वज्ञमज्ञजनपावनमात्मकम-
 चित्तप्रकल्पितजगद्गुणमामनन्ति ॥ ८१

ब्रह्मादिजीवपशुपाशविमोक्षदत्तं सत्कारणं पशुपतिं सततस्वतन्त्रम् ।
 कुर्वन्तमेतदपिकर्म्मविलेपशून्यन्तं भस्मपुण्ड्रकविधानविदः स्मरन्ति ॥ ८२
 तं शुद्धबुद्धं तं नित्यविमुक्तसच्चिदानन्दमात्रमजमद्वयमप्रमेयम् ।
 मायाविवर्त्तपरहेतुमहेतुमेकमात्मानमौपनिषदाः परिभावयन्ति ॥ ८३
 ताराङ्गपञ्चशिरसिप्रविभाव्यमानं भूम्यादिपञ्चविधशक्तिपमप्रपञ्चम् ।
 आनन्दपञ्चकविमर्शसुसिद्धमन्तरानन्दमात्रमजमद्वयमप्रमेयम् ॥ ८४
 तं पञ्चपञ्च परतोनिखिलात्मयोनिमात्मानमेव परमं परिभावयन्ति ।
 उक्तेषु यावदुपपन्नमचिन्त्यमेकमात्मानमक्षरणाः समुदीरयन्ति ८५
 तस्मात्तमेकमखिलेशमचिन्त्यशक्तिमात्मानमेव विमलस्वयमाश्रयामः ।
 तत्वेच्छासुखसुबुचेतनाद्यतीनां सङ्घातः प्रकृतिकृतोद्दिष्टरूपः ८६

क्षेत्रं स्याद्गुणभुगजः पुमांश्च तज्ज्ञः साध्यं योजयति तयोर्महेश्वरात्मा,
भर्त्सेकः परतरईक्षकोऽनुमन्ताचेतनः सहि परमोखिलस्य साक्षात्।
तद्ब्रह्मप्रकृतिपरम्परापरान्यन्नैवात्मनसदपि सर्वतोमुखन्तत् ॥८७

चित्ताद्येरपि रहितञ्च सर्व्वविज्ञं
सर्व्वार्च्चैरपि रहितञ्च सर्व्वतोऽक्षम् ।
सर्व्वेषां परमपि सर्व्वरूपमेकं
सर्व्वस्थं क्वचनच संस्थितं प्रसिद्धम् ॥ ८८

आकाशप्रभवतिसूक्ष्ममहितीयं भूतेषु प्रतिकृतिभिर्विभक्तवच्च ।
दूरस्थं सविधमतीव सृष्टिरचासंहारप्रकृतिषुभासिलेषून्यम् ॥८९
सर्व्वान्तश्चरमचरं बहिष्य भास्वत्सर्व्वेषामपि महसामहस्तदेकम् ।
तत्पारे जयति तमोन्वमोहरात्रेस्तन्देवं शरणमुपैहि सर्व्वभावैः ॥९०
तच्चित्तो भव सततं तंदात्मबुद्धिस्तद्भक्तः प्रणतिपरस्तदेकयाजी ।
तन्निष्ठो भव तद्भोष्टलाभतुष्टोमोहाब्धिस्तवभवितैवगोष्पदाभः ॥९१
हित्वान्तस्तदपरधर्मतः फलोष्णं तन्देवं शरणमुपैहि मास्तु भूतिः ।
भोगान्तं विरतिमतिङ्गतिं परां स्वान्दाता सोष्टतदययानिरामयात्मा ॥९२
सर्व्वज्ञो यद्दृढसंमस्तयत्किमुक्तः सर्वात्मासकलहृदि स्थितोऽस्ति साक्षी ।
कारुण्योदनिधिरदृष्टदोष एकस्तं देवं शरणमुपैहि मास्तु भूतिः ॥९३
यो देवो निजहृदि मायया समस्तान् यन्त्राणि त्रयितप्तस्व तमे प्रवैः ।
क्रीडन् भ्रामयति विमोचयेत्पुनस्तं देवं शरणमुपैहि मास्तु भूतिः ॥९४
यो देवो विविधकलाभिरात्तमूर्त्तिः कारुण्यात्परमुपदिश्यत्यनुग्रहात्मा ।
तं भक्तामनसि सदा शिर्विश्रवायपेमाङ्गः शरणमुपैहि मास्तु भूतिः ॥९५

इति ते कथितं तात ! भगवद्भक्तिभावितम् ।

ज्ञानं च योगकृत्यं च कृत्यमस्मान्न विद्यते ॥ ९६

बुद्ध्यान्तः सारमुद्धृत्य योगवेदागमाख्यधेः ।
 अमृतं युवयोर्दत्तं समास्वाद्यामृतो भव ॥ ८७
 क्षीणाद्ये क्षीणरजसि पुण्यैवपरिपाकतः ।
 मतिरेतादृशी तात । जायते भवतोरिव ॥ ८८
 आरुढ़ योगसोपानौ भवन्तौ दृढ़निश्चयौ ।
 मा विषीदत संसिद्धिं क्रमेणैव गमिष्यथः ॥ ८९
 अयमर्थः स प्रमाणः स व्याख्यानः सविस्तरः ।
 ज्ञानमाधुकरे चास्मत्तं ग्रहे सम्यगीकृताम् ॥ ९००

मुनिरुवाच—अत्र मया बाहुष्येन यदुक्तं तत्र सारतया किं
 गृहीतं किं निश्चितं तद्वद ।

मधुव्रतउवाच—नाज्ञानाद्भयमन्यत्तु नाज्ञानाच्छत्रुरन्योक्ति ।
 तत्सर्वज्ञानुद्धतेर्दूरीकार्यं न चान्यदस्ति करणीयम् ॥ १
 जन्माद्यस्य यतो वा मायाभिर्वाविभाति यो बहुधा ।
 आश्रयणीयो भक्त्या ध्यातव्यः सोऽखिलैर्भावैः ॥ २
 मुनिरुवाच—

न ह्यात्मनः प्रियोन्यत्तदर्थमेतत्तदेव तं सकलम् ।
 उद्धत्तव्यो यत्नात्सर्वोपायैः स एव मे बुद्धिः ॥ ३
 मायामात्रमिदं खलु दृष्टं यत् क्षणद्वयस्थायि ।
 अवशिष्टं यन्नित्यं तथ्यं तदीहते चेतः ॥ ४
 अस्मिन् बहुप्रकारे परमं ब्रह्मैव सेव्यमादिष्टम् ।
 एकमनेकोपायैस्तस्मान्नैकाग्रताह्वानिः ॥ ५
 मुनिरुवाच—

प्रणतिप्रणयादिभिर्मुहुः कृपया चात्मतया वदामि वः ।
 न विषं पिब सर्पिवामृतं त्यज कामं भज राममौश्वरम् ॥ ६

शनै रोधय हृद्दत्तीः शनैर्बोधय मानसम् ।
 शनैः शोधय चात्मानं त्वरन्नीशं समाश्रय ॥
 पापं चालय पालय स्वभगवत्प्रेम्णा मनो बालकम् ।
 देहं चालय विश्वनाथनगरीयात्राविधौ सर्वदा ॥ ७
 शास्त्रं साधुनिभालयस्व च कुतः कोहं न गन्ता ।
 क्व वेत्यन्तर्निवृत्त्यमतन्वितः परतरं ज्ञानं समुक्तालय ॥ ८
 एवं कपोतसुनिना तथोरमलिनात्मनोः ।
 बोधिते पुरुषेऽनन्ते शरदेवात्मविद्यया ॥ ९
 उत्फुल्लदृष्टिकमलौ स्वच्छचित्तामृताश्रयो ।
 मन्दोद्देगनदीवेगौ हंसागमसमुज्ज्वलौ ॥ १०
 रेजतुर्धरणीतुल्यौ धृत्या तौ धरणीशजौ ।
 भूर्त्तिर्मज्ज्ञानवैराग्ये ऐश्वर्यतपसीव तौ ॥
 मुनीनां प्रीतिजनकौ चैरतुस्तत्तपोवनम् ॥ ११
 सौधस्तुङ्गधराधरेन्द्रशिखरः सद्मानि तत्कन्दराः ।
 आरामोरमणीयकुलविपिनं क्रीडासरो निर्भरः ॥ १२
 शय्यापल्लवपुष्पमय्यमलिना स्निग्धोनुकूलोनिहः ।
 प्रियान् प्रीतिदयादृतिप्रभृतयः संज्ञेयभाजोङ्गनाः ॥ १३
 सैन्यं खड्गसृगादिकुञ्जरकुलं मञ्जुस्वरा गायना-
 चित्राः पत्ररथास्तपोवनचरास्ते तापसा मन्त्रिणः ।
 वृक्षाएव निरूपिताः कुशसमित्पत्राम्बरावेक्षणैः,
 व्यासौत्तत्र वनेपि सम्पदखिला तारावती पुत्रयोः ॥ १४
 ततः । अनेनैव शरीरोण शिवयोर्दर्शनेप्सया ।
 मन्दोपदेशमिच्छन्तौ मुने ! मुनिरुवाच—तौ ॥ १५
 वयं चतुर्थाश्रमिणा दीक्षायां नाधिकारिणः ।

सन्ध्याचले वसिष्ठोऽस्ति स वां दीक्षयिता गृहौ ॥ १६
 तौ मुनेर्वचनतो मुनिरूपौ कामशत्रुतनयौ कमनीयौ ।
 कामपीठपरिपूजनहेतोः कामरूपवसतिं ययतुर्द्राक् ॥ १७ ।
 तावत्पेत्थ परमेष्ठिनन्दनं तं वसिष्ठमवनीशनन्दनी ।
 सम्प्रसाद्य विधिवच्च दीक्षितौ जेपतुः शिवमनुसंयतौ ॥ १८
 चाश्वकस्य कर्णाभिरम्बिकामन्तकल्पमविकल्पमाप्यतौ ।
 भक्षितः शितशिवाङ्गिपङ्कजौ चिरतुर्जपपरौ ततस्ततः ॥ १९
 तौ विलोक्य मनुजेन्द्रकुमारौ कानने पदपरौ सुकुमारौ ।
 पश्यता अपि तदीदितवाप्या रेजिरे किमिव शोकभरेण ॥ २०
 चील्य सानुजममुह्यनकान्तं कान्तया गिरिदरीषु निषम्भः ।
 यातुधा तु तरुणो न रतिं द्राक् शङ्कया रघुपतेः प्रतिपेदे ॥ २१
 म शमेन स पराक्रमदृष्ट्या तौ विभाव्य तरुणौ नरसिंहौ ।
 दानवेन्द्रकुलजागलदस्त्रा बभ्रुसुः करिकुलानि च भीत्याः ॥ २२
 दर्शनात्तरुणयोरनयोः प्राक् बालभास्कररुचोरचिरेण ।
 द्राक्कुलानि कुलपङ्कजिनोनां दृग्दलैरतिविकाशमवापुः ॥ २३
 दर्शनात्तरुणयोस्तारलाप्ताः संविलोक्य तनुजाश्च बभूवुः ।
 अङ्गणेऽपि च तयोरधिवासन्नोददुर्वत ! जरद्गृहपालाः ॥ २४
 मर्त्यकुञ्जरवरस्तरुणोयं तदग्रा वयमिह प्रतिपन्नाः ।
 वारणेन्द्रगतिमेष्य युवत्यश्चेतसा प्रथमजं परिवव्रुः ॥ २५
 सोष्णभावमधिगम्य मनोभिः पूर्वजः परिवृतो न सुनन्दः ।
 बद्धिमान् पततएव दृढाघोद्रावणेन हि कठोरशिलायाः ॥ २६
 प्रेमतः परिणताः खलु काचित् कामचापलतिकेव नताहौ ।
 वाग्भिरित्तरसराशिवहाभिः प्रीणयत्यथनृपात्मजमूचे ॥ २७
 नान्ति सुन्दर ! गृहे गृहपालोनास्ति वा नियमिताविषयेऽस्मिन् ।

त्वं युवातिथिरसि स्मरधर्मं पालयाद्य वस महृह एव ॥ २८
 यद्विहाय तरुणीं तरुणस्त्वं हन्त ! मद्रमणवद्रतिमूढः ।
 बभ्रमौषि विषयेषु तदन्तः पीडितास्मि हृदयोद्भवदुःखैः ॥ २९
 अभ्येकाचरणपद्मधूलीलसहस्रधूलिहोस्य न दृष्टिः ।
 भावभङ्गिमधुराननपद्मे कामरूपसुदृशान्निपपात ॥ ३०
 कापि तं मधुकरव्यपदेशा संग्यन्त्यथ मुदेदमुवाच ।
 वीक्ष्य च चितिरुह कुटजाख्यं पुष्पितं मनसि पुष्पशरार्त्ता ॥ ३१
 मुग्धभृङ्ग गुणरूपविहीने ब्रह्मणीव कुटजप्रसवे किम् ।
 दत्तदृष्टिरथ नेच्छसि पातुं कामिनीं व दयितां नववल्लोम् ॥ ३२
 दृष्टयः पुनरमुं मुनिचित्तच्छेदिका अपि न तु व्यथयन्ति ।
 चित्तमस्य खलु वज्रशिलाभिनिर्मितं वत ! विमूढविधात्रा ॥ ३३
 विप्रयुक्ततरुणीहृदयापध्यानतोद्य रतिसङ्गवियुक्तः ।
 मन्मथः खलु वसन्तसहायः सत्यमेव तरुणो भ्रमतीह ॥ ३४
 इत्यमात्मनसा सुदृशस्ताः सं विचिन्त्य परिलुप्ततदाशाः ।
 क्लीविषादगमने गतिमन्दा बभ्रमुः स्मरविकारपदव्याम् ॥ ३५
 कापि कामतरला तरुणान्तं पूर्वजातमथ भूपतिपुत्रम् ।
 आससाद तरुणीतरुमूले राक्षसीव रघुवंश्ययुवानम् ॥ ३६
 लोललोचनविचालनमुग्धा वक्रवाक्यरचनारमणीया ।
 भावमान्तरमदर्शयदस्मै सच्छकाघटिकेव किलाश्रमः ॥ ३७
 कामोसि सद्यः कमनीयकान्तिस्त्वय्येव यस्माद्रतिमङ्गनानाम् ।
 निश्चिद्य सर्वान् मयि पुष्पवाणान्निर्वाणभावं किमिहार्थतोसि ॥ ३८
 भ्रूभङ्गमुग्धे गुणरूपसिन्धौ देहे त्वदीये ननु मानसं मे ।
 सङ्गृह्य हा ! मन्मथभावभारमज्जलस्वयं मज्जयतीह देहम् ॥ ३९
 एवं सुभद्रा प्रियसुर्वशीव भावैर्बशीकर्तुमगन्तुं वन्ती ।

विहर्षुकामा खलु हर्षुमेनं सस्मार विद्यां मनसा सुसिद्धाम् ॥ ४०

तदीयसंस्पर्शसुखानुभूतिमवाप्तुं कामा कमलायताक्षी ।

सम्पन्ना चित्तेन च मन्त्रशक्त्या चणाज्जगत्प्राणतनुं प्रपेदे ॥ ४१

निजाङ्गजेनोत्तमक्षीरभेन सा मोदयन्ती तरला तदन्तः ।

शुष्कं पतत्पत्रमिव प्रसङ्ग विहाय सा तं प्रजहार वेगात् ॥ ४२

तदनु तदनु जातो राजपुत्रः सुनन्द —

स्तदपरतरुमूलेसन्निष्षोषिष्यः ।

अहह ! किमिदमेतन्नीयते केन वासौ

शुररपि लघुवत् किं कार्यमित्याकुलोऽभूत् ॥ ४३

न धनुरिह न वाणाः केवलं मन्त्रशक्त्या

किमिह खलु विधेयं केन वा स्तम्भयामि ।

अणमिव मनसोत्थं चिन्तयित्वोच्चकैस्त-

स्वरवरपरिवृद्धलेति शस्त्रहभाषे ॥ ४४

अथ नृपतिकुमारो मायया नीयमानो

मनसि धृतधरिवीधारणा विष्णुमायाम् ।

शरणमभजदन्तः सापि तस्याः प्रभावा-

च्छिखरिणि तुहिनास्थे पातयद्वाग्भरार्त्ता ॥ ४५

अथ खलु निपतन्तं वत्सलावत्समेनं

निजकवचममुष्मे देव्युवाचाशरीरा ।

न्यसति खलु स यावद्गुणपर्यन्तमेनम्

निपतदथ हिमाद्रेर्मूर्ध्नि शीर्णाङ्घ्रियुग्मः ॥ ४६

जग्धुं तं कोऽपि रुचैः क च धरणिरुहैरद्रिमूर्धा च मूर्ध्ना
सुक्तिर्न पीतपूतिचतजपरिवहैः सृक्किणीलेलिहानः ।

प्राणैः स्वैर्प्राणभाजां घनघनमुदितैर्प्राणमुद्भिजयन्द्राक् ।

दुद्रवान्नालिकक्षो गिरिरिव गतिमान्दीर्घपादः पलादः ॥ ४७
 तं दृष्ट्वा भीमरूपं क्षणमिव सभयो भूपजो नातिदौनः
 सम्पादैवं प्रसिद्धानृतकरतिलकस्यात्मजस्यज्ञावन्तुः ।
 शौर्षाङ्गिर्नावशीर्णस्मृतिबलमहिमा नासि शक्तो निहन्तुं
 तिष्ठेत्युच्चैः स तिष्ठेत्यपि नृपतिसुतं प्राह रघोऽतिरुक्षम् ॥ ४८
 इत्युक्त्वा धावमानम्विशितभुजमपि भ्रान्तचेताः क्षताङ्गि-
 शोत्पाद्योच्चैर्भुजाभ्यां तदचलशिखरं प्राहिणीद् राजपुत्रः ।
 चूर्णीकृत्य द्रुतं तन्निजचरणतलाघाततो व्यादितास्ये
 व्ययः सोतीवमेनं खगपतिमहिवज्जगत्सेत्यथवेगः ॥ ४९
 वीराग्रो व्यग्रचेता द्रुतमथ विततीकृत्य दीर्घं कफोनी ।
 जानुभ्यां भूमिपृष्ठे कृतनिविडभरस्तेजसा निर्भरेण ॥ ५०
 पाणिभ्यां पादपाभ्यां द्रुतमथ रसनान्तस्य संगृह्य गाढम् ।
 गोबन्धाक्षोरमूर्त्तं द्युरद्युरितगिरो दारयन्नास्य वक्त्रम् ॥ ५१

अथ विवुधशरीरधारमाख्याम्बरोसौ
 नृपतितनयमूचे पूरुषः शपसुक्तः ।
 नृपतनय ! तवाहं पूर्वजात्यां सखा सं-
 नृण हितमहितानां त्रासनं त्राणहेताः ॥ ५२
 भुवनभवनदीपं द्वीपमेतत्तमोर्ध्व-
 स्तुहिनदनुजवंशध्वंसि कंसारिचक्रम् ।
 गगनतरुणदिव्याभूषणं भूतिहेतुं
 भज दिनमणिमेनं पादरोगापशान्त्यै ॥ ५३
 तमिति समुपदिश्य श्रेयसेऽभीष्टलोकं
 गतवति रुक्म तस्मिन् पूरुषे राजपुत्रः ।

उदयनमुदयाद्रेर्मूर्ध्नि चूडायमानं
 मणिमिव कृतशीचस्तं प्र तुष्टाव वाग्भिः ॥ ५४
 रजनिपतिशुचीन्द्रवृक्षकामार्थुपेन्द्राः
 कति कति न च तेजोधीश्वराः सन्ति लोके ।
 उदयति न च कोऽपि स्थापने धर्मस्येता-
 स्त्वमिव निरवशेषध्वान्तविध्वंसदक्षः ॥ ५५
 सुरमनिनुतिगीतैः शशदुत्याय काले
 तदनुभुवनमेतत्सूर ! संस्थाप्य धर्मम् ।
 अनुचर इव चन्द्राद्येषु कार्यं समर्थं
 क्षितिपतिरिव चान्तर्धानतां यासि काले ॥ ५६
 सततमनशुकूलश्रीरयं शीतभानु-
 मुंडुरखिलकलाभिः क्षीणतां प्राप्य काले ।
 तव शरणमवाप्नो बर्हते देव ! तस्मात्-
 त्वदपरशरणं को यातु लोकः कृतागाः ॥ ५७
 अपि तुहिनमयूखैर्व्याहृतं तद्वियोगा-
 दरुणकरसमूहेः संस्पृशन् पङ्कजातम् ।
 विकसयसि विदित्वा वल्ललत्वन्तवेत्यं
 सुहृदि भजति च त्वां मित्रमित्येव लोकः ॥ ५८
 अतिगदशिशुमारि मृत्युनक्रप्रचारे
 भवभयसुगभीरे मोहतीयप्रपारे ।
 जगदभयदमायासागरे दूरपारे
 तरणिमिति जनास्त्वान्तर्मुक्तकामाः अयन्ति ॥ ५९
 भवजलरुहमध्ये मोहरान्निप्रवृत्त्या
 चिरतरमवकृद्धौ शृङ्खलवद्धूणिताऽस्मि ।

निखिलजलजमुद्राभङ्गकारिन्विमुक्तैः
 दिनकर ! तव काले पादयोगं स्मरामि ॥ ६० ॥
 जय जय हरिदश वरणि चित्रभानो
 मिहिरतिमिरशनी सूर शूर्यांशुमालिन् ।
 खचरणप पूषन् हंस मे हृन्विरोगां-
 ष्छरणमनुगतोहं द्वादशात्मन्मस्ते ॥ ६१ ॥
 जय जय खमणेऽहर्नाथ सप्ताश्व भास्वन्
 तपनकमलबन्धो लोकसान्निविवस्वन् ।
 सवितर कणकालाधीश मार्तण्डचण्डान्
 हर हर मम रोगाद्द्वादशात्मन्मस्ते ॥ ६२ ॥
 जय जय जगदात्मन्नादिजादित्वसृष्टे-
 र्गतिदभुवनदृष्टे वृष्टिसंपुष्टिहेतो ।
 उदयकरदयाम्भे भास्कराहस्करार्क-
 जयमुपनय पापं द्वादशात्मन्मस्ते ॥ ६३ ॥
 अयि मति जडतारुटपित्तचिन्ताज्वरार्तिं
 श्वसानहृदिजश्लैः पिङ्गीतोहं कृपाभ्ये ।
 शरणमनुगतोहं नीरुजं मां विधेहि
 त्वमगदकरणार्थं सेव्यसे सर्वलोके ॥ ६४ ॥
 वत वत बधिरत्वं त्वत्कथायां ममोच्चैः
 प्रबलतिमिरजालं त्वत्पदैः सायदृष्टौ ।
 दिनकर तव नाम्नः संजपे मूकतैत-
 द्हर हर हरिदश अयेते संप्रसोद ॥ ६५ ॥
 रमाप्रिय रजोगुणप्रभवरुद्ररूपप्रभो
 श्वेदवलयारुणाम्बुजरुचातिरम्यास्तते ।

विरोचन विकर्तन व्यसनवर्गविध्वंसकृद्-
 विभाकर विभावसो विगतमोहमन्तं कुर्व ॥ ६६ ॥
 सहस्रदलपङ्कजोपरिविराजमानश्रिये
 सहस्रनयनादिभिर्नूतगुणाय नित्योद्यते ।
 सहस्रवदनेक्षणश्रवणशीर्षपद्माहवे
 सहस्रतनवे नमो भगवते सहस्रांशवे ॥ ६७ ॥
 ततो रविप्रसादतो रुजं विहाय सत्वरं
 ययौ स यत्र सोदरक्षणादिवक्षणावितः ।
 पुनर्मुनीरगुञ्जया मधुव्रतः सहागुजो
 जगाम कामपूजितं जपाय पीठमुत्तमम् ॥ ६८ ॥
 अधोर्वशीतिसंज्ञके ह्रदे नरेन्द्र मिश्रिते
 विमुक्ततः कलाधिके निमज्जतां विमोक्षदे ।
 निमज्ज्य भस्मभृधरे प्रसाद्य भूधरालयं
 प्रभुं प्रभोरगुञ्जया व्रजक्षपाण्डुनायकम् ॥ ६९ ॥
 स्पृशंस्त्वमेव पाणिना प्रणम्य तस्य चाञ्जया
 हृहृङ्गणेशमागतोर्जयत्तदाञ्जया ततः ।
 गिरिं सनीलसंज्ञिकं पदाभिरुह्य भक्तितो
 विलोकयन्मनोभवं गुह्यं पुनर्भवापह्वाम् ॥ ७० ॥
 यदीयेक्षणात्स्पर्शतः पूजनाद्वा
 पयः पानतः प्रोणनात्पुष्पितानि ।
 विनश्यन्ति पञ्चापि पपानि पूर्वं
 प्रपञ्चाथ मायाकृताः पञ्चमूर्त्तेः ॥ ७१ ॥
 यमाहुः परं धामदं धाम देव्याः
 परं कामदं कामदेवार्चितायाः ।

परं ज्ञानदं ज्ञानतत्त्वोत्सुकानाम्
 परं सिद्धिदं सिद्धिपीठं प्रसिद्धम् ॥ ७२ ॥
 हरिब्रह्मभूतेश्वरैः शैलभूतै-
 र्धृतं तं समालोक्य संसृज्य भक्त्या ।
 दधच्छौचमस्तर्बहन् भावशुद्धिं
 ततो पूजयच्छन्नुशुद्धान्तदेवीम् ॥ ७३ ॥
 रसस्पर्शगन्धान् नो रूपशब्दौ
 प्रगृह्णन् वा चिन्तयन् किञ्चिदन्यत् ।
 समाधाय चित्तं परं शैवतत्त्वं
 स्वमन्दार्थचिन्ताभिरानन्दपूर्णः ॥ ७४ ॥
 परम्ब्रह्मरूपां परम्ब्रह्मशक्तिं
 परं ज्ञानगम्यां परं ज्ञानरूपाम् ।
 जगन्मूलतो ब्रह्मधामान्तमेक-
 त्विषा भासयन्ती त्विषात्यर्कचन्द्राम् ॥ ७५ ॥
 सदा स्वप्रकाशां महाकाशतुल्या-
 मतुल्यां गुणैः सर्वशक्तीश्वरीं ताम् ।
 त्रिपादैः परं धाम पादेन विश्वं
 पदाभ्यां भजन्मानसं व्याप्य संस्थाम् ॥ ७६ ॥
 अशेषक्रियाज्ञानयोगैर्निषेव्या-
 मशेषेण मन्त्रेण तन्त्रेण सेव्याम्
 अशेषैर्मतैश्चिन्तितां तामचिन्त्या-
 मशेषाध्वगम्यैकराजाज्ञयाभाम् ॥ ७७ ॥
 अशेषापदां त्राणकारुण्यपात्रीं
 तवाशेषभावैरशेषेष्टदानीम् ।

स्फुरद्भानयोगेन निस्सन्देहिता
 जजापाजपं सानुजो राजपुत्रः ॥ ७८ ॥
 (अतीते ततो वक्षरे वक्षला सा
 महायोगिनी स्वप्नयोगेन रात्रौ ॥)
 चलच्चन्द्रेखांशुचञ्चत्किरौटा
 वलच्चारुरूपोत्तसद्भासिभाला ।
 चलत्त्राक्षणेसाक्षताशेषभीति-
 चलङ्गलताभ्रामितेशानचित्ता ॥ ७९ ॥
 चक्षत्कुण्डलामण्डितां मन्दगण्डा
 चलन्नासिकाभूषणद्योतितोष्ठौ ।
 स्फुरत्स्मेरताभिः स्मरं वङ्गयन्ती
 स्मरैर्गिरा निर्जितानङ्गतन्त्री ॥ ८० ॥
 द्विस्रस्फुरन्नेक्तिकामुक्तकण्ठी
 क्षणत्कङ्कणा फुल्लसद्वाहुवल्ली ।
 विवित्रोर्मिका चित्रसर्वाङ्गुलीभि-
 र्वराभोत्रिस्रस्त्रशुद्धासिहस्ता ॥ ८१ ॥
 स्फुरत्तारहारोरुवच्चोजयुग्मा
 त्रिवल्या स्फुरन्मुष्टिमेयानुमध्या ।
 क्षणत्काञ्चनीकाञ्चिकाञ्चित्रितम्बा
 चलद्रक्तचीनोद्भवा चित्रचेली ॥ ८२ ॥

रणद्रक्तमञ्जोरपादाङ्गुलीयस्फुरद्रक्तराजीवरम्याङ्घ्रियुग्मा ।
 चलत्सूक्ष्मरक्तांशुकाञ्चादिताङ्गी लसत्पारिजातस्रजभूषितांसा ॥ ८३ ॥
 अशेषाङ्गलावण्यलीलाविलासा समुद्यन्तवीनार्ककोटिप्रभासा ।
 कृपाद्राभिरोक्षाभिरुपग्रावयन्ती तयोर्दृशने साभवच्छैलपुत्री ॥ ८४ ॥

तदोष्वाससुत्फुल्लविज्ञानवल्लीप्रसूनीपत्रैरुज्ज्वलैः काव्यवन्धैः ।

प्रनम्रः प्रतुष्टाव सन्तुष्टषिता गिरौन्द्रात्मजां सानुजो राजपुत्रः ॥ ८५

नमस्ते शिवे सच्चिदानन्दरूपे नमस्ते जगत्कारणानन्दरूपे ।

नमोऽनेकधा विस्तृतानन्दरूपे सदानन्ददामन्दरूपे प्रसीद ॥ ८६

नमस्ते जगत्कारणाचिन्त्यशक्ते नमस्ते जगद्धारणाचिन्त्यशक्ते ।

नमस्ते जगत्सारणाचिन्त्यशक्ते भजस्वित्तचिन्ताशयेऽचिन्त्यशक्ते ॥ ८७

नमस्ते शिवे सर्वरूपैकरूपे नमस्ते शिवे सर्वशक्तौ रक्तशक्ते ।

नमस्ते शिवे सर्वदृष्टैरकदृष्टे कृपापूर्णदृष्टे नमस्ते प्रसीद ॥ ८८

न जानन्ति देवा न पश्यन्ति सिद्धा

सुनीनां प्रसिद्धा अपि त्वां यतस्तः ।

न सम्यक् श्रुतीनां गणस्यापि वक्तुं

क्षमस्त्वां नमस्ते शिवे यासि सासि ॥ ८९

यतोस्याः प्रसूतिर्जगत्याः स्थितिर्वा

लयो यन्नयन्ने शता सापि पूर्णा ।

जगत्साक्षिता यत्र या केवलैका

त्वमम्बासि सा पूर्णसंविन्नमस्ते ॥ ९०

अधिष्ठानकाष्ठामधिष्ठातृकाष्ठां

परैश्चर्यसार्वभौमकाष्ठां समाप्ताम् ।

समालक्ष्ये यत्र सा कापि संवि-

त्त्वमेवासि काष्ठां वसनावसाना ॥ ९१

त्वमेवास्य विद्या महामोहहेतु-

स्त्वमेवासि विद्या भवान्मोधिसेतुः ।

त्वमात्मातयोर्नायको विश्वकोतु-

स्त्वदन्या गतिः का भवान्मे विभेतुः ॥ ९२

ऋतं ब्रह्म सत्यं परं ध्यानधाम-
 प्रसादप्रकाशः परप्राण ईशः ।
 त्वमेवासि गौः श्रीसूत्रपा कान्तिमेधे
 दया दान्तिशान्ती क्षमा तुष्टिरिच्छा ॥ ८३
 अहिंसा धृतिः सन्नतिः सन्निवृत्ति-
 र्भक्तिर्गायतां क्षणदा तत्त्वरूपा ।
 त्वमेवासि मातर्गतिः सन्तितीर्षी-
 र्भवाभ्योनिधेर्योगिनः सं प्रसीद ॥ ८४
 श्रुतिस्वोपपत्तिः सदाध्यानधारा
 परा निर्वृतिर्निर्णयात्मोपलब्धेः ।
 सुविश्रान्तिरश्रान्तिलभ्या त्वमेका
 त्वदन्या क्रियाश्रान्तिरेव प्रसीद ॥ ८५
 पिताम्बा गुरुर्ज्ञानदा गुह्यमन्त्रं
 गुहावासिनी ज्ञानिनी ज्ञानरूपा ।
 सदाभीष्टदाभीष्टदेव्यद्वितीया
 त्वदन्या गतिः कापरास्ति द्वितीया ॥ ८६
 त्वमावृत्य मातः कयाप्यात्मशक्त्या
 सुहृद्भर्मयिष्ये तदात्मप्रपञ्चम् ।
 त्वदन्यं कमन्ये शरण्यं शरण्ये
 ब्रजामो विसुक्तौ धराधीशकन्ये ॥ ८७
 भवन्माययापीश्वरा ईश्वराद्या
 भजन्ते दशं प्राकृतीं योगवेद्याः ।
 वयं के वराका जगत्त्रिकधन्ये
 त्वदन्यं विसुक्तौ शरण्यं न मन्ये ॥ ८८

त्वमिच्छाक्रियान्नानरूपाल्मशक्ते
 प्रसन्ना नचेत् सुप्तवज्जीवजाते ।
 कथं ज्ञानभक्तिः क्रियायोगसिद्धिः
 प्रसिद्धिः कथं वा शिवस्याह्वयस्य ॥ ८८
 कथं पुण्यबीजोत्पत्त्यङ्कुरः स्यात्
 सुविश्वासवृद्धिः प्रसादप्रसूनम् ।
 कथं वा फलं मोक्षसंज्ञं विना ते
 स्तनस्तृक्पयःप्रीणनं चिह्नायाः ॥ ११००
 अवर्णासि पञ्चाशदर्णस्वरूपा
 स्फुरत्यञ्चपञ्चालिकास्य प्रपञ्चा ।
 अपञ्चत्वहेतोः सतां पञ्चमूर्ति-
 स्त्वमेकासि पञ्चाननान्तः पुरेणि ॥ १
 अराला कचै देवशत्रौ कराला
 मरालाक्रमे विक्रमे संविशाला ।
 प्रवालाधरा चारुचन्द्रार्द्धमाला
 मिवा शैलबालासिनः पालनाय ॥ २
 न मन्त्रं न तन्त्रं न यन्त्रं न पूजां
 न चाचारमन्तर्विचारं न जामै ।
 पदं ते यन्मोक्षणाय स्वतन्त्रं
 भजद्भावतन्त्रं सदा मन्त्रयामि । ३ ॥
 मनोयज्ञवाग्यज्ञकर्मादियज्ञाः
 न मे ब्रह्मयज्ञो न वा शान्तियज्ञः ।
 न यज्ञो न भक्तोर्नयज्ञो न किञ्चे-
 श्वरौ सर्वयज्ञस्य च त्वां श्रितोस्मि ॥ ४

न मे ज्ञानयोगो न मे ध्यानयोगो
 न वा भक्तियोगो न वा कर्मयोगः ।
 तथाप्यस्ति दीर्घं जनेस्मिन् भवत्या
 जगत्यां प्रसिद्धं कृपायोग एकः ॥ ५
 न राज्यं न चेन्द्रं न च ब्रह्मतां वा
 न वा वैष्णवं धाम नैशं समीहे ।
 भवद्वासदास्यं सदाऽस्यन्दतेन्त-
 स्तदेवास्तु मातो विधिर्हास्यमस्तु ॥ ६
 इदं नेति नेति प्रतर्कावशिष्टं
 स्वदृश्याविमृष्टं परं पूर्णमन्तः ।
 तदात्मानमात्मानमेवाद्वितीयं
 न सन्निधिनोमि क्षमस्वापराधान् ॥ ७
 न सर्वेन्द्रियप्राणकर्माणि सर्वास्त्र-
 खर्वाणि शर्वाणि सर्वात्मरोधे ।
 स्वरूपे भवज्जगतिषि ज्ञानदीप्ते
 न सम्यग् जुहामि क्षमस्वापराधान् ॥ ८
 परस्वप्नरन्ध्रीपरि ब्रह्मनाड्या
 परस्वप्नशक्तिं समुत्थाप्य योगात् ।
 परस्वप्नैकं गतां चिन्तयस्त्वां
 परस्वप्नभूतोस्मि नास्व क्षमस्व ॥ ९
 भ्रुवोरन्तराले भवाभोधिपारे
 विमुक्तेऽविमुक्तौ श्रिया चापि सुक्ताम् ।
 जगत्साक्षिणीं भामयीं भर्गमानो-
 नसम्भावये त्वां क्षमस्वापराधान् ॥ १०

हृदश्चोरुहे कर्णिकायां त्रितेजोगुणान्त्रयो चार्णदेवोपरिष्ठात् ।
 आधीशांक्षतीतांत्रितापोपशान्त्यै त्रिकालं न सेवे चमस्त्रापराधान् ॥
 प्रतीशान्तचेताः शुचिः शुद्धभूमौ निबद्धासनश्वासने मौलिताक्षः ।
 दधत्काष्ठमीनं वहं ध्यानयोगं न ते जापकोऽहं चमस्त्रापराधान् ॥
 विशुद्धो विशुद्धां वरः शुद्धदेशे विशुद्धैः समस्तोपचारैर्विशुद्धाम् ।
 शिवस्यातिशुद्धस्य शुद्धान्तदेवीं न सम्पूजये त्वां चमस्त्रापराधान् ॥
 अपि खेन्द्रियाग्नौ गतद्वेषरागः स्वधर्माविरुद्धं बटुच्छापलब्धम् ।
 न शब्दादिरूपं हविः सन्मज्जुह्वनपरां पूजये त्वां चमस्त्रापराधान् ॥
 समाहृत्य सर्वेन्द्रियाख्याशयेभ्यो न तत्संयमाग्नौ च तान्येव जुह्वन् ।
 न संपूजये योगतोयोगहेतोयंतीन्द्रार्चित् त्वां चमस्त्रापराधान् ॥
 त्वदादिष्टवर्णाश्रमाचारपाक्षो न संपूजये चापलत्वात् कथञ्चित् ।
 विहीनोपि तेस्तद्विशुद्धैर्विशुद्धा न भक्तिः समालम्बिता ते चमस्त्र ॥
 अशेषेण दीपेण शोषेण ह्येनं कृपाभोभिरापूर्णमार्तार्तिहारि ।
 प्रसन्नं सदा सन्नमन्तः पदस्ते रण्डंसकाकीर्णकासारमन्त्रम् ॥१७॥
 विहायेन्द्रियेक्षिन् सुखे गोष्यदाभे सदोषे सशोषेन दृष्टान्तिमोषे ।
 विचिन्वन्धिरं तस्मिन्नुच्चैर्भ्रमामिभ्रमात्योक्षि मातः! चमस्त्रापराधान् ॥
 मनोकाक्षरैरैः क्षतं कर्मकिञ्चिद्भवद्भक्तिमात्रार्थिना मुक्तितः प्राक् ।
 न नश्येन्न दुष्टेरादृष्टादिहान्या तदल्पं त्वनल्पापदां त्राणमेकम् ॥१८॥
 असम्भाव्यतद्वाक्काशाविमुग्धो सुहृर्मृत्युजन्मादिदोषैकवोजम् ।
 सुदुष्पूरमन्तर्हं काममौहन् प्रकामं प्रमुग्धोऽस्मि मातः! चमस्त्र ॥
 श्रुतौ न श्रुतिः संस्मृतौ संस्मृतिर्वा न पूजासु पूजास्ततौ न स्तुतिर्मे ।
 न दासस्य ते दास्यमासाद्ये द्रागुदासो भवेयं विधेर्दास्यतः किम् ॥
 न चैश्वर्यमैश्वर्यविस्मारकं ते न चार्थं त्वदर्थक्रियान्यार्थमौहे ।
 न ते भक्तिभावं विना भावमन्यं भवज्ज्ञानतोऽन्यं न च ज्ञानमौहे ॥

त्वयि न्यस्तकर्म विजग्म्यादिहीनः स्वधर्मस्थितः सर्वधर्मातिवर्ती
 फलाशविहीनः फलीभूतएकः स्थितोहं कदास्यामिति प्रार्थयामि ॥
 शिवोमेतिगौरीति विश्वेश्वरीति भवानोति वाणीति नारायणीति
 अपर्णति दुर्गेति कात्यायनीति प्रपद्ये कदा त्वां प्रसीद प्रसीद ॥
 हरे नारायणानन्तविष्णो हृषीकेश त्वण्ण प्रभो वासुदेव ।
 शिवेशान शम्भो हर त्र्यम्बकात्मन् महादेव रुद्रेति च त्वां प्रपद्ये ॥
 मनोगुप्ति दुर्गेऽहं दुर्गेति भक्ताऽभये भर्गपत्ति प्रपद्ये प्रसीद ।
 ततः कान्तयालङ्कृताङ्गङ्कृताङ्गं शशाङ्केन मौलिस्थितेनाङ्गहीनम् ॥
 प्रियाकारभासाप्रियाकारभासं विलोक्य स्तुतिश्चक्रतूराजपुत्रौ ।
 नमस्तो शिवेशान शम्भो पुरारे स्मरारे महादेव मृतुञ्जयात्मन् ॥२७
 गुणाधीश गौरीश विश्वेशविश्वोद्भूतिपुत्रमामन्नमुत्तारयातः ।
 भवत्पाशजालावलीयाशितान्प्राक्पशून्धातुसुस्थान्विलोकातिवह्नः
 अलं दुर्बलोहं पशुर्मीचहेतोर्भवन्तं पशूनां पतिं सञ्चितोस्मि ।
 क्षुधात्तं तृषात्तं रुजात्तं शुचात्तं मुहुश्छेदमेदातपायात्तं सुखैः ॥
 जनं वीक्ष्यसर्वीक्षितं हन्भीभरात्तौ भवन्तं शिवं शङ्करं सञ्चितोस्मि ।
 पुनर्गर्भशय्यागतोमेध्यमध्ये वसन् संस्मरन् जम्बजालं रुजात्तं ॥२८
 चलत्क्षूतिवाताद्गजामोतिभौतो भवन्तं शिवं शङ्करं सञ्चितोस्मि ।
 रुदन्क्षुत्तृषाव्याधिषाधाभिरार्त्तौ नभोक्तुं न वक्तुं न चान्यं नियोक्तुं ॥
 समर्थोभवामीति भूयोभवार्त्तौ भवन्तं शिवं शङ्करं सञ्चितोस्मि ।
 निरुद्धं दृशा गेहकोष्ठान्तरे मां पुनर्भोगसम्प्रार्थनेनातिदीनम् ॥२९
 करिष्यत्यही कामिनी कामदासं ह्यदासाय कामन्नोदासितवाम्
 वपुर्द्रव्यदाराकुटुम्भादिचिन्ताभयोद्देगरागादिभिः शोकमोहैः ॥३१
 प्रमत्तोनिशं त्वां पुनर्विस्मरिष्ये ततो जम्बभीतो भवन्तं श्रितोस्मि ।
 विशीर्यतनुः शीर्यदीक्षादिभावः खललङ्काक्चलान्नसः प्रागशक्तः ॥

भविष्यामि तेनाधुनैवाश्रितोऽहं तदा नाथ दासाय नोदासितव्यं ।
 न कर्माणि कर्तुं न योगांश्च योक्तुं न च ज्ञानतर्जुमदास्ति कालः ॥
 समीपे करालेविभात्येव कालः प्रभो कालकालावमां दासबालम् ।
 त्यजिष्यन्त्यमी मां सुहृत्पुत्रदारा उदारागुणावष्मं चेदं पुरस्तात् ॥
 कृतान्तस्य दूतैर्गृहीतोयदास्यां तदा नाथ दासाय नोदासितव्यं ।
 सदीकारमूर्ध्नि प्रभान्तं प्रशान्तं भूधोरन्तरे कान्तविज्ञानकान्तम् ॥
 भवन्तं स्मरन्स्मरेऽन्यं यथातद्विधातवमवगाहतं शङ्करान्ते ।
 अशक्तं स्वकर्मैष्ययुक्तं ह्यभक्तं वृथाकालसंयाधिनं पापयुक्तम् ॥
 विमुक्तं भयात्कीपरोमां करिष्यत्यनाथैकनाथं विना विख्यनाथम् ।
 कुरुष्व क्रियां युञ्ज्य योगं प्रविद्धि स्वतन्त्रं नचैवं शिवोदासितव्यं ॥
 त्वदायत्तमेतद्वयं चास्वतन्त्राः प्रभोकार्थ्यसे तत्करिष्यामवश्यं ।
 शरीरस्य खानौन्द्रियाणां मनोधोरमुत्थासिबुद्धे स्वमेकोधिदेवः ॥
 हृषीकेश मायेश विखेश विश्वोद्भूतिपुञ्जमामन्नसुत्तारयातः ।
 क्षिती भौःक्षयेभ्योदिवः पाततोभौस्तथा विघ्नभौर्योगचर्यासुतस्मात् ॥
 विमुक्तोभिया दृश्यतेनाचमार्गो ह्यविघ्नाभयासंस्मृतिस्ते किलैका ।
 वसन्तोविमुक्ते विमुक्ता भवेभ्यो विमुक्तैः समुत्थाय सम्बद्धकक्षाः ॥४२॥
 भवत्कीर्तिभिर्नामभिः कीर्तनैर्यैरटामो रटामो नटामः कदा वा ।
 प्रातर्मध्ये सायमन्तर्निशायां बद्धोऽहं स्थां यास्यपाशैः कदा वा ॥४३॥
 केनाचिन्तोवर्तयामि क्षणार्धहृत्स्थं न त्वा चिन्तयेऽमृतुमृत्युम् ।
 पाशौ दृष्ट्वा वीक्षते सोन्तकीये याम्यावीथीर्यातनाद्यापि भीमाः ॥
 भूयोभोतां वेपते चित्तवृत्तिर्नान्यन्मन्ये संस्मृतेस्तद्गुणम् ।
 त्यज्यन्त्यैते बान्धवा मां स्मसानि देहश्चायं सेन्द्रियस्तेन्द्रियार्थैः ॥४५॥
 त्यागादेषां नास्ति मे भीतिलेशो मात्याक्षीस्वदीनकारुण्यसन्धोः ॥
 द्रव्यं दाशान् बान्धवान्शस्त्रशस्त्रभोगान् योगान् देवतामन्त्रसिद्धोः ॥

अन्विषन्तो हन्त स्त्रियन्त एते त्वामात्मानं सर्व्वदं संविहाय ॥
 धर्मं केपि धनं केपि निगमाचार्यांश्च केपीश्वरा-
 निन्द्रादीन् समुपाश्रयन्तु विविधैः क्लेशैः सुखाशाहताः ।
 एकं त्वां वृषवाहनं धनपतिस्तुल्यं गुरुणां गुरुं
 देवानामपि देवतामन्तरनघानन्दं श्रितास्मोवयम् ॥ ४७
 एवं तौ स्तुतिवादिनौ भगवतो प्राह प्रसन्नाग्नि-
 श्लाघ्ये युवयोर्भविष्यति पुनः प्रयत्नतोद्गमनम् ।
 पित्रोर्वाम्परमावबोरपहतक्लेशावर्मेनोच्चकै-
 र्देहेनाप्यथ एव मुक्तिजनकां गाणेश्वरीं सम्पदम् ॥ ४८ ॥

एवमुक्तवतोस्तयोरन्तर्हितयोस्तौ खप्राज्ञागरणमवापतुः ।
 ततः प्रातरुत्थाय क्षताङ्गिकौ तत्कालीनानि पुष्पफलानि काला-
 गरुणिचाहृत्य देव्याः पीठे सपर्यां विधाय पुनः पुनः प्रणम्य
 तुष्टुवतुः ।

यैका नादशिरस्यनादिनिधना वासे वसन्त्युच्चकै-
 श्चिच्छक्तासविशेषणाङ्गनिलया चैतन्यमात्रात्मनः ।
 क्रीडत्यात्मनि-चात्मनैव क्षलना पुंभावमात्मवती
 तामेकां भवभीलको भगवतीं भक्त्यैकया पूजये ॥ ४९ ॥
 यैका पञ्चकलाभिरन्तरकला काले निवृत्त्यादिभिः
 पञ्चाधीशमयप्रपञ्चजननी व्याप्याखिलं वर्तते ।
 पञ्चानामपि पञ्चतैककरणी सत्ता स्वरूपा शिवा
 तां त्वां सम्भवभीलुक्कोभगवतीं भक्त्यैकया पूजये ॥ ५०
 ब्रह्माचैकदिने हरेः पुरभिदः सोपीशितुर्जीयते
 देवः सोपि सदाशिवस्य विलयं यातीत्यमेव शिवः ।
 उन्मेषात् समुदेत्यहो चलदृशः संमीलने मीलितः

स्याद् यस्या भगवच्छिवाङ्गनिलयां तां त्वां वयं संश्रिताः ॥ ५१
 सर्गे याः प्रविभज्य सप्रसविनीं शक्तीं निजामिच्छया
 मायाञ्च प्रकृतीं तनोति च महद्भुव्यां सृतिं प्राकृतीं ।
 काले स्वात्मनि संलयञ्च तनुते तां त्वां शिवामैश्वरीं
 शक्तिं शक्तिमतीं भजास्यविषयां वाक्चेतसो चिन्मयीं ॥ ५२
 ज्ञानेच्छाकृतिमस्ति दस्तत्रपुराशक्तिः परा कुण्डलो
 विश्लेषामिह नामरूपजननी यस्याः सदाद्यः शिवः ।
 विद्या शुद्धतरा महेश्वरयुता विद्या च विश्वारणि-
 स्तां शुद्धाब्जभुवं भवार्तिशमनीं भक्ततैः कया पूजये ॥ ५३
 यस्याः कालकले तथैव नियतिं विद्या च रागः पुमान्
 षट् तत्त्वं प्रतिभाति भाविभुवनस्योत्पत्तये मायया ।
 गायन्त्येव सुरर्षयः कृतधियो मायेति यांचापरं
 तां मित्राध्वज्जुवं भजाभि भगवच्छक्तिं भवैकारणिं ॥ ५४
 यस्या एव महान्स्थैव महतोऽहंकारपूर्वासृतिः
 सभूतास्ति लयं समेयति पुनर्यस्याञ्च सर्गक्षये ।
 अय्यक्तां प्रकृतिं वहन्ति खलु यां व्यक्तात्मकार्येक्षितां
 तां शक्तिं मलिनाध्वसम्भवभुवं शक्तागम्य ! ते पूजये ॥ ५५
 तत्पञ्चद्वितयालयाच्च समनालोको हि लोकात्परो
 व्योमव्यापिशिर्वोस्ति समना लोकेन लोकात्ततः ।
 उन्नत्या उन्नरिस्थितं तव पदं धूतापदं निर्भयं
 कालातीतमकल्पितं जनिभयाङ्गीता वयं संश्रिताः ॥ ५६
 दृग्दृश्ये हि परापरे पुमवन्ने शक्ती यदीये जग-
 लेतू हेतुविवर्जितं विजयते यत् स्वप्रकाशं परम् ।
 शुद्धं बुद्धमबुद्धगमजं सिद्धं प्रसिद्धं मनी-

तीतं प्रीतिमयं स्वरूपमनघं भक्तैकया पूजये ॥ ५७
 साचीव प्रतिभाति साध्यकलया विश्वेन्द्रजालभ्रमं
 मायीवातनुते सृजत्यवति संहन्ति क्रियावानिव ।
 विश्वात्माकृतिवानिव स्फुरति यस्तं निष्कलं निश्कलं
 नित्या विक्रियमक्रियं हृदि निराकारं शिवं संश्रये ॥ ५८
 भोगीव स्रजि कुम्भवन्मृदि मनोराज्योपमोमानसे
 स्वप्नोजायति चेन्द्रजालमहिमा मायोपसंहारिणि ।
 लौघेद्यत्र जगद्भ्रमोभ्रममजं सत्यप्रबोधं सदा
 मोहातीतमनन्तमन्तरमलं तत्ते स्वरूपं भजे ॥ ५९
 यच्चाप्नोति नभोवदेतदखिलान्याद्रित्यवज्ञासय-
 त्येकश्चालयतिष्म निश्चलमयः कान्तोपमेयांसिवत् ।
 बुद्ध्यादीनय जोवयत्यपि तनूरन्तः स्वचिच्छायया
 तत्ते पूर्णतमं स्वरूपममलं भक्तैकया पूजये ॥ ६०
 त्वं श्रुत्यादिविभूतिभिः श्रुतिपरैर्विद्येति संसिध्यसे
 सत्ता केवलचिन्मयीति विमलैस्त्वं योगिभिर्मृग्यसे ।
 आत्मैत्यन्तरनन्तचित्सुखमिति त्वं ज्ञानिभिर्ज्ञायसे
 त्वं भक्तैः परदेवतेति परमा भक्तैकया प्राप्यसे ॥ ६१
 तज्ज्ञानान्नपुनस्त्वहं कृति कृतं जानन्ति भेदाङ्गयं
 यद्भगवानादृतं पिबन्त इव न ध्यायन्त्यभीष्टं परं ।
 यद्भक्ता न भजन्ति कश्चिदपरं लब्धातिवाञ्छाफलं
 तां काञ्चित्परदेवतां भगवतीं भक्तैकया पूजये ॥ ६२
 यं शैवाः परमं शिवं खलु महाविष्णुश्च यं वैष्णवाः
 हंसं हंसपदाश्रयाच्च परमं ब्रह्मेति च ब्राह्मणाः ।
 शाक्ता यां परमाविदन्ति परमां शक्तिं स्वरूपाभिधां

तत्ते तत्त्वमुमे ! परात्परतरं भक्तैकया संश्रये ॥ ६३
 नश्यन्तीषु कालासु या विजयते नि या त्रिपञ्चासु या
 कालातीतपदासदात्मनिलया सोदेति यां श्रुतमः ।
 यां ज्ञात्वा न पुनर्विशन्ति जठरे मृतुश्च मृत्योर्भवेत्
 पूर्णा सा परदेवतासि भवन्ती भक्तैकया पूजये ॥ ६४
 वागीशस्त्वमसि त्रिलोकजनिभू र्वागोश्वरोत्तुष्ट्यते
 त्वन्नारायण एव लैङ्गिकमिदा नारायणीतुष्ट्यते ।
 कालस्त्वं खलु कालिकेति च तथैवैशस्त्वमीशेति च
 ज्ञातव्यासि शिवः शिवेति च विभास्योमितुमेत्यखिके ॥ ६५
 कर्ता त्वं जगतां जगन्मयि तथा भर्ता प्रहर्तापि च
 ब्रह्मोपेन्द्रगिरीन्द्रजापतिरिति त्वं दृश्यसे पुं तनुः ।
 विश्वक्रीडनबालिका त्रिजगतां त्वं पालिका कालिका
 नृत्यन्ती करतालिका प्रणयिनी मुण्डेलसन्मालिका ॥ ६६
 एतत्संसृतिसंस्थितिचयतिरोधानं तथानुग्रहं
 तन्वन्ती कलयैव पञ्चविधया त्वं मूर्तिभिः पञ्चभिः ।
 श्रीमित्यर्णनुताडुमेति च कृपा दृष्ट्या जगत्तारिणी
 नादान्ते विनदन्वृषोपरिमहादेवाङ्गगां चित्तये ॥ ६७
 मौली चन्द्रकला तनौ पुमबला दृष्टौ जगदुर्मला
 मुक्तिः श्रीर्जगदुद्धृतावतिबला चित्ते कृपा निश्चला ।
 मायेयं यदपाङ्गमङ्गिसुचला लीला शरीराश्रया
 ज्ञप्तिः कापि भवारणिर्विजयसे त्वं शैलजा निर्मला ॥ ६८
 चञ्चद्रत्नकिरीटकुण्डलधरं पद्मेन्दुकान्ताननं
 कम्बुश्रीवलसङ्गुणीकृतमहन्मुक्तालिमालोज्ज्वलम् ।
 सूत्रस्रग्वरनिर्भयाश्रितकरे पाणौ रणत्कङ्कणं

स्वापीनस्तनमखलोपरिलसन्माणिक्यसुक्तागुणम् ॥ ६८

चञ्चत्काञ्चनकाञ्चिकाञ्चितवृहच्छ्रोणीभरात् सालसं

सिञ्जन्नूपुरपादपद्मगुणलं रक्ताम्बरप्रच्छदम् ।

सावज्ञाध्यखिलात्मशक्तिभिरवाप्ताङ्गशिवायाङ्गना

लीलालम्बिसरूपनस्तुहृदयावासं परम्ब्रह्मणः ॥ ७०

रक्ताम्भोजमुखाक्षिप्राणिचरणं रक्ताङ्गरागोज्ज्वलं

राजद्रक्तसुधाघटाभयधरं पीयूषपात्रीकरं ।

रक्तारक्तजनोपकारिहृदयं रक्ताम्बरप्रच्छदं

तद्भक्तगाययमस्तुललनालीलाश्रयं ब्रह्मणः ॥ ७१

भक्तानां भवभीतिभञ्जनकपोद्रेकस्फुरन्मानसं

सस्मेराननसानसं तिनयनं बालार्ककोटिलिपम् ।

पुष्पेष्वङ्कुशपाशकामुककरं रात्रीशरेखाधरं

तद्भक्तगाययमस्तुदिव्यललनारूपं परम्ब्रह्मणः ॥ ७२

चन्द्रर्द्धाञ्जितरत्नशेखरधरं नेत्रालिशिभाधरं

पीनश्रीणिपयोधरं स्मितसुधानिखन्दिविम्बाधरम् ।

जन्मावसधराधरं त्रिजगतां कारुण्यधाराधरं

ब्रह्मास्वम्बजलोचना तनुधरं भक्तगाययं चेतसि ॥ ७३

पूर्णैन्दुदुतिभूषणं दुतिधरं पूर्णैन्दुकान्ताननं

पूर्णैन्दुप्रतिमात्मसत्वशबलं पूर्णैन्दुकोटिदुति ।

पूर्णज्ञानवराभयाच्चगुटिकाचञ्चत्कराश्वोरुहं

पूर्णं ब्रह्मसदास्तु वाचि वचसां देवौति पूर्णैष्टदम् ॥ ७४

क्षणश्वेतविचित्रनीलकनकामारक्तवक्त्रास्वजं

लीलाष्टादशलोचनं घननिभं सिंहेशंवाङ्मासनम् ।

चापैरङ्कुशपाशनिर्भयवरस्त्रज्ज्ञानशूलासियुक्

च स्रजर्मपिनाकमहृदि परं ब्रह्मास्तु वामाङ्गधृक् ॥७५॥
 तप्तस्पर्शनिभं त्रिभङ्गललितं चञ्चलजटायुटमत्
 सन्निघ्नमहिषं पदाक्रमहतं क्षिप्रोज्ज्वलं शूलकैः ।
 त्रिहस्तं शरशक्तिखण्डरथपतङ्गगण्डाङ्कुशं पाशकं
 चापं चर्म च विभ्रदस्तु पुरतो ब्रह्मावलां विग्रहम् ॥७६॥
 कृष्णाभोजरुचिप्रियाङ्गरुचिरे कृष्णाध्वचन्द्राकंभे
 कृष्णाभोजसुगन्धिनीक्षणदलैः कृष्णालसञ्ज्ञेतरि ।
 कृष्णाभोजससूत्रनिर्भयकरे कृष्णाय सासि ग्रहे
 कृष्णाभोजजसन्तुतेसुतिरियं वामाङ्गष्टग्नद्वयि ॥७७॥
 ज्ञानानन्दगभीरतातिरुचिरे कारुण्यपूर्णशये
 मयोन्मूलिनि तापसस्ततिहरे श्रीसुक्तिरत्नाकरे ।
 मायाविस्तृतविश्ववीचिविभवैः सौन्दर्यबारांनिधौ
 गौरीति प्रियनाम्नि धाम्नि महसां भक्त्या मनो मज्जतु ॥७८॥
 ह्रीपे ब्रह्ममहाम्बुधेः श्रुतिवनोपान्ते निवान्तोत्तमसत्
 ज्ञानैश्वर्यविरागधर्म्मसुमहत्प्राकारवतुन्नते ।
 दैत्यारित्रिपुरारिसुख्यबलिभिः संसेव्यमानेऽभितो
 दुर्गानामनि दुर्गधामनि मनो निर्भितिमातिष्ठतु ॥७९॥
 या वर्णाकृतिभिर्गुणैर्विरहिता चित्केवला निष्कला
 स्फूर्जन्मोहमहानिशान्तकरिणी पूर्णात्महंसप्रभा ।
 सा लीला वरवर्णिनी विजगतां सौन्दर्यसारा गुणैः
 पूर्णापूर्णकलामयी हरमनःसंमोहनीत्युच्यते ॥८०॥
 एवं तौ स्तुतिवादिनौ भगवती प्राहान्तरिक्षस्थिता—
 “तुष्टाहं सुवयोर्भविष्यति पुरा प्रत्यक्षतो दर्शनम्” ।

पितृर्वाग्यमावयोरपहतक्लेशावनेनोच्चकै-

र्देहेनास्यथमुक्तये क्रमवशाद्वाणिश्वरीं सम्पदम् ॥८१॥

लब्ध्वा वरक्षेत्यमगेन्द्रपुत्रया पुत्रौ नरेन्द्रस्य विमुक्तबन्धौ ।

तीर्थानि सर्वाणि विचरतुस्तावन्तःस्मरन्तौ वचनं शिवायाः ॥८२॥

धीरश्रीरघुनाथदेवशिवदादेव्योस्तनूसम्भवः

शम्भोर्भक्तिमृणालवृत्तिरमलः श्रीराजहंसार्भकः ।

पौराण्यं नवचन्द्रमौलिकथया श्रीरामनाथः स्वयं

चम्पूं शुम्भितवांस्तदीयकथया पठोयमापूरितः ॥ ६ ॥

—:०:—

॥ इति गुरुशिष्यालापादिवरदानान्तः षष्ठोच्छ्वासः ॥

—

॥ अथ तीर्थयात्रादिसप्तमोच्छ्वासः ॥

—:—

इन्द्रनीलमणिमौक्तिकावलीकृतमहारमिव मण्डनं भुवः ।
 देहयुग्ममिव वादवाहृतं दानवारिदयितार्द्ररूपिणोः ॥ १ ॥
 आदिशान्तिरसखोरिवाश्रयं काम्यकामिहृदयोक्तवप्रदम् ।
 स्वर्हृन्नीखरमयूखकन्ययोः सङ्गमन्ददृश्यतुष्टं पात्मजौ ॥ २ ॥
 तत्र मज्जनवतोः कुमारयोराक्रिकं विद्धतोर्ध्वाविधि ।
 संयमं च नियमञ्च विश्वतोः शैशिरर्क्षुदिवसा विनिर्ययुः ॥ ३ ॥

अथ—कदाचिदुप्रबनविहारलोत्सवमनसोर्मधुव्रतादयश्चित्तभानव
 इव मूर्तिमन्तो, गुणा इव परस्पररोपकारिणः; लोका इव परस्पर-
 दर्शनसुखाश्रया सहचारिणः; ब्रह्मविष्णुशिव इव एकान्तरात्मा—
 सोमेश्वरसमीपोपवनेषु, दत्तनयनानन्दपुच्छेषु, सुकुलितमाधवी-
 सतानिकुच्छेषु, स्ववदमन्दमन्दारस्तवकमधुमधुरे, विरहिजन-
 मनोविधुरेषु विचेरः। मधुव्रतस्तु तन्निर्जनमनोज्ञस्यलोपसेवनाद्वै-
 वश्यादकस्मात् प्रमदानुस्मरणविकारतः प्रमादवानासीत् । एतद-
 न्तरे भगवतः सोमेश्वरस्य यात्राप्रयातानां सुखश्वेतप्रावरणान्त-
 र्गच्छमाणावयवविभागानां प्रकटदृश्यमाननवयावकारुणचरणानां
 स्वभावरक्ताधरमधुरसुखानां हंसीनामिव चरन्तीनां मञ्जु-
 मञ्जीरकाक्षौककङ्कभङ्गारसङ्कलितः कोपि कलरवो मधुव्रतस्य
 क्षुतिविवरभूपूरयत्; ततस्तत्कुतूहलदर्शनीयकण्ठितस्य हृदयं
 कुलिशकठोरकामसायकसम्प्लहारिणं परवशं चलितञ्चासीत् ।
 स मनाक् सञ्चितकुक्षुब्धः कुसुमकेतुमव्रवीत्—सखे! रमणीयैः किन्

रमणीयानां समाजे कोऽपि मधुरालापः संलाप इव रति-
 कामयोः स्वप्रलाप इव शृङ्गारविद्यानाम् अनुलाप इव मदन-
 मोर्वीगुणस्य अपलाप इव वेदान्तसिद्धान्तानां विलाप इव
 सन्त्यक्तसंसारणां श्रूयते ; तत्रापि कलकण्ठीध्वनिरिव कपोती-
 कूजनेषु, वंशीध्वनिरिव मधुरतालतन्त्रीतूर्यादिस्वनेषु कस्या
 अपि भाषितमाधुर्यं श्रवणमानन्दयति; तत्कोयं महीक्षवः? किं न
 पश्यावः? कुसुमकेतुरब्रवीत्—सखे ! अनुचितमौदृशीनां दर्शनं,
 ईदृश्यो हि मधुरोक्तिस्ववर्णशृङ्खलया संयम्य दुःसहकटाक्षशरैः
 प्रहरन्ति, मर्माणि संयमिनामपि धैर्यतनुतच्छेदे प्रभवन्ति, मुखेन
 कटाक्षाद्यक्षलाक्षीणां स्वयं विक्षिप्ता विक्षेपयन्ति । जनहृदयानि,
 मधुव्रतस्वमवादीत्—सत्यमेव तदासक्तानामस्माभिरिन्द्रियार्थ-
 तास्तीति द्रष्टव्यम्, पश्य—मिष्य हानपि विषयाः सुखयन्ति, तथा
 ह्यनर्थापि कोकिला ध्वनियुतिशालिन एव समुक्तासयन्ति,
 चित्रपटोपरम्परा सनेत्रानेवानन्दयति, वसन्तसमुन्मोहितकुसु-
 मावलीसुरभिः सन्नाणानेव प्रसोदयति—किमनेनोपन्यासेन ।
 कुसुमकेतुः सस्मितमवदत्—शिरोषकुसुमान्यपि त्वगिन्द्रिय-
 वतामाह्लादं जनयन्ति, तत्पश्यावः कुतूहलं—ततः कियद्दूरत्वा
 अवगुण्ठनफणोपकण्ठ-लग्न-शिरोमणि-शोभया नामकन्यानामिव,
 कातर्यकलिन-कटाक्ष-वीक्षण-वीक्षया शृङ्गकिशोरीषामिव—
 स्मिरानन-कर-चरण-लोचन-कमलेन्द्रीवर-कानन-शोभया, वदन-
 सारस-सौरभ-समाकण्ठ-सुगन्ध-मधुव्रततया, सरसौनामिव कुमा-
 रीणां समाजं भ्रूभङ्गमनोहरं विलोचनशफरीगणसुन्दरं कपोल-
 चित्रितमकरिकाचयचारुतरं ललितलावस्त्यकलोत्तं खट्वहास-
 केनिलं प्रेमरत्नाकरं रत्नाकरमिवालोचयतः । तन्मन्त्रे विचि-

त्रेषु चित्रतरमिव, कौतुकेषु परमकौतुकमिव, रत्नमालान्तर्गुम्फित-
तरलमिव हृदयधारणयोग्यं स्त्रीरत्नं समपश्यताम् । ततस्तद्व-
लोकसञ्चनिताभिलाषजङ्गीकृतस्य मधुव्रतस्य पञ्चभिरेव शरैर-
शरणं पाषाणपरुषमपि हृदयं हृदयसम्भवो विभेदयामास ।
ततस्तां मधुव्रतः प्रीतिकौतुकशलाकाभ्यामिव सहस्रोद्घाटित-
पद्माभ्यां विलोचनाभ्यां पिवन्नासौत् ।

चित्रं दीपप्रभा सा तु स्वप्रभाभिर्नृपाकजम् ।

स्त्रापयामास पीयूषैरिव राजीवलोचना ॥ ४

ततः स्मरशरसञ्चनिततापोपशान्तीच्छया प्रेमरत्नलाभाय
धैर्यतटासदपारलावण्यपारावारमध्ये निपत्य परमावेशभरादेव
नितरान्निमज्जतुर्नयननोरजराजकुमारस्य । उवाच मनसीदं
सत्यमस्याम्—

वक्षीजोपरिवर्जयंश्च जघनं मध्यं परं चीणयन्,

स्मरं संस्मरयन् तथा ह्यलसयन् दृष्टिं गतिं मन्दयन् ।

चेतश्च प्रतिनन्दयन्मनसिजो लोके प्रकाशेच्छया,

स्नातन्नां शनैरुपेत्यधिकृतः प्राग् यौवराज्यास्पदे ॥ ५

ओष्ठप्रवालरदमौक्तिकतारनीलसङ्गमगावङ्गतलद्वयपद्मरागैः ।

कायेन काञ्चनगुणैश्चकस्यहेतोः सङ्गुम्फिताजयतिमोहनमालिकेयम्

आमोदेन निजाङ्गजेन सुव्यगं सम्मोदयन्तीं श्रम-

स्वेदीयन्मधुविन्दुसुन्दरसुखीसुहृच्छवसौरहाम् ।

पीप्पोद्घापलतामिवानततनुं शङ्के त्रिलोकीं क्षणा-

देनाभेणविलोचनां खलु पुरोधाय स्मरो जेष्यति ॥ ७

क्षिपतुर्गन्धान्वासितनयनद्वन्द्वमधर-

प्रवालाङ्गसन्धः स्रवति मधुवाणीमयमहो । ।

वपुर्ज्योतिः स्निग्धैर्जडयति दृशौ कामममृतै-

रपूर्वैयं सृष्टिः कनकलतिकार्या स्मृतिभुवः ॥ ८

एतदन्तरे नवयौवननौरदसम्पातसञ्जाततनुदृष्टाङ्गुरसुन्द-
रश्मश्चरेखया नयनानन्दकाननमण्डलं सुविभक्तवयवविन्यास-
तया गन्धर्वकुमाराकारं पराक्रममध्याभ्यां केशरिक्किशोराकारं
उरुभुजयुगलाभ्यां चतुष्करमिवापूर्वनरकुञ्जरम्पीनस्कन्धतया धुरं
धरतया च नरर्षभं कल्पतरुप्रसवमिव सुप्राणं सुनयनानयना-
नन्दमिव कामावलम्बितयरौरभास्त्रन्तमिवारुणच्छदप्राप्तं ज्वलन
मिव भूतिच्छन्नं चन्द्रमिव चन्द्रिकास्मयविस्मयनीयं निखिल-
महिलामनद्यौर्यपातकशुद्धार्थमिव निजतनुवृहद्भानुमध्यप्रविष्टं
निजाङ्गलावस्थकलोलिन्यां निपत्यैव जगन्मनःसमाकर्षणसिद्ध-
विद्याजपसमापनेन विद्योतमानन्तमेकं मदनमिव, द्वितीयम्
अश्विनीकुमारमिव, तृतीयं भूर्त्तिमद्गुणमिव, चतुर्थं कुमारमिव,
पञ्चमं कुसुमशरशरमिव, षष्ठं जगन्मोहनकरणमिव, सप्तमं
सौन्दर्यसमुद्रमिव, अष्टमं वसुमिव, नवममशेषचित्तग्रहमिव, दशमं
दिक्पालमिव, एकादशं रुद्रमिव, द्वादशं आदित्यमिव, त्रयोदशं
कुसुमचापगुणालयं मधुव्रतमिव मधुव्रतं माधवीनयनातिथिं
चकार । ततः सहसा प्रभाकरस्यैव तद्रूपचिप्रभावेन प्रफुल्लनयन-
कमला तद्वदनशिशिरकिरणसम्पर्कादिव जडौकता विलोक-
यन्ती चिन्तयामास—

दृष्टो दीप इवाम्बरेण तरलेनाम्ब्रेण भास्वानिव

प्राग्गोलतिकरणच्छटो मन्त्रिरिव स्वच्छाश्रसाश्वोनिधेः ।

वेशेन व्रजवासिनां हरिरिव प्रच्छन्नरूपोयुवा

कोऽयं वीरजटाकमण्डलुधरस्तेजोविभर्तुस्त्वनम ॥ ९

अहो रूपमहो माधुर्यमहो तेजः किमनुकूलतया किं प्रति-
 कूलतया विधातुः किं सुखाय किं दुःखोपभोगाय किं सुजीवनाय
 किं मृत्यवे दृष्टोयं युवा किं क्लेशाश्वरागिमृत्तौर्णास्मि किं
 किं चिन्तापारावारमध्ये निमग्ना स्याम्—इति चिन्तयन्ती विद्यु-
 क्लतेव कुमारस्य मनोरथशरणिं दर्शयित्वा घनसखीसमावृता
 देवतायतनं विवेश । तस्यां तिरोहितायां कुमारोपि अधन्तमः
 पतनक्लेशमनुभवन्नचिन्तयत्—

सुगन्धाङ्गि ! सुगन्धनयनाञ्जलपातनेन

कौटूक्त्वया न विहितो मयि पञ्चपातः ।

तत् किं विलुम्पसि तमाशु तिरोभवन्ती

संवञ्चनैकचतुरेव चिराय बाले ! ॥ १० ॥

किममृतमयि किं विषं विशालं जयति दृग्जलपातनेभवत्याः ।
 इति यदि न हि जीवयस्य नङ्गं कथमथवा विनिहंसि हन्त जीवम् ॥ ११

अविशदकस्मात्तौष्णः कटाक्षविशिखोममान्तरे तस्याः ।

तदनु च सञ्चलनेन व्यक्तं छिन्नानि मर्माणि ॥ १२ ॥

—इति चिन्तयतः कुसुमकेतौ विदितोभविष्यामीति त्रपामना-
 दृत्य तद्वर्त्मणि तदागमनप्रत्याशया प्रसारितनिश्चललोचनस्य तद्दे-
 वतायतनादुद्यदिन् किरणमालिकेव विकाशमायान्ती शुशुभे
 माधवी पुरः सखीश्रेणौ । तत इदमिदं पश्यामीति प्रत्याशो-
 त्कलिकस्य क्षणात् चणदापतिसुखौ सन्मुखएवासीत्माधवी
 सापि तदालोकनप्रत्याशया विवशा यात्राश्रमविवशतां प्रकटयन्ती
 वासन्तीसखीमाभाष्य सखी खिन्नास्मौतुक्त्वा कस्य चित्तरो-
 ष्याया मासाद्य निषसाद । ततो दैवयोगादनतिदूरसमुपविष्टयो
 माधवीमधुव्रतयोः कूटाः शरा इव दृष्टयः परस्परं मर्माणि

प्रविश्य न निर्गन्तुमीशा अभवन् ततस्तयोर्निगुढमपि भावं
सात्विकभावेनानुमीय सविधावासभाजौ वासन्तीकुसुमकेतू
समचिन्तयताम्—

इयं धराभृत्तनया मनोजतपस्विवेशीयमपूर्वरूपः ।

गिराशगौर्यीरिव योगमिच्छंस्त्वमेतयोः सम्भवितासि कौदृक्॥१२

कुसुमकेतुस्तु मधुव्रतं सस्मितं बभाषे—

भो भीरुभावमापन्न इवाकस्माद्विलक्ष्ये ? ।

स्तम्भप्रस्तेद्रोमाश्चवेपथु-व्याकुलोसि यत् ॥ १४

वासन्त्यपि माधवीमाह—

सखि ! किं हतचित्तेव दृश्यसे स्तब्धलोचना ? ।

तथापि शोभसेऽतीव चित्रितैव मनस्विनो ॥ १५

उभौ निश्चेतनाविव न किञ्चिदूचतुः । वासन्ती स्वगतम-
चिन्तयत्—अस्मिं स्थापसकुमारे सर्वथा लग्नहृदयैव सखी, तस्य
कुलशीलादिकमपि वेत्तुमुचितम् ।

अनेन गुढाकतिना चात्रो भावः प्रकाश्यते ।

दिवा दिवाकरेणाभ्रच्छन्नेनेवोयतेजसा ॥ १६

इति विचिन्त्य कुसुमाहरणकपटेन कुमारयोर्निकटमागत्याह—
मम वयस्येयं बाह्या अस्मिंस्तरुणे पुन्नागे कुसुमेषु तरुणं मनो
वहति, अत्र तु महाभागावुपविष्टौ । कुसुमकेतुः सस्मितमब्रवीत्—
भद्रे ! भवत्या अभिप्रायस्तु, पालनौय एव तदित उल्याय गम्यते
सुमनोहारिणी भवतु वयस्या ते । सा तमूषे—महाभाग ! नात्मान-
मेतं च समुत्यानेन क्लेशयतु भवान् । तदैव सुमनः सञ्चयो
यदि संशयमिममपहरति महानुभावः । सोऽवदत्—सुखेन ब्रूहीति ।
सा पुनरवादीत्—महाभाग ! तापसवेशीयं वयस्यस्ते तनुलाङ्गि-
त्येन केनापि तेजसा देवगन्धर्वकुमाराणामन्यतम इव लक्ष्यते =

भावैः सात्त्विकसंज्ञकैः स्मर इव स्वाङ्गस्थितः कामिनो

स्त्वन्वङ्गा हृतमानसो जन इव क्षेदपु तैर्दीचनैः ।

अर्थो गूढ इव प्रसादविलसच्छिष्टास्तरैस्तेजसा

केनापि प्रति भाति राजतगयो नाभं पुनस्तापसः ॥ १७

तदयं किन्नामा? कस्य वा ब्रजनयः? किमर्थं पितृपुत्रिमापन्नः? इति।

कुसुमकेतुरवादीत्—

सयमसावधिकुमारः पितुरस्य सदावनपरायणस्य सकल-
रञ्जनकारिणो राजत्वं न चित्रं, तस्य सुगृहीतनामधेयस्य चन्द्र-
शेखरस्य देवा इव नरदेवाः प्रभाववशीकृतास्तदाज्ञां मौलिमालां
कुर्वन्ति, तेनास्य राजाधिराजसम्भवता सम्भाव्यते—इत्यादिस-
व्यङ्गमान्नापति कुसुमकेतो अन्तःपुराधिकारिभिः कृतत्वराः
कुमार्यो गृहभिसुख्यो बभूवुः । माधवी विपातितेन तन्वाभृत-
पानान्निराकृता चिरजागरतः प्राप्तनैद्रसुखेव सपदि समुत्था-
पित्वा कमपि विषादमावहन्ती गमनाय प्रयत्नमपि प्रकाशयन्ती
शङ्कुलम्भमिव पदं नाये कर्तुं शशाक । तस्यायच्छुश्रूषीकोपि
कुमारसुखसरोजमधुपानमत्त इव भ्रामं भ्रामं तत्रैव निपपात ।
मनोमोनोपि तत्कटाक्षवडिगसमाकण्टोऽभूत् । ततः कथं कथ-
मपि सखीमन्मृङ्गलकेवाक्य नौतायां माधव्यां कुमारोपि हृत-
चक्षुर्मानसो नान्यदालोकयितुं नान्यच्चिन्तयितुं वा अभवत् ।

पाययित्वा प्रेमविषं तौ गूढं भावि मृत्यवे ।

चक्रतुः खलवन्मैत्रीं परावृत्तमनःस्वजम् ॥ १८

ततस्तयोस्तापसवेगेन राजपुत्रा सह परिणयो न लोको-
त्तर इति एतत् कथनमपि जनहासजनकं तस्मात् कस्मिन्नपि
दाव्यातुमुचितम् । वेदानान्तरात्मानं दर्शति स दहत्वेव, दग्धे

स्वाधारे स्वयमेवोपशमं भविष्यति—इत्यादिभावनातुरयोर्भाव-
नोपनपरयोरचिरादभिलाषवीजोद्भवश्चिन्ताङ्कः सदा स्मरण-
गुणकथनद्विदलप्रकटितो विकटप्रेङ्गे गशाखावाक् प्रलापसुकुली-
पाण्डुच्छविकुसुमशास्त्री भविष्यद्विपाकफलपूर्वरङ्गदर्शनयः प्रवृद्धो-
ऽभूद्विरहमहाधिमहोरुहः । तदवधि निखिलचेशासु जडाविव जातौ
दहन्त्वपराङ्गानि मा पुनः प्रियाश्लिष्टितं हृदयमिति अविरलगल-
दस्नुधारया तदेव सिधिवतुः ।

मधुव्रतस्तु पुनर्दर्शनं भविता वेति तदुद्यानवासमरोचयतु ।

माधवीसख्योपि माधवीमन्यादृशीमालोक्य रहसि पप्रच्छुः—
सखि ! सोमनाथयात्रादिनावधि भवतीमन्यादृशीमालोकयामः,

तत् कुतोपि योगं मनसाधिगतासि यन्नालपसि ध्यान्मवल-
म्बिनी तिष्ठसि ? कोपि महत्तरभावो वा ते हृदयमारुढो
यद्दीर्घं निःश्वससि ? पुरुषोत्तमे सञ्जातभावैवासि यत् पुनः
पुलकपटलालङ्कृता दृश्यसे ? तथा शरीररुजा पाण्डुत्वमासादि-
तासि, विषमशरविद्धा हरिणीव विचेष्टसे, केनापि हृतहृदयेव
स्तब्धासि, तत्सर्वथा निष्कै तवमावेदय, वयस्यासु प्रतीकारं चिन्त-
यामः = तत् किन्नाम रहस्संजं हि वयस्से कहिज्जइनो ? सा
होइ किं वयम्सो जत्य रहस्सं कहिज्जइनो ।

सापि विना वयस्यां नैतादृश-प्रयोजन-घटनेति विचिन्त्य
सुहृन्निःश्वस्य ननसुखमाह—

निजदुःखादप्यसहः प्रियजनहृदये मनागपि व्याधिः ।

धैर्यं भजन्ति सन्तः स्वोये दुःखे क्षणं न सुहृदाम् ॥ १८

अपि च—सख्यं महाधिशल्यं ममैव हृदि जीवितुं नयतु ।

इन्त ! अवलपथेन प्रविशतु भावो हृदि स्निग्धे ॥ २०

—इति मौनमाललम्बे । ततः पुनस्ताभिः सञ्चप्रथममु-
नौयमाना शिथिललज्जा सगद्गदमाह—सखि ! सोमेश्वरयात्रा-
दिदृक् एव—

किं जागरणे स्वप्नि किं खलु दुःखाय किं प्रमोदाय ।

किम्भरतनयः किं वा मनुजयुवा मे दृशोर्लङ्घनः ॥२१

स च मां दिवानिशं जीवयति किं सुधाभिः ।

किं विषमविशिखैर्निहन्ति मर्माणि ॥२२

अभ्ययति किमनुरागैः किं निजरुचिभिः प्रकाशयति ।

सुहृदिव सदा वीक्ष्योक्ताहं विवर्द्धयति स्फुटम् ॥२३

रिपुरिव हठादन्तर्वित्तं प्रविश्य हरत्यसौ ।

अहह ! सुधया सिञ्चन्त्यन्तर्निहन्ति सायकैर्नयनपदवीम् ॥२४

लम्बो यातो हृदि स्मृतिमोहनः—इत्यालपन्ती मूर्च्छितासीत्॥

सख्यः परस्परमालोक्ष्यः—

भावावेशो वयस्याया अपूर्वीयं न संशयः ।

तिरोदधाति यत्साक्षाद्वाङ्मनोभ्यां निरूपणम् ॥२५

तदिह क उपायो भवतु ? यदिवाऽगण्य देवीं देवञ्च गान्धर्व-
विवाहार्थं दुःसाहसमवलम्बामहे ! तदपि न जानीमः—अस्या
हृदयहरो राजकुलप्रसूतो द्विजो वा ! तद्वास्तु कथं वा परित्यक्त-
सर्वविषयसङ्गः स्त्रौसङ्गमङ्गीकरिष्यतीति? दुर्भाव्यमेतदिति दीना
बभूवुः। तबस्ताः समाश्वासयन्ती वासन्ती प्राह—सख्योमोहनोयं
नाम सर्वविषयेभ्यो द्रुपदुरासदकन्दर्पदेवतः कामिनीविषयः,
इयन्तु कामिनीस्वपि जगद्विलक्षणकामस्य परमसहायलक्षणा
वामेक्षणा सखी वो दृश्यताम्—

कृष्णं नायतकुन्तलेन वपुषा गोरोचनारोचिषा

नीलेनोत्पलपत्रसुन्दरदृशा स्मरेण शुभ्रस्त्रिषा ।

रक्तेणाधरपाणिपादरुचिना लानख्यनिर्यासतः

सर्व्वीत्कर्षधिया स्मरेण कतिन सच्चित्रितैयम्भुवि ॥२६

दृशा दग्धं कामं जगति जनयन्ती तनुदृशा

जगद्वैलचख्यं सदृगि निवहन्ती गुणगणैः ।

अत्राप्येनां मायामिव हृदि विचित्रां सुररिपो-

नं कोपि स्यान्न तत्र यदि भवति साक्षात् स्मरहरः ॥२७

तथाहि—त्यक्तकुटुम्बसङ्गेन सीभरिषा सलिलवासि-

नारममाणमीगमिथुनायन्त्रिकनजनितकामकौतुकेन मान्वातुः

कान्यकाः संप्रार्थयन् किन्न गृहीताः? आजन्मत्रह्मचर्य्योपि पुण्डरीको

महाश्वेतातुरागेण जन्मद्वयमङ्गीकृत्यापि तामग्रहीत्? किं

वान्यत् त्यक्ताखिलविषयसङ्गेन निर्जितानङ्गेनापि भगवता

भर्गेण योगेश्वरेण हिङ्गगिरिकुमारीं परिगृह्य किन्नार्हशरी-

रतान्वीता? तदत्र यतामह एव मयापि तस्मिन्दिने तत्सङ्गृह्यात्

संश्लिष्टं व्याहरतोऽवधारितः । सत्यं राजपुत्र एव किमपि कार-

णात्प्रच्छन्नश्चरति ।

५ अत्रान्तरे सीमेश्वरपूजकद्विजपत्नी ईशानपत्न्यानिश्चाल्यमा-

निनाय । वासन्त्यपि सप्रणामं तदादाय माधव्याः शिरसि

सन्निधाय तदावरणपत्रगतां कामपि वर्णावलीमक्लोकयामास,

वाचयामास च—

स्तनस्तवकनामिता पुलककोरकेणाङ्गिता

यतः प्रभृति माधवीसधुरमूर्त्तिरासोर्किता ।

ततः प्रभृति दृष्ट्या परमधैर्यैयुतो

मधुप्रलयुवा चिरं भजति नैव काङ्क्षान्दशाम् ॥२८

ब्रवीत द्विजपत्नीमपृच्छत्—कस्येदं लिखितम् ?

सा सगङ्गमाह — भद्रे ! भगवद्देवालयनिकटे कृतोऽजा यात्रि-
कास्त्रयः कुमारः सन्ति, तेषामन्यतमेन लिखितं भविष्यतीति ॥

वासन्ती सस्मितं माधवीमदर्शयत् । तां पत्रिकां सा जिलोक्च
सावहेलमाह — सखि ! किमेतेन वसन्तवर्णनावीतुकपरस्य
कस्यापि पदावन्धोर्भविष्यति ।

सापि सस्मितमवादीत्—सखि ! कस्येति किं तस्यैवेति
परिहस्य अन्याभिश्च सह मन्मन्त्रा सोमेश्वरयात्रा कपटेन देवीं
प्रसादा तदेवोद्यानं माधवीमानिन्युः । तत्रापि विहितविबुधाच्च-
नाम्तरुण्यस्तकतलमवलम्ब्या चिरं निषेदुः । ततो दैवाच्च
मधुव्रतमपरमुद्यानतरुमिव, निश्चलं विगलदश्रु शिशिरोदकविन्द-
भिरिव सिक्तावनीतलं पाण्डुरच्छविकुसुमसुन्दरम् अभिभूतमिव
कुसुमकेतना मन्त्रवाणीभिरीषत्प्राप्तबोधं विरहशरणिसञ्चारा-
दिव दीर्घमुष्णं निःश्वसन्त मालोक्च सकैः प्रणष्टप्राप्तेऽव हर्ष-
मवापुः ।

वासन्ती माधवीं सस्मितमूचे—स एवायं तापसतरुणः सह-
दये परिचतस्ते न वा ?

माधव्युवाच—यथा भवतीनां तथा ममापि ।

वासन्त्युवाच—सखि ! ईदृशेषु बहुदेशभ्रमणपरेषु नूनमु-
पायाबहवस्तिष्ठन्ति, सिद्ध्यथ ; त्वमपि तावदत्—तनुव्याधिविकृ-
लासि, तत्किमिह न निवेदयामि ते शरीरमौदृशम् ?

माधवी—लज्जानतमुखी न किञ्चिदाह ।

वासन्त्यपि स्वयमेव शनैर्गत्वा मधुव्रतं रात्रिनयमाह—
यतः । ये विदन्ति सुहृदन्तरं धिया प्रेम वा दधति हृद्यकैतवम् ।

तस्य ते हि न गिरः प्रतीच्छन् आचरन्ति हितमात्मनैव हि ॥]

इयमस्मत्सखी माधवी कुमारी नृदेवस्य नाम्ना वृन्दावनदेवस्य,
पुरा सोमनाथयात्रादिनावधि तत्र भवतांशुमता जनितप्रकाम-
दुरूहव्याधिना काम्या पीतरक्तेयं पाण्डुरशरीरा; हृक्कायोगिन्यपि
सर्वविषयविरक्तासु तनुरनुदिनं तनुतामेव गच्छति । भवान्
प्रपन्नार्त्तिहारी पुरुषोत्तमः, प्रमदोत्तमेयं राजपुत्री; तद्यदि ज्ञातं
वर्त्तते तत्कर्तुं मर्हसि समयोचितमस्याः प्रकारमिति ।

इयं वरसखी प्रवरोसि पुंसां विज्ञानभाजां विदितोसि चास्याः ।
कुरुस्व शान्तिं खलु पण्डिता स्वं परोपकारैः परिहर्षयन्ति ॥

कुसुमकेतुर्व्रवीत्—सत्यमेव यदाह भवतीति, किञ्चित्त्व-
विदो नोपचरितुमर्हन्ति तत्कथ्यतां कोस्याः व्याधिः ? कानि वा
चेष्टितानि ?

वासन्ती वभाषे—कथयति कथदेहं नैव लावण्यमल्पं

विस्मयलयति वाचो न प्रियव्याहृतानि ।

जनयति तनुतापं चिभ्रदत्यन्तजाड्यं

तरुणतरलदृष्टेः कोऽपि गूढो हि रोगः ॥ २६

कुसुमकेतुर्जनान्तिकमाह—वयस्य ! श्रुतमस्यारुजस्तत्त्वं
तदलं विलम्बेनेत्युक्त्वा वासन्तीं प्रत्याह—भद्रे ! प्रापय सखीं ते
करिष्यत्येष सुसुखमिति ।

मधुव्रतोप्यवदत्—ज्ञाता ते सखी यादृशी ममापि हृदयसम्भव-
वेदना-सम्पादिनी, तदेनां समाखासय तपोव्यबेनापि स्वास्थ्य-
मस्याश्चिन्तयामि ।

वासन्ती माधवीमुपेत्याह—सखि ! त्वत्कृते महापुरुषीसी
प्रार्थितः अङ्गीचकार त्वां प्रकृतिस्थां करिष्यामीति ।

माधवो सा बह्विज्यमवदत्—सखि ! क्षमस्व, न कोपि मे व्याधिः ।

वासन्ती सस्मितं प्राह—सत्यमौषधभूतोयं तपस्त्रियुवा, यदृष्ट्यैव स्वामपगतरोगां चकार; तथापि कश्चिद्विशिष्टः स्यात्सति, तत् पाणिं प्रयच्छ मणिवन्ध्याकर्षणमन्तरेण चिकित्सकास्तादृक् कथं प्रति करिष्यन्ति ।

माधवी साभ्यसूयमुचे ? सखि ! सत्यमुक्ततासि ? किमनुचितालापैः प्रपञ्चयसि ? रोचते चेद्ग्राह्यं स्व-पाणिम् ।

सान्नवीत्—सत्यं भवतु ते लपितं, ग्राहयामि पाणिमुत्तिष्ठ, नोचेद् गृह्णायोत्तिष्ठ ।

माधवी तामब्रवीत्—

अयुक्तभावासि किमालि ! तावदयुक्तरूपो मयि विप्रलम्भः ?
इतो गमिष्याम्यहमीदृशस्य चिरोपहासस्य किमद्य भोग्या ।
इत्थैव मुक्ता कुपितेव बाला चलच्चलायां गतभङ्गिसुरधा
तामुत्थितां वीक्ष्य समुत्थितैः स्वैः प्राणैरिवासीनृपनन्दनोपि ॥३०

अचिन्तयच्च—

हन्त ! प्रयाति कथमम्बुजलोचनेयं
चेतोधनं समुपगृह्य दृगञ्चलेन ।
कं वा ब्रजामि शरणं स हि पुष्पधन्वा
साम्राज्यमानपि तदीक्षणशस्त्रएकः ॥३१

वासन्ती—माधवीं धृत्वा समुपवेशयत् ।

मधुव्रतोपि—तथैव सह समुत्थितान् प्राणान् यथास्थानं निवेश्य वासन्तीमुचे—भद्रे ! सखी ते क्षीणा नैना मायासयितुं महंसि तद्यथेष्टं विश्रामसुखममनुभूय स्वयमेव गृहमलङ्करीष्यति ।

सा सञ्जितमाह—नेयं युष्मदभिप्रायविसुखी भविष्यति । ततस्तयोरन्योन्यं प्रति भावावेक्षमालक्ष्य सख्योऽचिन्तयन् । अनयोर्मनोमृगस्तु, सुमृगं भाववागुरावद्धः प्रकृतोपि मिर्भरं कामकिरातेन, तद्व को वा जीवनीपायः ? किमत्र युक्तम् ? गुरुजनानुमत्या निर्वाहस्तु दूरतरः, भान्धर्व्वेण विवाहेन कुल-कुमारीणां शकुन्तलाप्रभृतोनां परिणयोपि श्रुत स्तथैव विवा-स्यामः ।— इति विचिन्त्य, वासन्ती मधुव्रतमब्रवीत्—प्रतीकाराय भवितव्यं यदधुना साम्प्रतं भवति सर्वासां नः प्रार्थनैतादृशी ।

मधुव्रतस्तामाह—एतासामविनयोपि प्रणयएव सहृदयानां यदप्युक्तं साम्प्रतमाचरणीयमिति तदप्यधिनतम्, वयं मधुना तपस्विवृत्तयः, वयस्यापि ते तपस्विनी तपोर्द्धभागिनी भूयः स्वास्थामुपैतु—

ता जघुः—भगवन् ! वयमस्याः कृते गत्वा सोमनाथं प्रार्थयामस्तदस्माभिर्यावदागम्यते तावदियं नः सखी भवता विदित-धर्मकामेन प्रतिपालनीयेति गन्तुमुद्यता बभूवुः ।

एवं परस्परमालापसितशकरोदकेषु स्वाद्यमानेषु अचरो-धाधिकारिणोत्पथ्ये चारविरसा वाचो विमिश्रयामासुः—भर्तृ-दारिके ! शिविकामारुहस्व इति । देशाय प्रस्थितो देवः, श्रूय-तामयं भेरौरवश्च । सर्वा जडतया वोताश्ववद्भव तस्युः ।

वासन्ती मनस्यविचिन्तयत्—वैदेशिकयोरनयो रेवं भाव-मापादयता पश्चाद्विज्ञेयसम्पादनकुतुकिना पामरेण दैवेनोपा-लब्धाः स्मः । सत्यमियं न जीविष्यति, कीमललतिकेव विच्छेद-दावदहनज्वालाभिस्तथाभूतायां तस्यां वयन्तु, तत् पञ्चावद्य इव विशीर्णा भविष्यामः । अयमपि परवशो युवा यदि जीवति

दुस्तरदयिताविरहसन्तापेन, तथापि न जाने भ्रममानः काम-
चाण्डालपराधीनतामनुभवन् कां कां दशामनु भविष्यति ?—
भगवन् सीमेश्वर ! भगवति पर्वतेन्द्रनन्दिनि ! जनकजमनीवत्
परमनयोः श्रेयश्चिन्तयेति ध्यानपराभूत् ।

माधवीमधुव्रती सुदुष्पारदुःखपारावारपतनादिव निम-
ज्जन्ती विरहज्वालाकवलितेनान्तरणेव दन्दह्यमानौ प्रेमपाश-
पतितौ कातरदृशा परस्मरावलोकनस्थिरो हरिणमिथुनाविव
किमपि सुखं दुःखं वा समनुभवन्ती तस्थतुः ।

अनन्तरतः पुराधिकारिणो रत्नप्रतिमामिव निखलां रत्न-
सुवर्णशिविका मलङ्कुर्वन्ती माधवीमारोपयामासुः । सख्योपि
स्वं स्वं यानमवरुह्य माधवीमनु स्वदेशाभिसुख्यो बभूवुः ।

व्याधपञ्जरगतेव पक्षिणौ पेटिकान्तरिव रुद्धभोगिनी ।

कातराद्य शिविकान्तरा भ्रजन्निखसन्धवनिनाथनन्दिनी ॥१२

याददेति नयनादतोततां बाहिनोपदक्षमुत्थभूलिभिः ।

तावदेव विरहानिलाहतः सम्पात तरुवन्मधुव्रतः ॥१३

चिरात्प्रत्यागतचेतनो विललाप—आः हतविधे ! प्रियतमायप
हरसि न मम प्राणानतिदारुणोसीति उत्थाय कतिपयपदं
यात्रिकश्चकटाङ्कितशरणमनुशरणात्कमपि तरुपत्रोपरि लेख-
माशोन्म वाचयामास, यथा—

“त्वामाश्रित्व महोरुहोत्तम ! मया नीतोध्वतापःश्रमम् ।

प्रयायापि धृता त्वदीयमुकुलैः पुष्पपुसादैः क्रमात् ॥१४

धिग् देवं फलकालहेतुविधिना आधेन दूरीकृता

किन्त्वन्धान् परिपूरयन्नभिमतैः पान्थान्न मां विस्मरेः ॥१५

तत्पत्रं हृदये निधाय विगलहाव्याम्बुपूर्णैश्चक्षुः

साक्षात् प्राममिव प्रियाकरतलं सन्मीलिताक्षचिरात् ॥ १६

उन्मील्याद्य दृशौ लघोदरिगता त्वं कुतू क्रीनाध्वना

कं पृच्छामि वत ! क्व यामि तरले ! तन्नोषदिष्टं कथम् ॥ १७

हा हन्त ! साव्यगरेणेशरणागतोऽहमाख्याहि साक्षात्पुगतातवरथ्यैव ।

नाख्यासिक्किं बहुजनाश्रयजातगर्वात्मा मशुभिः सपदिदुर्गतमांनयामि ॥

प्रेमाश्वनाचतुरयामयिसत्फलस्यसिक्तोमनोरथतदः परिवर्द्धितश्च ।

को वेद ! देवविहितो वत ! वज्रपातस्तद्वज्रनायभविताफलकालएव ॥

मन्दस्मितोऽद्यदृशनांशुसुधांशुवक्त्राश्रोणीभरालसगतिं मृगशायनैताम् ।

तन्वंशुकस्फुरिततुङ्गकुचातिभारसन्मज्जमानतनुमध्यतनुं स्मरामि ॥

स्मितं मृदु सुधासितं नयनकोणदोलायितम्

भ्रुवोस्तनुतरङ्गितं स्तनमनञ्जलच्छादितम् ।

गतं क्लमभरान्वितं हृदयमध्यमा कम्पितम्

स्मरामि हरिणीदृशः स्मरपिपासितं चेष्टितम् ॥ ४१

साकूतस्थितसुक्तरत्नकुटिला स्निग्धालसंविधितम्

शङ्खालोकविलोकनात् किमपि वाग्वराजाद्यदाभ्यासनम् ।

एतान्येव जयन्ति मर्त्यभिदुरान्यस्त्राणि मञ्चेतसि

तृष्यदालमृगीदृशः किमपरैः कामस्य पञ्चभुभिः ॥ ४२

मद्वक्त्रं प्रति सस्पृहा सचकिता प्रस्थानभेरीरवे

प्रस्थातुं त्वरयन्तमेवमरुणा कुत्सावती स्मरति ।

धातारं प्रति विस्मयस्त्रयवती सास्त्रामदस्त्रं प्रति

ब्रीडान्मत्यपि जित्यरी मृगदृशोदृष्टिर्न शान्ता कश्चित् ॥ ४३

आसीत् प्रेमभरस्त्रिरा क्षणमद्यो वाष्पाम्बुपूर्णा क्षणम्

दिक्षु व्याकुलिता क्षणं क्षणमहो ! किञ्चिन्निगूढा मयि ।

प्रस्थातुं परितोमुच्चस्वरयति प्रेक्षाजने व्याकुला
 हृष्टिर्वाशचमूरुचक्षलहृद्यः शून्यावलम्बाभवत् ॥ ४४
 अपि च । चिन्तामन्तरलोचनान्तनिपतद्वाष्पाम्बुमुक्ताफलैः
 क्षीणैर्मर्चयतीव तत्र विवरं संप्रार्थयन्तो मुहुः ।
 किञ्चिद्ग्राप्य तदा नमस्त्रिभुमुखी गूढे मदीये हृदि
 व्यालीना हरिणीव शौनिकशरत्तस्ता गुहासन्ननि ॥ ४५
 क्षुब्धे स्मरणरेण भाविविरहज्वालावलीतापिते
 तत् प्रेम्भुचयेन मार्जिततमे तन्मन्त्रशुद्धेपि च ।
 गाढं तापयितुं स्मरेण कतिना मां पापिनं तापिता
 सा हेमप्रतिमेव निर्जनमन्त्रगेहे मम स्थापिता ॥ ४६
 मञ्जन्तीव विषादवारिणि विशन्तीव चितिं लज्जया
 मञ्जन्तीव लयं निजात्मनि मनाम्बुतीभवन् कम्भरम् ।
 तिर्यग् मां यदपश्यदम्बुजमुखी हृष्टाशुसंरुद्धया
 तस्मै मर्त्येणि सन्ममेतदपरः को वा कथं ज्ञास्यति ॥ ४७
 दशेयं न क्षीणा भवति न मनाक् केहविरतिः
 तमो घोरं विस्तारयति न च निर्वाति पवनैः ।
 तथा यत् प्रस्थाने सपदि रक्षिता लोचनजलै-
 रपूर्वेयं कापि ज्वलति मनो दीपकलिका ॥ ४८
 कटाक्षेण चलापाङ्गया वाणैः सर्वैर्मनोभुवः ।
 हतोहं किं विधे ! व्याध ! विच्छेदेन निकृन्तसि ॥ ४९
 मनो मद्दीयं मदनस्य वाणाः सुवर्णकाराश्च हेम हन्त ! ।
 दहन्ति कृन्तन्ति विकारयन्ति हरन्ति रागैरपि रक्षयन्ति ॥ ५०
 सत्यं वरोदजनितोविरहोद्भवस्ते सन्ताप एष वडवानलएव घोरः ।
 यत्कुरुष्वस्मरणपूर्णसुधासमुद्रमध्यस्थितोपि न हि विदन्ति मन्दभावम् ॥

कञ्जिज्जितो गाढतरं मनोभूनिशातवाणाययुजा गरेण ।
 विचिन्तयन्नेवमतीव दीनो निशामनेषीदतिजागरेण ॥ ५१
 नीत्येव ह्रीमं विषयं नृपस्य गृहं विहीनं धनसम्पदेव ।
 विनावनीमाद्यसुतामसुख्य शरीरमुद्वेगकरं तदासीत् ॥ ५२
 ततः समुत्तीर्थं सुरस्रवन्ती बभ्राम विन्ध्यादिषु सानुमत्सु ।
 वने वने तां वनजायताक्षी मनुस्मरन् व्याकुलचित्तहृत्तिः ॥ ५३
 —एवमस्य चरतीवमाह्वान्या जगाम स निदाघभूपतिः ।
 यत्र तीव्रकरपीडितोजनोर्नयान्नयति घोरवासरान् ॥ ५४
 दस्युभिर्हतहिरण्यपात्र्यवस्त्रा तद्दृशद्दयासुपागतः ।
 शीतलं कमपि कन्दरोदरं प्रापसो ऽनुजसुहृत्सहायवान् ॥ ५५
 एकदार्ढ्यदिवसे मधुव्रतोभानुदीपितमवेक्ष्य भुतलम् ।
 तद्गुहासदनएव निर्जने मन्मथेन विलम्बाप पीडितः ॥ ५६
 पश्य—तीव्ररविरश्मिपीडनादाश्रयन्ति पश्योपि कन्दरान् ।
 ईदृशेपि समये समन्ततो भ्राम्यसि स्मर ! तावदसि दुर्भरः ॥ ५७
 वियोगदहनेन दुःसहं मन्मथ ! त्यजसि मानसं न मे ।
 तत्र जीवसि कथं नु दाहतो दग्ध ! जीवसि पुनः पुनश्च वा ॥ ५८
 साधु साधु विदग्धे पुरान्तक्यद्भवन्तमकरोत् सभस्मसात् ।
 तस्य चायमवधानविप्लवोयन्मनोभवतयापि जीवसि ॥ ५९
 एवमादिलपतोनिशामुखे चन्द्रमाः किरणचन्दनद्रवैः ।
 संसिधेव जगतीं जयार्थिनो मन्मथक्षितिपतेरिवाग्रगः ॥ ६०
 तद्विषादविषसेवनादिव प्राप्य गीः क्षणमसुख मूर्च्छनाम् ।
 स्मरंशतोऽथ रुचिरासुतल्लिखः प्रीत्यिता पुनरपि प्रलापिनौ ॥ ६१
 पद्मिनी स्फुटति सर्वतो दिवायामिनीषु च तथा ककुभ्रती ।
 खे परिस्फुटति तारका गणाः किन्न मे स्फुटति जीवितं दृढम् ॥ ६२

हृन्मयो तु लतिका दिवानिशं हन्त ! मे स्फुटति किं विधेः क्रमः ।
 मल्लिका स्फुटति मालती तथा भूष हन्त सलिले ककुब्जती ॥ ६३
 कुङ्कुभुभास्त्रन्मिलनादिवोष्णो न च स्वभावं हिमरश्मिरेति
 दैवे विपर्ययासमिते समस्तं व्रजेद्विपर्ययासमिति प्रतीमः ।
 सुधांशुनामा विषरश्मिधारो वियद्विहारी वद ? किं करोमि
 करान्तिके स्याद्यदि मे कदाचिद्भुक्तामृतोनिर्वृतिमभ्युपैति ॥ ६४
 इत्यादि चिन्ताभ्युपयोभरेण किं पयोधरोसौ पुरतो विकाशितः ।
 वियोगदीपस्य गिखाशनाश्रयतः समुद्भवत्कञ्जलकालिकाशितः ॥ ६५
 दिङ्मुखान्यभिभवन् घनकालश्रीर्वकालिदशनो घनकालः ।
 वीक्षते स चपलाक्षिविकारो लक्ष्यते विरहिणामपकारः ॥ ६६
 कालतां चितिरूपैति कन्दलैः कालयत्यपि तत् न कन्दलैः ।
 भाति कालमलिनञ्च वारिणि क्रूरकालजलदेधिकारिणि ॥ ६७
 मग्नवत्सकलमध्यचारिणि प्राप्तसङ्ख्यइवानिवारिणि ।
 एक एव सुदृग्गामलीलया राजते हरिरिवेह लोलया ॥ ६८
 यूथिकावनमभूद्विमुक्तं षट्पदेन कुसुमैर्जितमुक्तम् ।
 वारिचापतिवारिदमुक्तं श्रूयते विरहतापजमुक्तम् ॥ ६९
 दिङ्मुखे घनरुचा तमोवते भास्करेऽमृतकरे तिरस्करे ।
 सर्वतः स्मरपुरःप्रदीपकः गोभते स्म कुसुमेन नीय कः ॥ ७०
 दृश्यते न निशि चन्द्रमण्डलं तन्मखञ्च मणिचित्रकुण्डलम् ।
 कामएव कृतचापकुण्डलः प्रेक्ष्यते चलदखण्डमण्डलः ॥ ७१
 दिङ्मुखे नवघनैः समावृते सर्वतः परिपतत्पयोधरः ।
 शैलएव खलु वीक्ष्यते पुरस्तुङ्गता तुलिततत्पयोधरः ॥ ७२
 दृश्यतेऽद्य वनजेक्षणायतः कामिनी सदयिता कलापिनी ।
 अथ नृत्यति भुजङ्गभोगिनी कापि कान्तभवने शिखण्डिनी ॥ ७३

कामकोणतरुणी रतियुक्तः क्लौडतोह भवता विनियुक्तः ।
 दैवतोदयितयाद्यविसुक्तं मां निहन्तु मिह नो तत्र युक्तम् ॥७४
 मेव ! पूरयसि चातकाननं जीवयस्यखिलदग्धकाननम् ।
 प्रीणयस्यमृतसम्पदा दृशं किं वियोगिनि चरित्रमौहृद्यम् ॥७५
 मौक्तिकाभ-वक्-राजिराजितं मन्दसीकरसमीरवीजितम् ।
 दृढ्यतैव सरसानुलापिना नादितं तत इतः कलापिना ॥ ७६
 छादितं घनपटेन विस्तृतं सत्कुशाभ्युदणालिसंस्तृतम् ।
 भाति विश्वभवनं प्रियाभ्युते शून्यमेवविलसन्नवाभ्युते ॥ ७७
 उल्लसन्ति सरितः पयःश्रिया निःश्वसन्ति पथसेविनां प्रियाः ।
 उच्छसन्ति तृणजातयोवने विश्वसन्ति पथिका न जीवने ॥ ७८
 केतकी कुसुमधूलिधूसरं कामकङ्कविधकल्पजल्पकः ।
 तामसी रुचिरसी मधुव्रतो नम्रवद् भ्रमति मोहयन् जगत् ॥७९
 उद्वेगयत्यस्तरुणांस्तटद्रुमान् हृष्वी चिघातैर्भलिनावताद्य ।
 उद्वेगवत्यः सरितो विलोला नौचाशयश्चाभिसरन्ति पूर्णा ॥ ८०
 कादम्बिनौकवलितेषु दिगन्तरेषु कादम्बरौसुरभिमतु कादम्बकेषु ।
 कादम्बगन्धभरवत्सु समीरक्षेषु कादम्बकेष्वपि च मानसमाश्रितेषु ॥
 विस्फुर्यथुः प्रभवदुःश्रवगर्जनानिशक्तीस्मितेजलधराद्यननामसोदं
 हन्तानयाचपलयाचपलेक्षणायाः किन्तु भ्रमंजयसीतिविलोकयामि ॥
 कामं साम सुदुःशिक्षिणश्मे ! हन्त ! अहन्ति स्फुटम्
 यूपा तोयगणाः स्युरन्ति परितो धूमो घनाङ्गम्बरः ।
 अग्निस्तद्विरहोज्ज्वलत्परिचितं होता स्वयं मन्त्रयो
 हव्यं जीवितमेव मे विजयते यागोऽङ्गनादैवतः ॥ ८३
 श्यामाः श्यामु पयस्ततिर्नभसि च श्यामा पयोदवृत्तिः
 श्यामा बाललक्ष्मणसौ दिशि दिशि श्यामा तमाकावली ।

श्यामाभोद ! तवागमेद्य जगती श्यामेव संलक्ष्यते
 मङ्गाग्यापचयनेन चन्द्रवदना श्यामा न सा दृश्यते ॥ ८४
 कान्त्यानन्दयसौक्ष्णं हरसि चोत्तापं निजच्छायया
 सिञ्चस्येव नवामृतेन जगतीमार्द्रासि संलक्षये ।
 तत् केन प्रियविप्रयुक्तमनसोऽर्क्षच्छिदां वेदनाम्
 दातुं शिञ्चितवानसि स्फुटमहो ! वज्रान्तरोर्यमुदः ॥ ८४
 वाष्पं मुञ्चति भूधरास्तरुवरा धुन्वन्ति शशच्छिरो
 निर्याम्यद्य न कोटरात् खगगणा रोदित्यतीवाम्बरम् ।
 क्षोणौदीर्यति पश्य—शून्यद्वयया स्नेहेन हन्ताञ्चक-
 रुद्वेगादपयान्ति सर्वसरितो दृष्ट्वैव मां कातरम् ॥ ८५
 अपि च—निश्वासन्तः प्रविशति पुरः पर्वतानां समूहो
 द्यौरेषाद्ये विशति जलदाऽभ्यन्तरे स्नानकान्तिः ।
 अन्तर्दीपोविशति सरितं मां वियोगव्यथाभि-
 र्दृष्ट्वा दीनं जनक ! जगतां किं विधे ! दारुणोसि ॥ ८६

शृन्वन्नवाब्दगुरुगर्जनतर्जनानि

पश्यन् पयोधररुचावृतदिङ्मुखानि ।

पश्यन्न तन्मुखविभुं गिरमप्यशृन्वन्

पारं प्रयामि खलु केन वियोगदुर्गात् ॥ ८७

अध्मावरोधीमालिन्यं परुषास्तनितादयः ।

काले यद्वोपलभ्यन्ते चित्रं नस्तत्र जीवितम् ॥ ८८

प्रकृतिं परिदर्शयन् स्वकां क्षणमुष्णां क्षणमेव शीतलाम् ।

अफलं घनशब्दमादधत् पुरतोभूच्छरदागमः शठः ॥ ८९

कुमारो विललाप—सुदमातनुतेद्य

निर्मला नलिनी कौरविनी दिवानिशम् ।

हसति स्फुरतीह मालतीवत !

तां माधविकां विना वने ॥८०॥

पथिकाः प्रसरन्ति सर्वतः कलहंसा अपि मानसादिताः ।

अथ कोपि तदीयवार्तया न च मामेति कुतः करोमि किम् ॥८१॥

सलिलं भुवि शोषयत्यलं शरदुच्चैर्न ममाश्रुकेवलम् ।

सरिता सुरुवेगहारिणी न ममाद्देशमिमं विलुम्पति ॥८२॥

मम यास्यति नैव जीवनम् विफलं गर्जसि किं शरन्मुहुः ।

कति वा न स वर्जगर्जितान्यपि तीर्णानि मयायुसो वलात् ॥८३॥

न च याचकचातकावलिर्जलदानैरपि पूर्यते त्वया ।

न च ते मुदिताः कलापिनो विषये गर्जसि किं कुराजवत् ॥८४॥

प्रचरन्ति चकास चामरा जयति छत्रतयामलः शशी ।

न तथापि तवास्ति राजता यदि दौनात्रहि पासि मादृशः ॥ ८५॥

कुरुषे यदि दानगन्धतः स्फुटसमृद्धसङ्कतावशाः ।

मयि जीवितदेन सङ्कतां कुरुषे तां वत ! कुट्टिनीव किम् ॥ ८६॥

चञ्चच्चलखञ्जरीटनयना फुल्लारविन्दानना ।

बन्धूकाधरपल्लवा परिसरच्चन्द्रांशुचीनांशुका ॥८७॥

सम्यक् सौरभशालिनी परिलसल्लीलामरालीगतिः ।

तस्या एव सरूपिणी शरदीयं संहृष्यते नैव सा ॥८८॥

शीताम्बुना सुरसपर्णसुपक्वपूगे-

रन्नेनैवेदधिकारैरपरेष्वभक्षैः ।

संप्रीणयन् परमतापहरो जनानां

हेमन्तएष गृहिणां स्वजनाभ्यासीत् ॥ ८९॥

हेमन्त ! हे हलिकवन्धुरसि प्रसिद्धः

किं हृच्छयेन शरदानहतं विहिंसि ।

ग्राम्याङ्गनाललितसुगन्धबधूवियोग-
 दुःखानभिन्न ! भवते खलु किं ब्रवामि ॥ १२००
 चिन्ताजडान्तर ! ह ह ! हायति तस्य दैवात्
 प्राणेश्वरीविरहघोररुजावसस्य ।
 तस्याग्रतः समभवच्छिशिराभिधानः
 कालोतिकालरजनीसहितः करालः ॥ १
 अन्तर्महाविरहवह्निशिखावलीढः
 पञ्चेषुतीक्ष्णगरलात्तग्ररेण विह्वः ।
 तस्मिन् गिरीन्द्रशिखरेऽतिजडः स्वकाले
 शीतागमं न स विवेद सवेदनोपि ॥ २

धन्यमद्य तरुणं मनोभुवः शीतशानितशरैर्जङ्गीकृतम् ।
 कामधर्म्मपरमाः समुत्सुकाः प्रीणयन्ति सुदृशः कुचोष्मणा ॥ ३
 स्वं जनाः सुकृतिनः कुचोष्मणा तापयन्ति न वियोगतः स्त्रियः ।
 अद्य पूर्वविपरीतकर्म्मणा दृश्यसे हि विपरीतता मयि ॥ ४
 उत्फुल्लकुन्दवल्लीं कामग्ररक्तान्तरोमधुपः ।
 न विमुद्यति साश्लेषं जङ्घमयस्यैव सामर्थ्यात् ॥ ५
 नैदीयसि गुरुगृहे कान्तविदष्टाधराय बधूः ।
 अविशङ्कं तव शङ्के कुरुते शीतैर्व्वं शीत्कारम् ॥ ६
 उत्तुङ्गपीवरतरस्तनशैलदुर्ग-
 मालम्ब्य हैमरजनीषु सुखं स्वपन्ति ।
 श्रीमन्महामदनभूपतिशायकेभ्य-
 स्त्रासं विहाय तरुणाः शिशिरागमेषु ॥ ७

सेवितैः किमु निदाघशीतयोषन्द्रचन्द्रनक्तशानुभातुभिः ।
 तिष्ठति अ यदि नाङ्गसङ्गिनी कामिनी कमलकारकस्तनो ॥ ८

इत्थं तदा विन्ध्यामहौधराग्रे वसन् वसन्तप्रतिमः कुमारः ।
 प्रसूनचित्रामटवीं विलोक्य प्रसूनवाणाभिहतो बभाषे ॥ ८
 प्रसून ! तीक्ष्णाङ्गुलिना त्वयाद्य मन्दारसन्दारितएव वक्षः ।
 वियोगिनां तद्गुधिरारुणानि पुष्पाणि दुष्प्रेक्षतराणि भान्ति ॥ १०
 मन्ये भवत्कोरकसंपुटान्तर्गमनोभुवः सानलभस्मयुतम् ।
 यत्त्वं स्फुरद्रेणुकणैः सकामं तनोषि दाहं मयि केशराद्य ॥ ११
 पुष्पोद्गमे यत् खलु ते वियोगि-वामभ्रुवां लुटयति गात्ररक्तम् ।
 किन्तेन रक्तीकृतपुष्पदन्तः पलाशभीमोसि पलाशनाभः ॥ १२
 पदेन मञ्जीरकलेन पूर्व्वं प्रफुल्लतां प्राप्य विभासि यस्याः ।
 तस्या वियोगेपि धृतोत्सवोसि कृतप्लवत् स पुष्पभरैरशोकः ॥ १३

मा गर्वमुदह ! वसन्ततरो प्रसून !
 सम्पद्भिरङ्गिरिव शैलसरित् स्वकाशैः ।
 अस्मिन् सदैव प्ररिचर्तिनि कालचक्रे
 वक्त्रे विधातरि गमिष्यति रिक्तभावम् ॥ १४
 हा हन्त ! दैवहतकां क्षुसुमस्मयेन
 किं मामरे ! हसत कान्तवसन्तहृत्ताः ? ।
 युष्मान् पुरः परिहसिष्यति पुष्पलक्ष्या
 ह्रीनान्निदाघपरिपुष्पितवृक्षराजिः ॥ १५
 नवसरसिजपात्रे गाढमापीय शश्व-
 त्कधुसुदितमनस्कोमञ्जगुच्छत्रिकुञ्जे ।
 अनुसरति बधून् स्वां पानमस्तां पुरस्ता-
 त्कधुकरतरुणोयं दर्शयन्दर्शनीयः ॥ १६
 अधिमधुदिनमङ्गे गृह्णकण्डूविदग्ध-
 स्तरुणतरकुरङ्गोभङ्गुराङ्गाः कुरङ्गाः ।

अलसवलितदृग्भ्यामालिखन्नङ्गमास्या-
 दपहरति तयार्द्धस्वादितं पल्लवाग्रम् ॥ १७
 अति विनिहितशङ्के दत्तसङ्केतमग्रे
 सुदुरहह ! कुहूभिः कान्तमेवाह्वयन्ति ।
 निवसति हि विलीना कोकिला भावलीना
 निविडतरनिकुञ्जे दत्तदृष्टोदपुञ्जे ॥ १८
 नव कुसुमितवल्लीनान्जितः पादपोयं
 सरसि कमलिनीयं चुम्बते षट्पदेन ।
 मरुदुपवनकान्तस्थालयतेष्व वल्ली-
 महमिव परमेकः कुत्र वा कः समास्ते ॥ १९
 हे मल्लि ! मालति ! वराङ्गि ! लवङ्गि ! यूथि !
 यूयं न किं मधुभरा नमिताः सुदृश्याः ।
 श्रीमाधवीमधुरतामिह कामपि प्रा-
 गास्त्राब्जमुच्छतिवियोगिमधुव्रतोऽयम् ॥ २०
 तिर्यग् भ्रमद्भ्रमरविभ्रमदृष्टिपाता-
 मुत्फुल्लफीवरकुचस्तवकावनस्त्राम् ।
 स्वां माधवीं प्रियतमामिव माधवीं तां
 पश्यन्मयामि दिनमद्य मनोरथेन ॥ २१
 भ्रमर ! भ्रमसि समन्तात्मा स्पृग हे ! माधवीं मोहात् ।
 एषा हि गृहीता मधुव्रतेनेन्दुचूडतनयेन ॥ २२
 कुसुमस्रयललिताङ्गो लतिकाः प्रौढा भ्रमर ! भज कामम्
 आलोलयति किमेतामह ! भवान् माधवीं कलिकाम् ॥ २३
 सत्यमतिचपल्योयं ममाज्ञां परिलङ्घ्य चरतीति हन्तुमुत्थितः ।
 ततः कुसुमकेतुना सम्बोध्य समुपवेशितो विललाप पुनः—

अयि ! मलयजपाद्यः शालिशुष्यवपुस्तत्
 सुहृदिव परि पाण्डु चाममास्त्रिष्य तस्याः ।
 विरहविकलवाचो वाचिकानुद्वहन् किं
 लघुलघुपवमानोऽभ्येति दूतः प्रियायाः ॥ २४
 हृदि पथिकबधूनां दुर्बलानां त्रिकोर्थं
 ज्वरयति परिसृज्यन्नङ्गकानि प्रसङ्ग ।
 स्मृतिमपि परिलम्पन् कम्पयन्नेव मन्दः
 परिसरति कृतान्तस्यैव दूतो न तस्याः ॥ २५
 वाराहनासङ्गतगीतिकाभिः
 पौरप्रसारितमनोहरचर्चरीभिः ।
 काश्मीरवारिपरिपूरितमुष्टियन्त्र-
 हस्तैः सुगन्धिपटवासविचित्रवस्त्रैः ॥ २६
 क्रीडापरैः प्रियजनैः सहितं पुरा त्वं
 सम्मानितोसि मधुमांसमहोत्सवेन ।
 अथ प्रियाविरहघोरविपन्नतस्य
 जीवितान्तकरणाय समुद्यतोसि ॥ २७
 ज्ञातोसि रे ! विषमवाणवरस्य तस्य
 कामस्य वामहृदयस्य सखा त्वमेकः ।
 मन्देन हन्त ! मरुताद्य विकारितोसि
 मत्तोसि च प्रचुरपुष्परसासवेन ॥ २८
 एवं विलापवतएव निशाप्रदौष-
 राकासुधाकरमुखीवरतारह्वरा ।
 ज्योत्स्नासमुज्ज्वलपटेन समावृताङ्गी
 संस्मारयन्त्यवनिनाथसुतामिवासीत् ॥ २९

अवादीच्च—

एषा निशा जयति चन्द्रमयूखरम्या

शीतद्य चन्दनवनीभवगन्धवाहः ।

हा हन्त ! हन्ति यदि मामवशं न हन्यात्

किं सर्वभूतजयदर्पितदर्पकोद्य ॥ ३०

ततो धातारं प्रति सकरुणमुवाच—

त्वं कृपालुरिति नाथ ! गौयसे, नेति धातरधुना प्रतीयते ।

येन तेऽद्य करुणाभुवः प्रभोर्नैव हन्त ! करुणा ममोपरि ॥ ३१

अथवा—

स्त्रीयदुःखं सुप्रमीय साधवः पालयन्ति खलु दुःखितान् जनान् ।

क्लेशकर्मफलभोगवर्जितस्त्वं पुमानसि कृपा कुतस्तव ॥ ३२

सर्वथा भजति शुद्धमानसः प्रार्थकोपरि कृपां महाजनः ।

प्रार्थयन्तमनुरागिणीं प्रियां धर्मतो न हि निहन्तु मर्हसि ॥ ३३

अथवा—

प्रेयसीविरहदुःखमौदृशं यो ददाति मयि दुःखिते चिरम् ।

निष्ठुंणः किमथ कातरोक्तिभिः पामरोद्य करुणां करिष्यति ॥ ३४

—इत्यवश्यो भुत्वा कथञ्चित् निद्रामगमत् । तत्र तु माधवी

वैदेशिकोऽसौ कुमारः कं ला देशमलङ्करोति? क्व वा भ्रमति? अह-
मिव किञ्चां स्मरति? पुरुषस्य परुषद्वयत्वाद्वा विस्मृतवांस्तत् किं
करोमि? कुत्र वा कं प्रेषयामि? स्थितिविज्ञानमन्तरेण को वा कुत्र
यास्यतीति विचिन्त्य सखीभिः सम्मन्त्र्य तद्देशानुसरणसरणि-
ज्ञापकानि विरहविज्ञापकानि च पद्मवन्द्येन बह्वानि विलपितानि
पाठयित्वा बहुतरशुका विसृक्ताः—कदाचिदमीषां शुकानां विहा-
यसा दिशि दिशि सञ्चरतान्तेन प्रियतमेन प्रियतमौकृतं देशं प्राप्नो-

त्येकतमस्तुस्वाग्मदृश्यं हृदयवेदनाच्च एतन्नगरानुशरणपत्न्या-
मुपलभ्य समायाति, तर्हि जीवितधारणमपि सफलं भविष्यति;
अनुभवामि च मर्त्यलोकवसतिसमाखादं; यदागया सत्यवेद-
नया तदवधि जीवितस्यावकाशः प्रदीयते नैतादृशे न मनोरथेन
वञ्जिता तादृशेन प्रियतमेन विनाकृता क्षणमपि जीवितुमुत्सहे,
श्रूयते च हिरण्यमयवर्षपति कुमाराय पिता मां दातुमिच्छति ।
यदि मनसा वृतो हृदयकमलमधुव्रतो मधुव्रतो नायाति परि-
णयदिवसावधि, तदैव सम्पादयिष्यामि स्वहत्यां जनगर्हितामपि
निरयदामपि; यतोनातः परञ्जनगर्हा नातः परं निरयदुःखमिति ।

ततो दैवात्तेषामन्यतमः शुक्रः कोपि मधुव्रतस्य समीपयास्त्रि-
शिखसमारूढोऽभूत् । मधुव्रतोऽपि विरहवेदनाभिरलब्धनिद्रः
शुकसम्पातमवगत्य तत्रावधानवानभूत्, शुकोपि शिचितानि
पद्यानि स्वभावमुखरतया पुनः पुनः पपाठ; मधुव्रतस्तत्समा-
कर्णलब्धलब्धः समचिन्तयत्यत्यमसौ प्रियासन्देशहरस्तद्विरह-
विलपितान्येव पठति, भवतु पुनरप्याकर्णयामि इति तूष्णीं
तत्र दत्तश्रवणोभूत् । शुकः पुनरपि पपाठ—

“अस्मत्पितुः पुरमिदं मणिभिर्विचित्रं

तुङ्गं पुनस्तुहिनशैलमिव द्वितीयम् ।

द्रक्ष्यस्वनेकदिवसानि च नन्दनाभं

रम्यं वनं तदनु कौरवशा लभेथाः ॥ ३५

दूरं ततो गतवतो भवतः पुरस्ता-

दाविर्भविष्यति पथद्वयमत्यपूर्वम् ।

एकत्र तत्र खलु पिप्पलवृक्ष एकः

सन्त्यज्य तं तदपरां शरणिं श्रेयाः ॥ ३६

तद्वक्षिणामनुसरन् सरणिं हिमाद्रे-
 गौरौप्रियप्रियमवाप्ससि चात् शृङ्गम् ।
 शैलेन्द्रजास्तनतुलान्धतः कदापि
 नास्ति प्रसुप्नति स यस्य मनोजशः ॥ ३७
 तद्वाङ्मनिर्भरपयःकनिकाभिषिक्तो
 भुक्त्वा फलानि मधुराणि नीपीय पाथः ।
 गङ्गातरङ्गकणशीतलवातसेवी
 श्रान्तिं विमुच्य परमध्वभवां व्रजेथा ॥ ३८
 तोरं तोरं त्रिदशसरितः सञ्चरन् सन्तरेथा
 मत्सन्तापं हृदि परिवहन् हेलया हेमशैलम् ।
 दिव्यं देव्युल्लवक्तयशीराशिनेवातिशुभ्रम्
 गङ्गाद्वारं तदनु निवसन्नेव पूतो भवेथाः ॥ ३९
 तत्र स्नात्वा निखिलपतितताण्डव्यावतारे
 तीये तापत्रितयहरणायैव शैत्यन्दधाने ।
 मायावन्धुटिपटुतरं वीक्ष्य मायाभिधानं
 मायाभर्तुः पुरमतितरं पुण्यमादाय गच्छे ॥ ४०
 तस्माद्भूयस्त्रिदशतटिनीतीरवर्ष्माधिकरुढो
 गच्छेथास्त्वं विमलमघिरात्सूकरचेत्रमग्रे ॥ ४१
 तस्माद्गच्छन् कतिपयदिनैयं च दृष्टुं स आसीत्
 प्राजापत्यन्तदपि न चिरात् जेवमासादयेथाः ।
 स्निग्धश्यामोमसृणविकसत् पुण्डरीकायताक्षो
 लक्ष्मीकान्तः पुनरिव जगन्मोहनायावतीर्णः ॥ ४२
 हृग्भङ्गौभिः सपदि जनयन् क्रूरकन्दपंमन्तः
 सोन्वेष्टव्यः सरसिजदृशां चित्तचोरः कुमारः ॥ ४३

नत्वा पूर्वं तमतिरुचिरैरुक्तिपुष्पीपहारै-
 रभ्यर्चयथ श्रवणसविधे महशां वर्णयेथाः ।
 मा भूः कुर्वन्नसमयविधिं कच्चन त्वं त्वराभिः
 सा विज्ञप्तिर्लगति समये या कृता नीतिमन्निः ॥ ४४
 मनोजदवमूर्च्छिता सुचिरलुप्त पत्रावली
 सुहुः श्वसनकम्पिता निपतिता निरालम्बना ।
 विशीर्णकुसुमस्मिता सितपरागपाण्डुच्छवि-
 र्भ्रुव्रतवियोगिनी लुठति मञ्जुला माधवी ॥ ४५
 प्रायः स्मरार्कपरिशेषितधैर्यनद्या
 रेखाप्यलङ्घिनमयात्तव सौहृदायाम् ।
 केन त्वया मदुपकारकते कुमार !
 सङ्कृताणि दुस्तरनदीगिरिकाननानि ॥ ४६
 गाढं दुरन्तमदनाख्यकिरातपाश-
 बन्धेन बन्धुरहिता हरिणीव दूये ।
 नोचिदनुग्रहपरोसि तदा न चास्मि
 कौटुब्धं दशां प्रियञ्जते न जनः प्रयाति ॥ ४७
 मां दातुमिच्छति पितैश्च जयन्तनाम्न
 भूमौपुरन्दरसुताय तदप्यदूरे ।
 नायाति चेद्यदि भवान् प्रथमं विवाहा-
 ज्ञान्त्वान्तरेऽपि भवितास्मि तव प्रियेव ॥ ४८
 मधुव्रतः श्रुत्वा समचिन्तयत्—सत्यमसौ प्रियायाः सन्देश-
 हरः शुकस्तत् किं नालुसरामः ?
 ज्ञाता तत्पुनरसुरणिर्ज्ञातं हृदयं प्रियाजनस्यापि ।
 शुकवचसा मे पुनरपि जीवितमुत्साहितचेतः ॥ ४९

वचनामृतेन भवता यदुपकृतं तत्र शक्यमेतस्य ।

प्रतुष्टपकर्तुं भवते मया त्वदर्थं मृतेनापि ॥ ५०

ततः समचिन्तयत्—

सुनन्दकुसुमकेतू कदाचिदनुमती न स्यातामिति तो सुप्तौ
सहसोत्सृज्यमानो द्रवपवनविचालिततृणोपमः शुकादिष्टसरणि
मारुह्य तांस्तान्नगरगिरिसरिदरस्थयामागुल्लङ्घ्य प्रियाधरघनरस-
पिपासया चातकद्रवापरपानीयपानेष्वपि विमुखः, सदागति-
रिव सदागतिः, प्रेथ्यजन इव तत्प्रियासन्दिष्टावधिदिनगणन-
परायणः, मनोरथसमारूढः, प्रबलोद्देगवाजिमान्, प्रियसारथि-
गुप्तोसाववशोऽपि त्वरन् ययौ । ततो नगरनिकटमागत्य विश्राम
माकाङ्क्षन् क्षणं निषसाद् ; अचिन्तयच्च—अध्वमहेदधेः पारं
प्राप्तोऽस्मि कथमिदानीमिति दुर्घटप्रवेशमन्तःपुरं प्रवेक्ष्यामि ? नृपतेः
कथं वा विदितो भविष्यामि ? प्रियायास्तद्वयस्यानाञ्च कथं वा
प्रत्यक्षीकरोमि ? पुरन्दरपुरस्यापि परमदुर्लभलावण्यललितकले-
वरां योषिहरां कदा वा तन्मुखचन्द्रमसि चकोरतामेत्यति चक्षु-
र्युगलं ? कदा वा धनुर्लतयेवानतया मण्डयिष्यामि वक्षस्त्रलम् ?
कदा वा ह्यङ्गलियहणेन सङ्गृह्य चिवुकवन्तं मुखमुकुरमालोक-
यामि विषदम् ? कदा वेष्टयामि तद्वाहुबल्या प्रेमनिधलं तरुमिव
स्वशरीरं ? कदा वा तदधरपक्षविम्बफले भविष्यति शकचक्षु-
चातुरी दयनानाम् ? कदा वा किमपि श्रुतिरहस्यजपेन समभिल-
ष्यामि कामप्यभिलषितसिद्धिम् ? बाहू च मे करिकरलालित्यमधि-
गतौ तत्तनुकमलिनौसमाकर्षणलोलां स्वीकरिष्यतः ? तनुतरङ्गिणी
लावण्यसलिलविहारिणस्तत्कुचकलशावलम्बमासादयिष्यति मे
करतलम् = कामकार्मुकयष्टेरिव तन्मध्यं सुष्टया ग्रह्णिष्यामि ? नितम्ब-

कनकशिलायां खरनखरशिखरेण विरचयिष्यामि मदनकीर्ति-
लेखम्? चरणपङ्क्तयेन मण्डयिष्यामि स्वमौलिम् ?

अङ्गे कृतायास्त्रपया नताया वक्त्रं समुन्नामयतः प्रियायाः ।
स्पर्शादिवेन्दोरुपलब्धजाड्यः करः समासादयिता कदार्त्ति ॥५१
भित्वा कञ्चुकमुत्सुकं वरतनो राक्षस्य वासो हठा-
ल्लज्जानस्त्रमुखीं लतामिव नतामुद्गच्छवक्षोरुहाम् ।
प्रेमस्पर्शजडां कलामिव विधोः संरम्भ्य दोर्भ्यां दृढम्
भूयासञ्जडतां व्रजन् स्मरञ्चरज्ज्वालावृतो निर्वृतः ॥५२

—इत्यादि मनोराजमनुभवन् पौरजनवदनेभ्यः सुश्रावः
भर्तृदारिकाया माधव्या विवाहमहोत्सवोपहारसमर्पणाय त्वर्थता-
मिति, ततस्तद्वाग्वज्रपाताद्गताश्रित्व चणमासीत् । अचिन्तयच्च—
हतास्ता निहता प्रीतिर्हता धीर्निर्हतोस्मरहम् ।

हतेन मदनैनाद्य किन्नाम न हतं मम ॥५३

धिगस्तु वामं हृदयं मदीयं धिगस्तु वामं मदनञ्च वामम् ।
धातारमेघा मयि धिग्धिगस्तु दशमिमां येर्नमितोस्मि वामाम् ॥५४
तत् किं करोमि? कुत्र वा गत्वात्मानं व्यापादयिष्यामि? तत्-
क्षणात् स्मृतिसुपलभ्य—अहो ! विसृज्यवानस्मि यदुक्तं मित्रेण,
प्रेयसीविलापसम्बन्धिपद्यानि पठता—‘तत्पिता दातुमिच्छति
जयन्ताय, परिणयदिवसावधि मम प्रतीक्षया जिवीतं धार-
यिष्यतीति’ तत् किं न त्वर्थ्यत इति समुत्थाय गतिपरो बभूव ।
एवं त्वराकृतोप्यतितरदीर्घनगरं लङ्घयतो रात्रिरगमत् ।
ततः प्रातःशिशिरशर्वरोनिर्गमसमग्रनिरन्तरनिपतन्नीहारनीर
विन्दु-सुन्दरकुसुमदलदर्शनोयं दर्शयता हृगन्तेन नागरीनागरि-
कयोर्जनितजाड्यचमत्कारं प्रमथगणभग्नदक्षाध्वरखलमिव यत्

तत्र पतितव्यस्तसमस्तसामग्रीकं भग्नप्रजं गृहमिवापरिष्कृतं
पुरमवलोक्य सविस्मयं कामपि पौरपुरन्त्रीं पप्रच्छ—भद्रे !
कथमद्य प्रवृत्तमहोत्सवसमयेष्यनुत्साहः पौराणाम् ?

सा अब्रवीत्—किं पृच्छसि अतिविरभेस्मिन् वृत्तान्ते निम्ब-
निर्यास इव जिह्वा नाभिसुखी भवति; न वा तीक्ष्णसूचीप्रवेश इव
श्रवणानुकूलमिदम् । उभयथाप्यनुचितमेतत् कथनं; तथापि शुश्रूषा
चेत्—श्रूयताम् । मधुव्रतः सोत्कण्ठः कथ्यतामित्यवादीत् ।

साब्रवीत्—हा ! अद्य व्यतीतरजन्यां राजन्यचूडामणिहिरण्य-
पुरपुरन्दरस्य तनयेन पुरन्दरतनयेन जयन्तेनेन भर्तृदारिकाया
माधव्या विवाहमहोत्सव आसीत् ।

मधुव्रतोऽतिविषण्णो विभावयामास—किं परिणीता तर्हि-
हृतैव जीवितासि कृतान्तेन ? पुनरपृच्छत्—भद्रे ! ततस्ततः ?

सा प्राह—सायमेव खालङ्कारैर्भूषयित्वा स्वदासी वेदीमध्यं
प्रापयित्वा सखीभिः सा निस्कान्ता कान्तपङ्केरुहाक्षी निस्कान्ता-
न्तन्त्रा जीवितं तत्सहैव ।

मधुव्रतः [स्वगतं] फलितो मे मनोरथ स्तदन्वेषयामीति
विचिन्त्य [स्पष्टं] प्राह—भद्रे ! क्व गतेति ज्ञायते ?

सा तमूचे—अत्यद्भुतमतिकरुणमितोगव्यूतिद्वयोपरि कुण्डमेकं
वर्त्तते, तत्र यत् किञ्चित् पतति तत् सर्वं शिलात्वं क्षणात्
प्राप्नोति, तत्र निपत्य शिलामयी जाता । मधुव्रतस्तदतिदारुणमा-
कलय्य, हा ! किं श्रूणोमि ? किं स्वप्नमनुभवामि ? हा हतोस्मि !
भग्नो मनोरथः ! पतितोस्मि विषमे शोकसागरे !!

तत्तत्कामदशाविशेषगहने तद्वत्प्रपञ्चाशया

सामोदोद्भवया मधुव्रततयैवाकथ्यसम्भ्रामयन् ।

तेनाहं कुटिलेन कामविधिना सम्पातितोऽस्मि स्फुटम्
हन्तात्यन्तवियोगदावदहनज्वालावलीसङ्घटे ॥५५॥

अविलम्बं गच्छतु जीवनं नैतत्क्लेशमनुभवितुं समर्थोऽस्मि
—इति क्षणं मूर्च्छामवाप्य पुनः प्रबुद्धो विललाप—हा प्रिये !
पुनर्नावलोकयिष्ये न तर्पयिष्ये पुनर्नयनश्रवणे तव वदन-
वदनसरस्वतीरसाभ्यां कथं जीवितेश्वरीं विना किं कृतम-
कस्माद्द्वैवहतकेनेत्यादि विलप्य पुनस्तां पप्रच्छ—भद्रे ! सखीभिः
किमनुष्ठितम् तस्या जनकेन जनन्या बान्धवैर्वा ? ।

साचाब्रवीत्—सख्यस्तु तत्कुण्डपतमात् प्रेमसुप्रतीतं चक्रुः ।
राजा राज्ञी ते च पौराः पुरन्ध्रो भूयामात्माबान्धवास्तद्वियोगात् ।
नाण्यत् पापिन्नासदं शैलकुण्डं शैलीभूता हन्ता तिष्ठन्ति गेहे ॥५६॥
मधुव्रतोपि चिन्तयामास—प्रिये प्रेमसुप्रतीति कारिणि !

मत्कृतेऽद्य त्वया प्राणा दुस्त्यजाश्च पण्यकृताः ।

त्वत्कृतेऽद्य विना प्राणान् मम प्रतिपण्योऽस्तु कः ॥५७॥

कादम्बरीरागवशेन चन्द्रापीडो मृतोऽहं ससुता-निमित्तम् ।

स पुण्डरीकोऽहमपि त्वदर्थं महाजनो येन गतः स पत्न्याः ॥५८॥

ततः कथं कथमपि तत्कुण्डमवाप्य कमलिनीमिव हिम-
रक्त्रिभिर्जडोक्ततां दैवप्रतिमामिव सपरिवारां प्रियामवलोक्य
गलदश्रुभिर्विललाप—

आशां स्वराज्यगमनाय निरश्रय चिन्तात्

प्राणाधिकानुजमयास्य सपुण्यकृतम् ।

व्रीडां विहाय भवदर्थमिहागतोऽह-

मेतादृशी त्वमसि किं मम जीवनेन ॥५९॥

आश्लेषयामि च शिलाप्रतिमामपि त्वा-
 मासादनाय चिरसञ्चितवाञ्छितानाम् ।
 अत्रापि मे जयति दुर्घटनैव धातुः
 स्मृष्टे च वारिणि भवामि शिला पुरस्तात् ॥६०॥
 हिंसात्मनोऽशुभकरीति च वेद्मि सत्यं
 जन्मान्तरेपि दयिताजनसङ्गमद्य ।
 सन्दिग्ध एव विनताङ्गि ! विद्वन्पीत्यं
 दुःखासहिष्णुरहमद्य तनुं त्यजामि ॥६१॥

पुनरप्यचिन्तयत्—जीवितं न त्यजामि चेत्, हतप्रत्याशो
 वियुक्तप्रियाजनः परित्यक्तसोदरो निःसङ्गत्सहायो जीवितुं
 कातर इव सत्यमद्यमोक्षि । कुत्र गच्छामि? केन समश्रामि? केन
 वसामि? केन वा लपामि? सत्यं न कस्मै चित् सुखं दर्शयामि,
 न वा जीवलोकं द्रष्टुमुत्सहे; अहो ! बलवान् कुसुमेषुः वियोग-
 शोको वा प्रियाया दैवो वा दुरत्ययः । को वा मां सर्वस्मादेव
 ज्ञेहानुबन्धादयाक्त्य मतिं गतिञ्च परिलुम्पन् बलादिव महा-
 मोहसागरे पातयति ? न कोपि मां चिकित्सितुं रक्षितुं वा
 यत्नोतीति विचिन्त्या सहसा कुण्डे निपत्य शिलौभूतः संवृत्तः ॥

अविचिन्त्य हन्त ! निजवातमपि स मतिविगर्हितम् ।

कुण्डमपतदलं मृतये न हि दैवविद्रुतजनेऽस्ति धीरता ॥६२॥

श्रीलः श्रीरघुनाथदेवशिवदादेव्योस्तनूः सन्भवः

शशोर्भक्तिमृणालवृत्तिरमलश्रीराजहंसार्भकः ।

श्रीराज्ञा नवचन्द्रमौलिकथया श्रीरामनाथः स्वयं

चम्पूः मुष्कितवांस्तदीयकथयोच्छ्वासो गतः सतमः ॥७॥

॥ इति तीर्थयात्रायां कुण्डपतनोनाम सप्तमोच्छ्वासः ॥

॥ अथ विलापाद्यष्टमोच्छ्वासः ॥

तत्र तु दिवाकरोदयकाल एव प्रबुद्धौ सुनन्दकुसुमकेतू, क्व गतो-
ऽसौकुमारः किं चिरायतीति चिन्तापरौ बभूवतुः । ततः सह-
सोत्थाय उद्यदादित्यकिरणकरपत्रपाद्यमानपत्रपटकपुटीकनी-
पटुतरसुरभिसम्बन्धिवसितसलिलकणहारिमारुतमनोहरेषु सर-
स्तौरपरिसरेषु निजनिलयस्फुटनदुःखोद्भूतमिव मधुकराणां
भङ्गारकारुण्यकलरवभरितेषु तेषां शोकातुराणामिव पततामुत्प-
ततां कमलगर्भधूलिषु लुण्ठतां दर्शनदर्शनीयेषु क्रोड़निलयात्
प्रव्रजतामण्डजानां विच्छेदशोकादिव स्तब्धानां तेषामण्ड-
जानामङ्गजानामिव निरीक्षणाय नितान्तविस्फारितनेत्रोपम-
पत्रकोणपतच्छिराश्च कणानान्तरवल्लीश्रेणीनां पुरःपतित-
शीर्णप्रसवदर्शनासमुद्भेगात् पर्यस्तीव्रतच्चिकुराणामिव गुल्मानां
एतत्समस्तगुरुतरदुःसहदुःखादिव निर्भरव्याजाद्भूतमद्रिकुला-
नामालोककलितकारुण्यसमुद्देशेषु देशेषु विचारयन्तावना-
साद्यविषादवशीकृतौ निषेदतुः । परस्परं सकरुणमूचतुश्च—
हा किमिदं! किं जातं! क्व यातः! क्व यावः! केन वा नीतः! केन वा
लप्स्रावः! कथा वा मोहयित्वा नीतः! जानीवश्च न खलु माधवीषड-
मना मनागपि अन्यासु न मतः करिष्यति, किं माधवी जनकराज-
धानीशरणिं कुतोऽपि ज्ञात्वा ससार? तत्किमावान्नाज्जप्तौ सहैव
प्रस्थानाय? समुन्मत्तो वा कान्तारान्तरमविशत्? किं वाति-
दुःसहवियोगवेदनाऽसहिष्णुनाम्नैव व्यापादितः? तदतिविष-
मेण विधुरेण दिधिना जनकजननीजनपदवियोगं विधाय केनापि
न शान्तिरासादिता यदवशिष्टयोरपि सहजयोर्वियोजनं

व्यधायि, इदमवशिष्टं जीवनं कथन्तिष्ठति? न तिष्ठति चेत्, कः
 कमेतानि लङ्काणि प्रापयिष्यति? आर्य ! सत्यमहमतिदुष्कृतिः
 त्वमप्युक्ततसुकृतोसि, यतो जननीजनकौ परित्यक्तौ, परित्यक्ता
 स्वजनसमाजसहितानन्यसाधारण-भोगसुखसम्बलितापूर्वपुरुष -
 पौरुषोपार्जिता राजधानी, सम्पत्ति कृतघ्नेनेव भक्तानु-
 रागेणाधिगतावेकान्तकान्तारगहनदुरारोहणगिरिगणसञ्चरणस-
 हायी कथाविश्रामसुहृदौ फलमूलकुसुमसलिलादिसमाहरण-
 किङ्करौ आवामपि परित्यक्तौ । तदिह शङ्कावहे समलसाध्य-
 साधनं जीवितमपि परित्यक्तम् ॥ आवामप्यतिसुदृढ़जीवितौ
 यज्ञवन्तं विनाप्यसुक्तजीवितौ विलापावः ।

भ्रातस्तवाद्य सुकपोलसुनासमाख्यं
 पारोऽद्भ्यसममध्यममन्दकान्तिम् ।
 नागाधिराजकरपीवरबाहुयुग्मं
 नेक्षामि केन नयने सुखितां नयामि ॥ १
 यावन्मते स्मितसुधामधुराननेन्दु-
 म्पश्यन् प्रतप्तहृदयं परिसान्वयामि ।
 तावत्कथं भवतु जीवितधारणम्
 तद्वत्पूर्णशशस्त्रवचकोरवृत्तेः ॥ २

अत्र पश्यावोत्र पश्याव इति प्रत्याशयाकाननमेवं पश्येत्तं
 तुम्बुरुनामानं चित्राङ्गदपुत्रमपश्यताम् । ततस्ते परस्परं मंपरि-
 ष्वज्य पुनः प्राप्तजीविताविव पारावारपारगताविव परितोष-
 मवापुः । अथ तुम्बुरुः कुमारो मधुव्रतः केति समष्ट्युक्तम् ।
 तावपि तेन वञ्चितौ श्व इति सर्व्वमकथयताम् । तुम्बुराधिरं
 रुदित्वा अहो ! देवमहे देवमिति ब्रुवाणो रुदन्तं सुनन्द-

मावभाषे । कुमार ! प्राप्नोसि, वीरकुलप्रसूतोसि, समधीत-
शास्त्रोसि, समुपासितवृद्धोसि, अस्य सर्वसत्त्वदुरत्ययस्य दैव-
दुष्प्रपाकस्य धर्याद्वते न मित्रमस्ति; तत्पर्वणां राजर्षिकुमाराणां
रघुनाथप्रभृतीनां व्यसनानि समनुचिन्त्य धैर्यमवलम्ब्यताम ।

शीलं साधु तदेव यन्मदवशान्नाद्यादृशत्वं भजेद्
बहिः सैव शुभा न मूर्खपिशुनैः सञ्चालिता या भवेत् ।
मैत्री सैव वृद्धाऽतिलोभविपदां पाते न या कम्पते
ज्ञानं विद्धि तदेव यद्विकलतां शोकेऽपि नालम्बते ॥ ३
तत् शीर्थं प्रतिगर्ज्जते प्रतिभटे यन्नावसादम्भजेत्
स त्यागः सहृद्यां हृगङ्गुयवशो नो यः परावर्त्तते ।
तत्साधुश्रुतमाधिभिर्विनिहतेऽप्यन्त्येदुञ्जृम्भते
धैर्यायैव न चेदनर्थकपदं ह्येनाः सतां सम्पदः ॥ ४
लब्धानेव हि दुःखानि लब्धव्यानि च कानि चित् ।
धैर्येण रक्षतां धीर ! दुःखमोक्षाय मानसम् ॥ ५

सुमन्दो लब्धव्यानीति वाग्भङ्गा सभयं तुम्बुरु मावभाषे—
अस्मासु निष्क्रान्तेषु माता किं चेष्टितवती ? राजा किमब्रवीत् ?

तुम्बुरावभाषे—अस्मासु निष्क्रान्तेषु नृपतिर्धारिताशेष-
परिजनः शयनीयमाविवेश, ततः शयनमध्यस्थितस्त्रिस्तया
निश्चेतन इवावतस्थे । राजा विषण्णः शयनमात्मस्वयं किमपि ध्यायन्
तिष्ठतीति परिजनात् विज्ञाय राज्ञो तन्मन्दिरद्वारमवाप । तत-
स्तद्द्वारपालतया स्थितो वृद्धप्रपन्ननामार्भकः पुनः पुनः प्रणिपत्य
देवीं निवेद्यामास । देवि ! देवेनात्र संविशन्ना निखिलपरिवार-
निवारणविधितस्यैतदुक्तम्—वृद्धप्रपन्न ! यदि कदाचिद्देवो समा-
याति तदा निर्वर्तनीयेति तत् क्षमस्व ममापराधमिति पुरतः

प्रणामनन्त्रशिरसा स्मृष्टभूतलोऽभूत् ततो देवी सविज्ञया सम-
चिन्तयत्। किमेषा नवीना रीतिरार्थपुत्रस्य! सदास्य विरलावल-
म्बिनी विशेषतौ विषमसाम्यसहायभूताहमेवासम्। तत्र कीदृ-
शीयं विचारणा सत्यमननुभूतपूर्व्यं दशा समुपस्थितेति पुनः
क्षणं विचिन्थ—वृद्धप्रज्ञमाह्वयाववीत्—वृद्धप्रज्ञ! यथार्थनामासि
जानासि चेत्, कथम्—कथं विषादमापन्नस्ते देवः? कस्मिन्
समये कस्मिन् प्रज्ञावे कस्य वा पुरतः किमालोक्य किमाकर्ण्य
वा?। वृद्धप्रज्ञः प्रणिपत्य न्यवेदयत्—देवि! किमपि न बुध्यन्ते
किन्तु कुमारयोरालोकनसमुत्कलिकातरलितस्तदर्थं परिजनान्
प्रेषयन् कृतक्षणेदृष्ट एव तर्कितः, क्षणेन कुमारयोरालोक-
नादकस्मात् सायं समयचन्द्रमसोरिव सहोदितयोः शान्तरूपयो-
स्तन्मुखकमलशोभान्वयैव जाता, कुमारवपि न तादृशमभि-
ननन्द, क्षणेन चीत्थाय शयनमन्दिरद्वारि मामेवं नियुज्य शयान
इव किमपि ध्यायंस्तिष्ठतौति, तत् श्रुत्वा देवी कापोतशायं
संस्मृत्य चिन्तयोर्द्वीकृतदर्शना सपदि समुत्क्रामज्जीवितेव नासाय-
निहिताङ्गुलिप्रवालाङ्गुरेण नाशाग्रवर्त्तिनं जीवमिव क्षणं निरो-
धयन्ती भूतलप्रवेशाकाङ्क्षिणी सीतेव भूतलमवलोकयन्ती; व्रीडा-
कलङ्गेन मलिनोक्तमुखचन्द्रमण्डला क्षणं स्थित्वा सखीभिः सह
निवृत्त्य भवपूजामन्दिरमागत्य चित्राङ्गदामाह्वय च निभृतमाह—
भगिनि! प्राणेश्योऽपि प्रियतमासि हृदयादपि विश्वसनीयासि तेन
त्वां ब्रवीमि—नैतत् प्रकाशितव्यं न भेत्तव्यम् न रुदितव्यं, स्नेह
शिरसा शपथयामि; सखि! यानि मे वित्तानि धासांसि तानि
त्वयैव विभज्य भरणीयेभ्यो दीयतां यथा यावज्जीवमन्याश्रयं

न कुर्वन्ति ; शुकसारिकादयो विसुचान्तां यथा सुखं विचरन्तु,
 त्यजन्तु पराधीनतां; प्रमदवनवर्द्धितमृगास्तु न यास्यन्ति, ते च त्वया
 स्वपाणिदत्ततरुणलक्षणस्तवकैः परिपोषणीयाः । चणं स्थित्वा दीर्घं
 निश्चस्याब्रवीत्—सखि ! कुमारौ मे कृतदारौ कदापि कुतोऽप्य-
 लब्धदुःखशोकौ, सम्पत्तिं दारुणेन दैवेन शोकसागरमध्ये पातितौ,
 पितुश्च प्राप्तावधोरणौ न किञ्चिदनिष्टमनुष्ठितवन्तौ; चेत्—श्रुतं
 मया राज्ञः सकाशात्, मृगयाविहाराय निष्क्रम्य गताविति यदा
 कदाचिदागमिष्यतः मत्कनिष्ठभगिनी भवती तन्माहस्वसा
 मातैव स्नेहानुबन्धेन भोजनादिषु सावधानतयैव भवितव्यं पितु-
 र्गृहान्मया सहागतोऽमात्यः सुशीलोमहचनाद्वाच्यः—सुशील! पितृ-
 समोऽसि साक्षान्मातामह ते च भवता कुमारयोर्भवितव्यं; जनन्यै
 जनकाय ममाञ्जलिः प्रेषणीयः, सर्वथा मत्कृते जरद्दृशायां नात्मा
 व्यथयितव्यः, कन्या तु जन्मदिवस एव परप्रतिपालनीयेति त्याज्या
 भवति, स्पष्टमेव समुत्सृष्टास्मि, भ्रातरौपि विश्वावसुप्रभृतयः प्रणाम-
 प्रणयादिभिर्व्याख्याः, पित्रोराराधनपरैः सदा भवितव्यं, न पित्रो-
 र्वरं दैवतमस्ति। अन्यच्च मम बालकौ यत्र तत्र स्थितौ तत्राप्रमत्तै-
 रनुवर्त्तितव्यौ, एतावुभयतएव बालचन्द्रसूर्याविव सूर्यचन्द्रकुल-
 प्रसूतौ, सम्पत्तिं तातावधोरणाविधुरितौ अकृतदारावसम्बद्धमूलौ
 माहविहीनाविति—गलदश्रुलोचना निःश्वस्य विरराम । चिन्ता-
 क्कदा किमिदमिति विस्मृता विगलद्वाप्यजला विलक्षणा क्षणं
 स्थित्वा पादयोपिर्निपत्य—प्रसीद प्रसीदेति ब्रुवन्ति, विज्ञापयामास—देवि! किमिदमकस्मात् केन विकारितासि? विदारितासि
 वा केन हृदयशय्येन ? किमुन्मत्तासि वा रसेन? किमौहसे ? किं
 ब्रवीषि? किं वा मयि किमपि कारणाद्धारुणदण्डप्रहरणपरासि?

यदेवं आवसि—तत् कुरु, मयि यदन्यत्समुचितं दण्डनं नैवं
 आवधितुं मर्हसि, अथवा पूर्वमिव विश्वसनीया हन्ता! तत्कथय,
 किमर्थं किमिदमनुष्ठेयते ? देवी तां सनिष्ठासमाह—भगिनि !
 न तत् श्रवणदुःखतया श्रवणयोग्यं, रसनापि विरसतया न
 कथितुं प्रवर्त्तते, तदश्राव्यमकथामिदमिति । सावदत्—देवि !
 शरीरादप्यधिकतयाहमनुगृहीता, पुरा मत्कविषे कदा किमपि
 न गोपितम् । देवी तामुवाच—सखि ! कथ्यते, श्रूयतां—
 दैववशान्मम दैवहतायाः स्नाताया षष्ठेऽहनि कमलगर्भाभिः स्रुत-
 इव कमलगर्भरजोरमणौयभूतिभूषितस्तत्किञ्चलकान्तिपिञ्जरित-
 जटाकलापोमदादिरागरहितोजपि प्रमदानुरागरहितः श्रुतेन
 पितामहतां प्राप्तोऽपि कुमारचेष्टया प्राप्तविकारो मम दुर्लभ-
 तान्यभूनि लेखयितुं धातेव सूतिकासदनं षष्ठेऽहनि मम वास-
 मन्दिरं विवेश कपोतनामा मुनिः, तेनार्येणापनार्थकार्येणा-
 सादितयोगवलेनापयवलाजनभाववशीकृतेन मदनवेतालगृहीते-
 नायुक्ताक्षराणि प्रलयता बहुशोचं प्रार्थिता, ततो मयापि पति-
 व्रताधर्मं पश्यन्त्या बहुधविनयेन सम्बोधितोप्यनिवृत्तचेताः
 शापदग्धानि कुलानि मे कर्तुं समुद्यतस्ततोभयान्मया समा-
 खास्य भवत्या वञ्चितस्तत्त्वमेव जानासि, ततो वञ्चनां आत्मा
 एकान्ते पुनरपि मां निर्दहन्निवान्नवीत्—कोपि विरूपाक्षः
 पुरुषस्वामुपैतु; ततस्तदाकारधरौ तनयौ ते भविष्यतः, तौ
 विलोक्य प्रियेणावमानितापदमेष्यसि । ततोऽहमतिभयकातरा
 मर्माणि शीशिकविषशरताडिता हरिणीव त्वरमाणा भयार्ता
 भूतशरणं गुणगहनमनसा शशिशेखरव्यवणमाश्रितवती; सुहृ-
 त्वं—नाथ ! नान्यो मां मुनिशापाद्दर्शयेदिति—ततः सपदि

निःसृते तस्मिन् निरपत्रपे निर्घृणे निर्घृणिभिः प्रकाशयन् प्रासा-
 दमध्यं मध्यंदिनद्युमणिरिव कोऽपि कापालिकवेशधारी सहचरो-
 सखः पुरुषः पुरतो मे प्रादुरासीत्, ततस्तत्सहचरो मायेव मां
 विमोहयन्ती मच्छरीरं विशन्तुपलक्षिता, पुरुषोऽपि—प्रिये! तव
 स्मरणादागतोऽस्मीति वदन्नेव लक्षितः; ततः क्षणं विमूढेवासं, तद-
 नन्तरमार्थपुत्रोऽपि तद्गृहं विवेग, पुरुषोऽपि सहचरोसखस्त-
 त्पश्यतएवान्तर्दधे, आर्थपुत्रोऽपि मामपृच्छत्—कोसाविति ।
 मयापिविदितं सर्वमावेदितं=कपोतप्रार्थनावधिभगवत्स्मरण-
 तदागमनान्तमार्थपुत्राय किन्तु तत्तेजसाभिभूता विस्मृता—न
 श्रापवृत्तान्तमकथयं, आर्थपुत्रोऽपि महचनात्प्रतीतिमापन्नः ।
 मन्ये—तदिदानीं फलितः स एव मुनिश्रापः—यतः कुमारयोरा-
 लोकेनेव संशयविषाक्तमना मनागपि न स्वास्थ्यसुपैति शयनीय-
 गतो विचेष्टते, कुमारावप्यवधौरितौ, परित्यक्तैवाहमपि, यतो
 वासगृहप्रवेशतो निवारिता भोक्तृहे—कुलटेव तस्य पुरतो गन्तुं
 किञ्चित्कथयितुं वा, श्रापमावेद्य कथितेऽपि संशयिष्यति माया-
 प्रगल्भपटीयसी जातिरियं मां कल्पनाभिर्वञ्चयतीति, धिन् देवं
 धिक् कुले जन्म धिगस्तु प्राणपरित्यागफलदायिनौ कक्षा; हा
 किमिदमतिबौभक्षं, न दर्शयिष्ये सुखमार्थपुत्राय, न वा अपरेभ्यः,
 नानेन मर्कटिणि निखातशब्देन क्षणमपि जीवितुं शक्यं, न लो-
 चने क्षणाहंमपि जगतीतलमवलोकयितुमीहती, प्राणा मे निर्गन्तुं
 त्वरयन्ति, मातर्हरिणि ! धारयस्व मां गर्भम्, तात, वृत्त्या ! पिट-
 राजवसतिं नय मां, प्राणेश्वर ! प्राणास्वर्ध्वं समर्पिता; सक-
 रणाः, आत्मा त्वमेवासि न त्वया विद्युक्ताभवामीति वाच्यरह-
 कलगीर्गीर्वाणप्रतिभेव तदेकालमना परिणता तूष्णीं बभूव ।

सुनन्दः सातङ्गं व्याकुलोऽपृच्छत्—तुभ्युरो ! कथय किं-
जोषति मे जननी न वा सतीव सत्त्वावधीरण्या व्यतिक्रान्त-
जीवनाभूत् ? ।

तुभ्युरुवाच—कुमार ! धैर्यमवलम्ब्यतां, जीवत्येव यस्या
युवां कुशलिनी । सुनन्दः—कृतार्त्तनादोवाम्बुपूरतरङ्गाघाते-
र्निःश्वासगङ्गानिलैस्सटिनीतटद्रुम इव द्रुतं पपात । ततस्तस्य
समासन्नशिखर इव कुसुमकेतुरवलम्बनायासीत् । ततस्तुभ्यु-
कुसुमकेतुभगामाश्वास्यमानो विललाप ।

हा मातः ! किमिदमभूत् ? कुतः प्रयाता

हन्तास्मान् परिवर्द्धितान् विहाय ।

ताः सख्यस्तव परिचारिकादयो वा

किम्भूताः कमिहसमाश्रिता भवन्तु ॥६॥

तद्दिहं सततमहोत्सवाभिरामं

किम्भूतं वत ! रुदितैरभूद्दिदानीम् ।

त्वत्पुष्टा रुचिरसृगाः पतन्निश्वस्य-

मुग्धधीवाः किमिति मुहुर्विलोकयन्ति ॥ ७ ॥

अधीक्षैः पुरिपुरसुन्दरीगणाना-

माक्रन्दो वत ! पतितोऽव्यधीररूपः ।

आवृद्धाः शिशुररुणा रुदन्ति पौरा-

स्तबादैरेव रुदतीव सा पुरी ते ॥ ८ ॥

अन्ता ते मरणमुदस्य धैर्यञ्चाकं

किम्भूतो वत भविताद्य मूसौपालः ।

त्वच्छून्यं भवनमिदं न्यभामिनीना-

माक्रन्दैः स्फुटमिव कां दिशं प्रयातु ॥ ९ ॥

वक्षेति क्षितशरलाननात्पुनस्तां

न श्रोथे गिरमहहापुनर्न दृष्टा ।

अच्छाये गृहद्वयं हस्त ! मालशून्यं

धिग्देवाहसतिरतीवकष्टरूपा ॥ १० ॥

— इत्यादि विलपन् मोहमवाप । तुम्बुरुस्तं प्रबोध्य पुनराह—
कुमार ! श्रूयतां वृत्तान्तशेषः ; एतदन्तरे भगवान्भारद्वा राजानं
दिदृक्षुरायातः, राजापि ससम्भ्रमं समुत्थाय स्वयमभिव्रज्य त-
मानौय विधिवद्गृहीतासनमकरोत् । सुनिरपि परिपूजितः
परिपृष्टकुशलं तमब्रवीत्—राजन् ! भवतो नयाधिवेदनया
सवेदनो भगवान् भूतनाथो भवन्तं प्रति मां प्रहितवान्, त्यजैनं
सन्देहदीर्घाध्वभ्रमणश्रमं शृणु तावद्यथार्थमस्यार्थश्चेति, सत्यं
सुताविमौ भवतैव पौराणेन शरीरेण जातौ, पुरा भगवत्या
पार्वत्या शप्तौ भृङ्गिमहाकालौ प्रतीयताम् ।

राजा तमाह—कथमिदम् ?

सुनिराह—पार्वतीविरहमूढेन भवता भ्रमता भ्रमात् सावित्री
परिस्मृष्टासीत्, मनुष्यवद्भ्रमणशीलेन भवता परिस्मृष्टास्मि
तन्मनुष्यतामाप्नुहि मनुजजातिजातायां तस्यां पार्वत्यां पुत्रोजन-
यित्वा शापान् मोक्षसीति तस्मात्तस्याः पतिव्रताया भगवत्याः
शापपतनं परिपालयन्ती भवन्ती अजावपि लीलया मनुष्य-
जन्मासादितौ तत्किमिति विमोहमापद्यसे ? तद्यापि न संशय-
निवृत्तिश्चेत्तदा दिव्यचक्षुषा प्रत्यक्षमिव ध्यानमासाद्य क्षणं
यथावृत्तं सर्वं विलोक्यताम् ।

ततो राजापि ध्यानमालम्ब्य सर्व्वं यथावृत्तमवगत्य तारा-
तवीं च स्त्रियमाणामवगत्य चक्षुरन्वीक्ष्य सत्वरः सव्यथो नारद-

सुवाच—भगवन् ! त्वत्प्रसादात् समुत्तिर्णोऽस्मि संशयसागर-
 सङ्कटादिति प्रणम्य तं विसर्ज्य च तारावतीमन्दिराभिसुख-
 स्वरा गमनपरो बभूव ; ततः कियत्पदमेव व्रजति तस्मिन्नकक्षा-
 दन्तःपुरात् प्रस्तरस्थापि दारुणो दारुणो नृपतिमनसां किमिति
 किमिति शङ्काजनको वह्निःप्रतीहारस्थितानां स्मृशन्निवाकाश-
 सुदतिष्ठन्नहाक्रन्दनध्वनिः । ततो राजा ससन्ध्रमः पतन्निव
 ध्यावन्निव सुखन्निव तदुच्चैश्चक्रोश—हा देवि ! हा प्रियतमे !
 जीवितेश्वरि ! क्षणं संस्थापय जीवितम् एष संप्राप्तोऽस्मि मा
 सखीन्मा तनुजौ मा परिजनान् मा मां पतिव्रते ! वधोरव-
 ध्योऽस्मि । देवि ! कृतापराधे मयि नैतादृशी शास्तिः समुचिता,
 तत् क्षमस्व । प्रियतमे ! क्षमा हि साध्वी साध्वीनामिति विल-
 पन् पदे पदे परित्वलनुन्मत्तवाङ्मयइवान्तः पुरं प्रविश्य भवस्य
 पूजागृहोदरे महार्त्तनादमध्यवर्त्तिनां करुणामिव मूर्तिमतीं
 देवताप्रतिमामिव सगद्गदवचनाभिर्नयनभृङ्गरनालैर्गललल-
 धाराभिरभिसिञ्च्यमानां देवि ! देहि प्रतिचनमिति सखीजना-
 भ्यर्थनामश्रुत्वन्तीं कोपेनेव गृहीतमीनासुरःशिरोनिघ्नन्तीनां
 महाकरुणरावैरप्यलभमानप्रबोधां महानिद्रापन्नां देवीमप-
 श्यत् । पश्यन्त्यादिरलविगलदश्रुभिर्निर्गतजीवनइवाचेतनो
 निपपात । ततः पुनरपि लब्धप्रबोधो विललाप—देवि ! किन्नाव-
 लोकायसि ? किन्नाभिभाससे ? किं नानुव्रजसि ? किं न क्षितजगो-
 त्स्त्रया मण्डयसि वदनेन्दुमण्डलं ? किं मानिन्यसि ? मानिन्या
 अपि तेन स्मरामि कदाचिदेतादृशीमविनयचर्यां—यन्मानुव्रजसि
 नोत्तिष्ठसि नासनं प्रतिपादयसि, देवि ! प्रसीद, —पादयोः पतामि,
 हा ! किं न वदति, नोत्तिष्ठति, नावलोकयति, किं नास्ति ? किं

नाहमस्मि ? किमवलोकयामासीति मोहमवाप्तवान् । पुनर्लब्ध-
बोधस्तामङ्गमारोप्य विललाप ।

त्वं जीवितं मम मनोगतमेवमासीत्
प्रातः पुनस्तद्वृत्तं यदहं सजीवः ।
मिथोऽस्मि नैव गदितुं भवति स्फुटं यद्-
यातानि सर्वं करणानि समन्वया मे ॥११॥

यन्मे सुखं सुसुखि ! ते नयने च बाहू
तावेव सा तनुरियं पदक्षवे च ।
सत्यं तथासि खलु मानिनि ! वङ्गमीने
नासीति किं हृदि क्षयोदरि ! गाढमोहः ॥ १२ ॥
देवि ! प्रसीद निपतामि पदाब्जजे ते
यद्यद् ब्रवीष्यवनताङ्गि ! करोमि तप्तम् ।
जीवेन सुन्दरि ! श्रयामि तत्रायुधेन
सन्धास्य याहि सहयामि न वारयामि ॥ १३ ॥
हित्वा मां व्रजसि यदीह सापराधं
तद्युक्तं भवतु परं निरागसस्त्रान् ।
किं बभूव सपरिजनान् सखी ! किमेता
किं पुनौ सुसुखि ! जहासि निर्दयासि ॥ १४ ॥

रतिरुतुङ्गागृहस्थतासुखविश्रान्तिरशङ्किता स्थितिः ।
त्वयि याख्यामपयानमाश्रिता वद सुग्धे ! इत्यकया वसे क्षणम् ॥
हा !! गतैव न वदति भित्वाभेदकवाटं प्रणयप्राचीरमुज्ज्वला
अपहृत्य च मम जीवं किमितः प्रस्थानसाहसं प्राप्ता ॥ १५ ॥
विनिपात्य हन्त कच्छे कुलानि मामशरणं कृत्वा ।
असतीव च परलोकं किमाश्रिता वामभावेन ॥ १७ ॥

ततोऽन्तकं गृह्यन्नुवाच—

तारहारलतिकां लसद्गुणां मत्प्रियां नयसि लुब्धकवद्वदि ।
तर्हि मां शमन ! तत्र नायकं किं विमुञ्चसि निताम्लमूढवत् ॥१८॥

अन्तक ! अरधतुभ्यैमिमामश्रुतेक्षुलति कामिव प्रियाम् ।

जौवितं मम तदीयमध्यतो ग्रन्थिवत्कठिनमित्युपेक्षते ॥१९॥

लावण्यवारिनिधिरन्तककुम्भयोने !

पीतस्त्वया मम पुनर्ह्ययिताभिधानः ।

तज्जीवनैकशरणं खलु मीनमेकं

मां भोक्तुमेवमसमर्थ इवारभासि ॥२०॥

उग्रकालतपनेन भूमिभृतस्सम्भवा यदि नदीव शोषिता ।

तप्तभूमिगतदीनमीनवज्जीवितं मम कथं चिरायति ॥२१॥

मधुरस्मितायुष्यसुन्दरौ स्तनपोनस्तवकोन सन्नता ।

कनकव्रततीव सा प्रिया विबुधोद्यानगता विराजते ॥२२॥

तरुणातरुणेन किं मया लतिका सा ललिता मदाश्रया ।

अविवेकपदेद्यतिष्ठता भवता किमु विधे ! विमुञ्चते ॥२३॥

या दृष्टा शमयति तामिन्द्ररूपा यदुत्पथीमलयजलैपनातिशीतः ।

यद्वाणीश्वरसि परा सुधाशलाका तच्चिन्ता हरति कथं तु जौवितं मे ॥

इत्यादिविलपन्तं राजानं सपुरोहिताः ।

अन्तःपुरममात्मास्ते प्रविश्यान्मास्य चाब्रुवन् ॥२५॥

राजबलं शोकावेशेन ।

सुहृद्विपत्त्यादि व्याधौ संसारसञ्ज्ञके ।

असारं सर्वमित्येव विचारः परमौषधम् ॥२६॥

न स्थास्यति च कालेन यदेतद्वलोक्यते ।

शरीरमयि किं किञ्चिद्विप्रयोगे विमुञ्चति ॥२७॥

अपि स्यात्कार्तिके कुम्भे भग्ने किञ्चित् प्रयोजनम् ।

न देहे मानुषे किञ्चिद्विपन्ने तन्महिपते ! ॥२८॥

सर्वे खार्थपरा लोका गतिं स्वां स्वां व्रजन्त्यपि ।

स्वकर्मणापुत्रमित्रकलत्रे ममता कुतः ॥२९॥

न शोकः कुत आगत्य कश्चिद् गृह्णाति जन्तुवत् ।

प्रणष्टं भावयन्नन्तः शोकमुद्भावयेत् स्वयम् ॥३०॥

एवं मन्त्रिभिरनुनीयमानोपि रुदन्नेवासीत् पुरोहितसमब्रवीत्—

राजन् ! विदितवेद्योसि किन्ते प्राकृतबन्धतिः ।

श्रवायं न च सा कान्ता रुदितैरुदितैरलम् ॥३१॥

सतीं गृहीत्वा भगवानोशोबभ्राम मेदिनीं

शोकएव परिप्राप्तो न सा प्राप्तेति च श्रुतम् ॥३२॥

गता सा सङ्गिनौत्युच्चैर्यदि शोचसि सन्धते ! ।

गतान् कौमारमुख्यान् स्वान् किं न शोचसि सङ्गिनः ॥३३॥

उपभुक्तप्रियारूपभोगाय यदि रोदिषि ।

पूर्वेदुरूपभुक्ताय किमन्नाय न रोदिषि ॥३४॥

लोकापवादभीतेन रामेण परमप्रिया ।

जीबन्त्यपि परित्यक्ता किं मृतां न जहासि भोः ! ॥३५॥

शोचितुं यदि शीलन्ते शोचस्वात्मविमोचनम् ।

असारं नरकागारं स्त्रीदेहं किमु शोचसि ॥३६॥

प्रेम चेद्यदि कर्तव्यं कुरुस्वात्मनि निर्मलम् ।

अखण्डे सच्चिदानन्दे मांसखण्डेऽनिरर्थकम् ॥३७॥

अमृतं निर्मलं नित्यं विहायात्मानमीश्वरम् ।

ब्रह्म । मेध्यमयीं घोषां मृतां ध्यायसि किञ्चिरम् ॥३८॥

राजन् ! न शोकसमयो न चास्या रुदितं हितम् ।

बन्धुखेदसि बान्धव्याः कुर्वन्मुक्तियामतः ॥१८॥

ततो रुदतएव तस्मादपाकञ्च तारावतीशवं यानमारोपया-
मास । ततो हा देवि ! हा देवि ! हा भगिनि ! हा राजपुत्रि !
हा मातः ! कासि कुत्र नीयसे ? कथमस्मान् परिहरसि ? वयं
सख्यो वयं मातरो वयं भगिन्यो वयन्त्वदाश्रयाः कमाश्रयामः कथं
त्वां विना जीवामः कमवलोकयामः क्व यामः कुत्र तिष्ठामः किं
जातं किमपतितं केनापध्यातास्यः कस्य वा किं कृतं किमद्भुतं को
वा सुहृदावियोजितः इत्यादि । पुरन्ध्रीनां पुनरपि महाना-
क्रन्दः समुत्थितः । राजा कथं यानमारोप्यनीयते जीवीतेश्वरी
किं जीवामीति मोहमापन्नः ।

. पुरोहितस्तमुवाचः—राजन् ! न शोकसमयः कुमारी ते
मृगया-विहाराय निष्क्रान्ता तत् स्वयमेव विधास्यसि प्रियायाः
पारलौकिकीं क्रियामिति राजानमवशं सर्वे हृषदतीरमानिन्युः ॥

ततस्तारावतीं यथाविधि स्थापयित्वा चितामारोपयामास ।
ततो ज्वलितायां चितायां हा हेति भूमेरपि दारणे नभसोपि
निपातनः नृपते रन्तःकरणशून्यकरणं कर्तुमध्वनिरोपतस्तत्क्षो
पुरोहिताद्याः समाप्तनिर्व्यापक्रियं सन्ततायुविक्रियपुराणचन्द्र-
शेखरमिव तच्छमशानवासमेव समीहमानपतङ्गमिव ज्वालाभि-
मुखमुत्पतन्तं वलादेव स्वपुरमानयाच्चक्रुः । ततोऽमात्या नाना-
विधशास्त्रलोकयुक्तिभिः संशान्तयामासुः ततो दिवानिश-
मेव तत्र तत्र निर्वृतिमलभमानस्तत्तन्मन्दिरप्रासादक्रीडाकानना-
कृतिमश्लसरांश्चवलोक्यातीव शोकभराद्गलदश्रुलोचनः श्वासाव-
रोधसगद्गदवचनो विलाप ।

एतच्चन्द्रमिन्दुसुन्दरमुखी यत्रेशमाबाधयद्
 विश्रान्तं मालयमेतदक्षुपणितैर्यतानयच्छर्वरी ।
 वेदीयं निशि चंद्रिकोत्सवसुखं यनाद्गतं तु त्वया
 सर्वं चाहमिवास्ति हन्ता! मलिनं प्राणेश्वरो त्वां विना ॥४८॥
 अत्रोद्यानलतातिरोहिततनुः सा सोऽकमासादिता
 मत्पाशोऽत्र न वापराधयतीदाम्ना तथा कल्पितः ।
 अत्रालीगणगोतकैर्दयितया हिन्दोलिकाङ्गीकृता
 सर्वं तत् स्मृतिमेति विस्मृतिपथं केनाद्य यातु प्रिया ॥४९॥
 एतस्मिधवरः सकैरवसरः फुल्लाद्य जातो लताः
 ज्योत्स्नीयं रजनी मरुन्मलयजो गीतानि तन्मोखनः ।
 सर्वं तत्त्वविधे सुधारसतया प्रस्यन्दते मां प्रति
 क्रूरे तद्विरहेऽद्य दुर्दमविषज्वालावली बर्षति ॥४९॥
 बलरस्ताः शिशुशास्त्रिनश्च सफलास्तत्पाणिदत्ताम्बुभिः
 क्रीडाकाननचारिहारिणकुलं कीराद्य धीरा इमे ।
 किङ्कर्तव्यस्तत्र किङ्कराभङ्गणः सद्गानि तानि प्रिये !
 कस्यालं प्रसुदे विनाऽद्य भवतीं भूषेव निर्जीविनः ॥४९॥
 सुप्ताया मम तारका यदि दृशोः केनैतदालोकये
 सा मे चेतसि जृम्भते प्रियतमा कस्माद्वियोगव्यथा ।
 प्राणा मे यदि तत्सहैव हि गता किं प्राणिमौहृक्ष्यं
 चिन्ताचञ्चि तचेतसेति निपते व्यामोहवारां निधौ ॥४९॥
 तत्तत्केलिकुतूहलेन रभसालापेन पूज्यं तया
 सार्धं हन्ता! निषेविता खलु मयाया या बिहारस्वली ।
 सा सा शोकाविमलरेण बिभृतश्वासस्फुटहृत्तसा
 दर्जीवेन मया जलज्जलगलहास्यांशुभिर्वीर्यते ॥४९॥

नो मत्स्विदक्षवे किमप्यपकृतं त्यक्ता न नेहक्रिया
नोक्तं वा प्रतिकूलमीषदरुणेनाह्णा न वा वीक्षितम् ।
तत्तद्भेतुसरोषयायि ! मयि किं चापे सखीसम्पदम्
पश्यन्त्यादिवमौक्षितं श्वसितकम्लायम्बुखाभोजया ॥४६॥

आरामो वनमद्य हंत विषमं क्रोडासृगाः श्वापदाः
पूर्णं केलिसरय मे विषमयं रामाय वामा इमाः ।

सम्पत्तिः खलु भूतिरद्य तु वपुर्जातं तनुत्वं हठात्

प्राणा मे स्फुठमाशुगाः खलु विना त्वां नाममात्रस्थिताः ॥४७॥

तेषु तेषु समयेषु तन्वि ! ते नानि तानि चरितानि संस्मरन् ।

सर्वदैव सुविशीर्णजीवनो जीवलोकवसतिं न तर्कये ॥४८॥

प्रतिनिशिदिवसेक्षणे क्षणार्धं त्रिदिवगतापि सदा स्थिताह्वदन्तः ।

स्मृतिपथमबबन्ध जीवितं मे हरतिसखी सखितां बिहाय कस्मात् ४९

यस्याः पुनः क्षणवियोगरुजं क्षणाङ्गम्

सोढं न चाभवमपारतयैव पूर्वम् ।

भूयो बिलोकनकथां समतीतवत्यां

तस्यां कथं भवतु जीवितधारणं मे ॥५०॥

संयोगः स वियोगएव जगतां हित्वैव हा किं गता ।

शोकैः किं खलु दृश्यते क्षनुगतः पश्यामि जीवेश्वरीम् ॥५१॥

चेतस्त्वं धृति मे हि हन्त विकलाः प्राणाः स्फुटन्तु द्रुतम् ।

यातायातनिवर्त्तते सकृदिहाभ्येतु क्षणं प्राणिमि ॥५२॥

—इत्यादिविलापविकलः स्फुरत्तीव्रदुर्बारशोकसंतापसंशोषितधै-
र्याम्बुधिर्निर्बन्धिशुश्रूषान्तदृष्टान्नाकरुणाबाष्पीतमायोद्वेददृष्टमान-
हृदयस्ततोपसृत्य स्वर्धुनीकूलमागत्य कानिचिद्विषयानि संयास्त-
मना वसतिं व्यदधत् ॥

प्रियासुहिष्य प्रियतरभोगपरित्यागिनात्मानमिव कोषचीर्णं
कुर्वन्नासीत् ।

अथ तत्र वसन्नेवाचिन्तयत्—

वञ्चितो जीवनस्थित्या तृष्णापरिगृहीतया ।

नाशसाम्यन्यथा सुगन्धदृश्यया ऋगृक्षतृष्णया ॥५३॥

—इत्यादिभावनया पुनर्हरगृहणविमुखो निष्क्रान्तयोः कुमारयो
रुदंताय रुदन्नचिन्तयत् । कुमारौ कुत्र निष्क्रम्य गतौ न जानामि-
कथमन्वेषयामि ? श्रूयते तत्सहप्रयातसैनिकपरिजनास्तावन्वेष-
यन्तो नासादयन्ति विषादयन्ति च मनः तदतिप्रतिकूलदैव-
हतकेन क्रमात् किं किं न सम्पादितम् ।

उद्देगः परमदुःसहः पुरस्ताद्गतो मे मनसि वियोजितस्तथोच्चैः ।

प्राणेश्यास्तनुज युगं विनीतरूपं देवेन क्व च परिवाहितं क्षणेन ॥५४॥

क्व यामिं कुत्रावलोकयामि विनष्टे लोचन इव समासाद्य पुनः
पश्यामि जीवलोकं लोचनयोरसायनाविव लोचनाभ्यां पीत्वा
बिलम्बयामि जीवितं तौ नानीयजीवितमुत्सृजामि चेत् किं गत्वा
ब्रवीमि प्राणेश्वरीं मम तनयो कुतः स्थापयित्वा गतासीति पृच्छन्तीं
तं न जाने कुतः गतौ ? किमुद्देशो ? किं वेशो ? किमाहारो ? किं
परिष्करो ? अपरिशीलितपथिकचर्याचातुर्यौ राजन्यकुमारवर्यौ
आश्रयादिहेतवे कं कथं वा प्राथयन्तौ मातरं प्रति किमनुशोचन्तौ
किं बन्धून् सपरिजनान् स्मरन्तौ किं मां द्वेषहतकं वा विग-
र्हन्तौ किं कान्तरं कं वा देशं समनुपाप्य वर्त्तते । किं च तयो-
रालोकनतो जनमनसि सत्त्वमीदृशा एव चित्तार्काः प्रादुर्भवि-
ष्यन्ति । कावेतौ शुक्लाबिम्ब बालवैराग्यतो निर्माजौ दासरघीव
पामरेण स्त्रीजितेन केनापि निर्वासितौ सत्त्वमेतयोः पितरौ

दारुणी दारुणा बान्धवाः परिजनाश्च कथं ते नाशुगच्छन्ति
नाश्वेषयन्ति जीवितं वा धारयन्ति इत्यादि बहुविलप्य अमा-
त्येषु राज्यं निक्षिप्य युवयोरन्वेषणाय निष्क्रान्तः ॥

सुनन्दो निःश्वस्यावदत् । किं महाराजस्वापि राज्यतो
निष्क्रान्तिः प्रवसादेवाक्लान्तिरनुमीयते ।

मन्येऽक्लान्ते शुभान्यशुभानि च क्रमतो ।

गृथितानीब परिस्फुरन्ति विधातुर्मनसि ॥५५॥

यतोऽस्य ।—

पौष्पाब्जककुल्यजापरिणयः सख्यं सुराधीश्वरैः

सास्त्राज्येऽप्यभिषेकआत्मजयुगप्राप्तिः पुरोदर्शिता ।

मित्रासंशयआत्मजद्वयविनिष्क्रान्तिः प्रियायानृतिः

देशाद्विच्युतिरद्य हन्त ! विधिना क्रुरेण सम्पादिता ॥५६॥

अप्राप्यन्तं सुहृदमीश्वरमयजातं

तातो न मे न जननी न च वन्धुवर्गाः ।

स्वर्गीपि न प्रियतमः किमिवान्यभोगा-

नात्मापि च प्रियतयो खलु रक्षणीयः ॥५७॥

—इति जल्पन्तमवशन्तुस्मरन्कुसुमकेतुभ्यामानोय जलाशयं दर्शयामासतुः । ततः ततोदकक्रियः सोमानलसुनेराश्रमं प्रविश्याक-
माहलीसुखतामवाप । तावपि तथा वदनविरूपतां प्रापतुः ।
तस्य सुनेस्तपस्वतस्तपोविघ्नाय विडोजसा विनियुक्ता गन्धर्व-
वेद्याधरकुमार्यः कुमारान्ध सुकुमाराः सुवदनं लालित्वं दर्शयन्तः
बोभमस्य जनयामासुः । ततः सवशीवशीकृत इव रोषावेशेन
वहितं परिचिन्तयन् प्रशयाप । यः कश्चित्तापसमन्तरेण तरुणी
तरुणो वा समान्त्रमं समायाति स कपिवदनेन दृश्यमानो भवि-

ष्यतीति । ततस्ते शाखासृगाननाः परस्परपरिचयमलभमानाः
 क्व गतः सुनन्दः क्व तुम्बुरुः क्व कुसुमकेतुरिति विचारयन्तो नाना
 स्थानविगता बभूवुः । एवन्तुम्बुरौ कुसुमकेतौ चापसृते सुनन्दः
 कापि विमलसरसि स्नानमाचरन् सलिलप्रतिबिम्बितस्त्रवदन-
 मालोक्य बिभ्रतः समचिन्तयत् । किमिदमाननवैपरीत्यमात्मनो-
 ऽवलोकयामि ? सत्यमयमाश्रमस्यैव दुष्प्रभावः तावपि सत्यन्तुम्बुरु
 कुसुमकेतू तथाभूतौ परस्परपरिचयपराङ्मुखौ निष्क्रम्य मामिव
 मृगयतः मयापि विधिदुर्विधानवशोक्ततेन दुष्कृतेन पूर्वजन्मनः
 सत्यमपरिचिताविव परित्यक्तौ न त्यक्तोऽस्मि किं जीवितेन ? न
 हि जीवितं मधुव्रताद्या तयोर्व्यां प्रियतरं । किञ्च क्व गतास्तेऽस्म-
 भ्योपि प्रियतरा वयमद्यापि तिष्ठाम इति समुपालम्भमेव वर्त्तन्ते
 प्राणाः । भो भो प्राणाः ! यद्यपि यूयं सर्वप्राणिनामिव ममापि
 प्रियतमास्तथाप्येतादृशि विपदि समुपालम्भकारिणे न स्पृह-
 णीया व्रजन्तु भवन्तः बिलम्बयथ चेद्दृगापादयिष्यामि वः । न
 चेत्प्राणाः प्रयान्ति तत् किमिह करणीयं स्वयमेतान् घातयामि
 चेत्तदप्यगिष्टाचरितमपौरुषं पुरुषेश्वरकुलसम्भवानां । भवतु
 तावदन्वेष्टयन्नेव पर्यटामि तदप्येकाकिनोऽनभिज्ञस्य परमदुर्व्या-
 रशोकदुर्बलौकतस्य दुष्करमिति ततएव तौव्रमाचरामि तदपि
 तेषां प्राणेभ्योपि प्रियतमयोः सुहृदोः गुणज्ज्वालासन्धान-
 पराङ्मुखस्य मे कृतघ्नतयेव पराहतं न जानि कस्यां वा घोरयां
 विपदि विपन्नो मे प्यायान् न तु प्रकृतिस्थो मां कुसुमकेतुम-
 जहत् मां विना तदनुसन्धानं कोन्यः करिष्यति ? तदपि न
 जानामि कुत्र गत्वा विचारयामि अथवा सर्वमेतदशक्यमिति सर्व-
 पापसन्तापमूलोन्मूलनीपायं परमध्यानयोगमेवाश्रयामि तादृश-

प्रियमुद्वेगोन्मत्तसहायस्य समुद्ररश्मन्तरेण कथं सुखसिद्धामि
इति कृतघ्नता शङ्का न ध्यानस्य पदमपि दास्यति ।

काष्ठाणं यदि मे तपोदृढतरं ततोऽस्मि चिन्तानलै-

र्वैराग्यं यदि मे हितं तदपि मे जातं स्वदेहेष्वपि ।

कार्यश्चेद्भ्रमणं तदर्धमसङ्गद्भ्रान्तोऽस्मि दुर्दैवतः

स्यान्मृत्युर्वरमस्य चेत्तदिह किं जीवामि का ते गतिः ॥५८॥

तत् किं करोमि कं पृच्छामि भगवन् दुर्घटनाविधानविधे ।

विधेहि स्वयमेवास्य प्रतीकारमुपदेशं वा सर्ववृद्धिप्रेरकोऽसि

सत्त्वमेतावत् प्रपञ्चघटनयैवानुमित भवानेव सर्वज्ञः सर्वविधान-

विज्ञतमो जगति यद्वाक्योऽस्मिन् चराचरमयीं जगतीं नर्त्त-

यसि, तत् प्रभो! प्रसीद दुर्बलस्य विपन्नस्य मोक्षोपायमजानत ।

इत्यादि विलपनेव पथ्येष्टम् क्रमेण गुरोर्हंसस्याश्रमं प्राप्तवान् ।

गुरुरपि तं प्रियशिष्यं तथाविधव्यसनव्याकुलं विज्ञाय शोकाप-

नोदाय समवादीत्—कुमार ! माविषोद, पूर्वमुत्तानीव वीजानि

प्राग्जन्मकृतकर्मणि प्रादुर्भवन्त्येव ; सर्वत्र पश्य—धर्मपुत्रतयाव-

तीर्थेन धर्मेण द्युतदोषात् किं किं दुःखं नाशुभूतमासीत् यत्र यत्र-

सेनयज्ञवेदीसमुद्भवाः स्वर्लोकलक्ष्म्याः केशाकर्षणं वा हरणादीनि

धूर्तैर्धार्तराष्ट्रादिभिः प्रापितानि त्रयोदशवर्षाणि वनवासान्नात-

वासाभ्यां परिक्रिष्य धार्तराष्ट्रान्हित्य राष्ट्रं भुक्तवान् । नलोपि

द्युतनिर्जितः स्वनागरिकेष्वपि भैष्यभक्षमलभमानस्ततोनिःसृत्य

कलिना बन्धयता विवसनौकृतोनिखिलगुणोदारं स्वदारमप-

हाय परदास्य प्राप्तवान्, कालेन कलिना त्यक्तः पुनरपि राज्यं

प्राप्तवान् । दासरथीरामोऽपि राज्याभिषेकदिवस एव पितृदत्त-

निर्व्वासत्तुर्दशवर्षेन वासरश्चकृतस्त्रीहरणनागपाशबन्धनादीनि

दुःखान्मनुभूय राक्षसराजं रावणं सपरिवारं निहत्य प्राप्तस्व-
 राज्याभिषेक एकादशसहस्रसंवत्सरं निरस्तसर्वापद्ं जनपदम-
 पालमास । परिपूर्णभावेन समवतीर्णोऽपि भगवान् श्रीकृष्णः
 कंसभयाहोरक्षणनन्दब्रजछत्रवासादीन्मनुभूय कंसं निहत्य निप-
 तितया जातान् दितिजातान् घातयित्वा धर्मपुत्रादीन्मनुष्ट-
 षोडशसहस्रस्त्रीभिर्गृह्यधर्ममनुभूय यूनः सुर्लोकं सनाथीकृत-
 वान् । तिष्ठन्तु नरेन्द्राः—परमज्ञानी । वशिष्ठोऽपि सुतशतशोक-
 व्याकुल आत्मत्यागाय भृगुपातवह्निजलप्रवेशपाशबन्धनादिदुःखेष्टाः
 स्त्रीकृत्य पुनः स्वधर्मसंस्मर्यैव विनाशं शान्तिमुपगतः । तिष्ठन्तु
 दुःखबहुला मर्त्यलोकवासिनः—दुःखमित्रसुखैकशालिनः स्वर्गेऽपि
 दुःखानुभूतिं श्रूयते, देवेन्द्रेणापि कति कति धानदैत्यैः परा-
 जयोल्लस्यः ॥ जगाद्विधात्रापि महादेवात् मस्तकनिष्कलन्तनवेद-
 नानुभूता । महादेवेनापि सतीवियोगादनीर्वचनीयसन्तापेन
 तप्तदेशाटनं नाठितं । विष्णुनापि स्वधनुष्कोपासशिरश्छेद-
 वाजिवदनस्ता प्राप्ता । निःशेषसंसारसागरतरणातरणिभूता
 जगदरणिर्भगवतो सती पितुर्वासावमाना तनुं तत्त्वाजः ।
 तस्मात् नरसुरसुनौन्द्रा स्त्रीलाकलेवरा अपि स्वयमौश्वरा अपि
 सर्वशास्त्रज्ञानदिव्यास्त्रनिवारिताशेषविषदोऽपि सम्यक् तथोच्चा-
 नाभ्याससिद्धा अपि समुपासितवृद्धा अपि परमात्मविधान-
 वशीकृताः कर्मविपाकमनुभवन्त्येव—कात्र वपा—का वा परि-
 तापः—को विघ्नादहेतुरनित्येऽस्मिन् क्षणं क्षणं परिवर्तमाने
 सुखदुःखभ्रमे ?—

अपि विज्ञाततत्त्वानां भाविभावा दुरत्ययाः ।

किं शीघ्रैर्दुःखमात्रोऽपि सुखाय वृत्तिमात्राय ॥५८॥

एवमसौ शान्तयित्वा समाश्रमपदे रक्षितः समवापिचयेति
कथितोयं प्रब्रह्मन्तान्तः ॥

वीरवीरसुनाशदेवशिवदादेव्योस्तनू सन्धयः

शशोर्भक्तिसृष्ट्यासृष्टिस्तिरमलश्रीराजहंसार्भकः ।

पौराण्या नवचन्द्रमौलिकथया श्रीरामनाथः स्वयं

चम्पू गुम्फितवान् तदीयकथयोष्ठासोऽष्टमोयं गतः ॥६०॥

इति श्रीभगवद्भक्तिरसेश्वरराजहंसार्भकश्रीरामनाथशर्माविर-
चिते चन्द्रशेखरचम्पूकाव्ये मधुव्रतमाधवीये सुनन्दाननवैपरीत्यो
नामाष्टमः ॥८॥

राजा । वयस्यं प्रत्यब्रवीत्—कथतां शिवब्रह्मन्त एवां ज्ञायते
चेत् । वयस्यः कथितुमरिभे—एतत् श्रुत्वा सुमन्दोऽचिन्तयत् ।
अहो तावदनेन पूर्वजन्मसुहृदेवकाषापसङ्गमुत्थापयता प्राणा-
धिकप्रियोभ्राता मे मधुव्रतस्मिन् बहसमुद्दिष्टो भवन् यस्य मुने-
रुपदेशेन तं मोचयितुं वा शक्नोमीति (स्वगतं विचिन्त्य प्रणम्य)
प्राञ्जलिर्मुनिमब्रवीत्—भगवन् ! यदि प्रसौदसि ? तदादिशत
देशं, यत्र तादृशदशमासाद्य वर्तते मे पूर्वजमुनावोमिति
ब्रुवति अत्रान्तरे कोप्यपरस्तपस्वी दूराध्वगमनकथस्तत्रागत्य
मुनिमभिवादयामास—भगवन् ! हंसस्य मुनेरन्तर्वासो पुष्कर-
नामा अभिवादये,—इति । सुनिरप्यायुषान् भव सोम्येति प्रत्य-
भिवाद्य आसनादिना संपूज्य परिदृष्टकुशलं तमब्रवीत् । भग-
वन् ! जानासि वा बहुकाशं तीर्थाभिषेकाय निर्गतानां श्रीमद्-
गुरुचरणानामुदत्तं, दृष्टोवा परमाराध्यतमोभगवान् पर्यटन्
परेष भवता कुत्सावीति । स तमुच्ये—आः कथं न जानामि,
जानीहि तद्देशतः स्वस्वगतोऽस्माभिरिति तदाकर्णयतु भग-

वान् श्रीमद्गुरुपादास्तुहिनगिरिमधिरुह्य हिरण्यमयवर्षसमीप-
 शिखरं प्रयास्यन्ति, यात्रा वर्तते, तत्र वार्षिकीकौमुदीमहोक्त-
 वच्च कुमुदबन्धुशिखरस्य, तत्र देवपूर्वदेवनरकिन्नरसिद्धविद्याधर-
 गन्धर्व्वाप्सरसमिकत्र मिलनं भवति ; तद्विसण्व तौर्थ्यत्रिकं च
 तेषां गन्धर्वादीनां प्रवर्त्ततः सर्वसाधारणदृश्यं । किञ्च चन्द्रशेखर-
 नामा नृपतिरपि पुत्रावन्वेषयन्नेव श्रीमानसी गुरुपादैर्मिलित-
 स्तेनापि सहजकरुणासरलस्वभावेन पुराणेतिहासकथाप्रानङ्गेन
 प्रतिक्षणप्रकाशितपरमेश्वरगुणानुवादपरमाद्यतेन तच्छोककण्ठ-
 लनं निर्व्यापयन् सङ्गीकृत आदिष्टञ्च—पुष्करममाश्रमं गत्वा
 कुशेशयोवाच्यः—सुनन्दमादाय मत्सकाशमागच्छेति । अत्र
 वानरमुखं दृष्ट्वा किञ्चिदन्यदपि स्मृतिपथमारुरोह, हिमशैलानि-
 र्गतवता मया वदरिकाश्रमसरणिसन्निधानएव वने वानराननौ
 सुनन्दसुनन्देति उच्चैराह्वय भ्रममाणौ काश्चपि कुमारववलो-
 कितौ ; तत्तमस्मि भवते—वयं साधयामः स्वमाश्रमं । ततः
 परस्परमभिवाद्य पन्थानमारुरोह । सुनन्दः समचिन्तयत्—सत्य-
 मिमौ मम सेखायौ तुभ्युरुकुमुदकेतू वानराननाववलोकिता-
 विति चण्डबलः प्रणम्य तमुवाच—भगवन् ! त्वत्प्रसादादद्य सुता
 विचित्रा परमया विनीतकथा । पूतोस्मि, मिथोत्कण्ठितास्मि
 महसा क्लेशोक्ततकशानुचन्द्रशेखरं द्रष्टुं भवतामत्रभवतां सङ्ग-
 ससुपाजितसुकृतसञ्चयेन शैलसंस्थापितं लिङ्गमूर्तिधरं चन्द्र-
 शेखरञ्चेति ॥

॥ सुनिर्वाच ॥

यदभिरुचितं, किन्त्वतिदुर्गएव हिमसम्भारशान्तितया गौरी-
 गुरुरेव गिरिः तथापि श्रीमदलङ्कारपादानां सङ्गतएव संस्त-

रिष्यसि ? तत् प्रस्थीयतां—ततः सर्वे कुशेशयमुखाः प्रतस्युः ।
ततः कियदूरमुपक्रान्तेषु सुनन्दोऽब्रवीत्—भगवन् ! बदरिका-
श्रमाभ्यामासरणिमा गन्तव्यं, तत्र पुष्करमुनिनावलोकितौ वली-
मुखौ सर्वथा मम सख्यायौ—तुम्भुरकुसुमकेतू भविष्यतः, त्वत्-
प्रसादाद्यदिमिलतस्तदा तावपि सङ्गीकर्तुमिच्छामि ॥

॥ सुनिर्वाच ॥

तव हृदिनेव गन्तव्यं । ततोवहुतरनगरग्रामारण्यसरितः
समुज्ज्वल्य बदरिकाश्रमसीमानमापुः, तत्र कियदूरकाननमध्यतः
कुसुमकेतुं तुम्भुरब्रवीत्—पुनरपि सुनन्दसुनन्देत्याह्वयतां वान-
राननतयातिनिर्जनाज्जया न स विकाशमेष्यति—तुम्भुरो !
कुरु शब्दमुच्चकैः शब्दतो मिलति वा भवानिव । सुनन्दोऽपि तदा-
कार्थं सहसोच्चैरभाषीत्—सखे कुसुमकेतो ! सखे तुम्भुरो !
एषोऽस्मि सुनन्दोमन्दभाग्यः ; युवयोर्विप्रयोगाद्भिनिष्क्रान्तजोवितः
—पुनर्दर्शनोत्कलिकया सदेवसहचारिण्या दाह्यमान इव कथं
कथमपि सञ्चरामि ; तदयुवामानस्य मामवलोकनादृतेन जीव-
यतामाकाशवतां च महाराजमधुव्रतयोर्द्वैतं तौ तु तत्क्षणात्
प्राप्तजोविताविव सहसा समुपेत्य सुनन्दं पप्रच्छतुः—क प्रस्थि-
तोऽसीति । स आकाशयत्—प्रातीयशैलशिखरं यात्रार्थं प्रस्थिताः
क्षस्तत्र श्रीमद्गुहपादा अपि पुरः प्रस्थिताः । राजापि तेन संगतः
समाश्लायमानस्तत्सहैव शिथिलीकृतशोकवन्निष्ठति । तौ
सहर्षमावृतुः—आधुनास्मि मधुव्रतः ? सुनन्दः प्राह—मधुव्रत-
स्तु त्वदर्थं शिथिलीभूतया माधव्या सह शिथिलीभूतस्तिष्ठति । तौ तु
समाश्लय्य सुनन्दस्य श्लोकीत्यापनभवादेव रोदनपराङ्मुखौ
शिथिलीभूताविव निःशब्दं कथं कथमपि धैर्यावलम्ब्य स्थितौ ।

कियता कालेन चन्द्रशेखरेण हंसेन समागम्य मिलिताः सन्तः
 कियता कालेन प्रालेयशिखरिणि शिखराणि सर्वकालकुसुमित-
 चम्पकाशोकवकुलपुन्नागकेसरशिरोषशालहिन्तालकुलकालीयकद-
 लौकाननकमनीयानि मृदुतरपवनसञ्चारप्रचारितपरागचयपट-
 वास-प्रकाशित-महामहीक्षवाभिराम-मणिमयेष्टकाववद्धतौरपरि-
 सरन्ती रोपजाततकण्ठरुच्छायाविचित्रविमलशम्बरमम्बरतल-
 मिवखण्डमण्डितं परितः प्रफुल्लकुसुदकरहारकुलं क्वचित् कल-
 हंसकुलकेलौकलितकुतूहलं क्वचन मधुमन्तमधुव्रतभङ्गारमनोह-
 रन्तोयोपकण्ठमण्डनशाखिशिखरान्तरान्तरकूपकरमवाप । तत-
 स्तत्तौरधरण्यां शिखरमेकं स्वशिशिरनिवारणाय स्तम्भरूपकर-
 सहस्त्रेण सस्तम्भिततरणिमण्डलेनैवोपरिचिन्तामणिमहामण्डपे-
 नातिविराजितं अभितोनिर्मितपद्मरागेन्दुकान्तमरकतेन्द्रनील-
 मण्डपकेरविन्दकैरवेन्द्रीवरैरिव परिपूजितमस्तकं अन्तरूपवन-
 सन्भूतभूरितभूरुहमस्तकैर्धनञ्जयं अधस्तात्कनकभित्तिपीतपटा-
 वृतं सहस्रलक्षणाशुगतं राममिव सदाभिराममवलोक्य भक्ताग
 प्रणेषुः । ततस्तत्सरसि ज्ञानादिकं समाप्य तन्वाणिसोपानेन
 समारुह्य द्वारपालतया स्थितं गिरीनन्दिनीनन्दनं स्तुत्या
 फलाद्युपहारैः संपूज्य देवालयं प्रविश्य विधाय च श्रौतेन
 विधिना विधिविष्णुपूजितपादपद्मस्य शैलेखरस्य पूजाभिवेका-
 दिकं गद्यपद्यमयिस्तुतिभिरनवद्याभिः स्तुवन्तोद्विषावसान-
 वसानमासाद्याञ्चक्रुः । ततस्तस्यामिन् निशायां निशाधिनाथ-
 मयूखमहार्णवमन्त्रतां प्राप्तवति विजयति तद्भक्तभञ्जितामिवाप्त-
 वति सर्वतः पर्वतायमानस्मटिकमणिपाचीरप्रासादशिखरैकादन्त-
 रिन्द्रनीलवेदीश्वरनारायणाय नाभिपुण्डरीकाय मानमण्डपा

पुरतोनिर्मितचन्द्रकान्तागणिकयेव ररगादिव कुङ्कुमागुलितबाहु-
जालेनैव कनकास्तम्भचतुष्टयेन विष्टतं चन्द्रमण्डलद्वीपरि-
विद्योतमाणि वीतानेतद्वितानचन्द्रविम्बसुखनायेव लब्धमान-
खूलमुक्तावलितारकाभिरभितोदर्शनैयः परितोविराजमानराज-
तदीयवृक्षशाखाशेषशिरोमणिसदृशदीपमालादेदीप्यमाने कणा-
गुरुधूमधारासमृद्धसंशयितान्निश्वासधारासमूहेरदन्तवनचलसत-
गणछायाविस्त्रायितगतिमन्वीनमकरप्रचारिरङ्गसागरे सामाजि-
कासुन्दरेश्वरमेव श्रेखरतया संस्थाप्य इतरेतरालङ्कारतां प्रापुः ।

तत कुतश्चिद्दीपादागतोद्भवं सकलसामाजिकसमनुरञ्जनाय
गौरौख्यं वरं नाम नाटकमभिनवं नवरसवर्णनाविलक्षणं नाट-
यितुं पुरतोनाम्दी पपाठ ।

तद्यथा—

दृष्टिच्छटाजितसमस्तवशीन्द्रदर्प-
कन्दर्पदेहदहनोद्धतदीप्तिरैशौ ।

स्वाम्यातु सम्प्रति गिरीन्द्रसुताननेन्दु
षीयूषवारिनिधिमञ्जनशान्तरूपा ॥१॥

अपि च—

एकेन पर्वतसुतापङ्कतेन ताव-
दग्रेण कामुकगणेष्वणविक्षितेन ।
किञ्चितरेण मदनार्दननिर्दयेन
नेत्रेण वस्त्रिणनयस्त्रितयेन पातु ॥२॥
पाणिग्रहे दुहितुरन्तिकसंस्थितेन
स्वर्गोदविन्दुचयचित्रितमीष पाणिं ।

मातः ! क्षिपेह कुसुमाञ्जलिमित्वगेन

दिष्टा क्रिया नतमुखी गिरिजा पुनातु ॥३॥

॥ नान्यस्ते सूत्रधारः ॥

प्रस्तावनादिक्रमेण तारकवधाय सुरगणादेशेन कुमारो-
त्पत्तये कामस्य प्रयाणसूचनावसन्तकामयोज्ज्वलतोः प्रवेशेन
दर्शिता रतिमामन्त्रा हिमालयप्रयाणञ्च प्रथमाह । द्वितीयेऽपि
पारिजातोद्याने भगवतः प्रवेशः कुसुमापचयार्थं पार्वत्या अपि
प्रवेशः नन्दीश्वरमुखेन स्वामिनः परिचर्यार्थं पर्वतन्द्रेण पुत्रीयं
समर्पितेति सूचना । पार्वतीश्वरयोरन्योन्यदर्शनं च दर्शितं
तृतीयाह । प्रवेशिकां पुरमथनप्रविकटकोपकलापज्वलितकपाल-
नयनानलज्वालाजालसलभीकतहरमोहनाथं प्रवृत्तमन्त्रधोपवर्णन-
सूचनया गणयोः प्रवेशस्तन्मुखेनैव महाकालभृङ्गिसुख्यगणे श्वरेषु
पुरस्तान्मदनशरासादितविकारेषु कामदेवस्य तपोवनान्तःप्रवेशः
पार्वत्याः कुसुमसमर्पणसमपसंस्पर्शनं ईश्वरयोर्विकारदर्शनेन
महाकालस्य स्मरमवगत्य भगवतः शायवचनसूचनं । तद्यथा
भृङ्गिनं प्रति स्मरशरवशेनैनामूर्वशीः कामदेवसहायार्थमागतां
पश्यन् प्राप्तविकारस्तद्भावनया माधवीलतां बीज्य जङ्गीभूतस्य
कामः प्राप्तविकाशोमल्लविधमविशत् । तस्मानुपजन्मसमासाद्य
अस्या जर्वशा माधव्यभिधानाया मातुषीभूतायाः कृते पाषाणत्वं
ब्रज । महाकालं प्रति यत्त्वमावयोज्ज्वलकारण्योर्भावविकारमुप-
लब्ध सन्धित आसीत्—तस्मान्नरोभूत्वा वानरमुखो भव । तुम्ह-
वसन्तावपि स्मरसहायार्थमागतौ प्रति युवामपि मातुषावे-
तयोः सहचरौ भूत्वा शास्त्रासृगमुखमवाप्ताथः । ततः ससख्याः
पार्वत्याः तपसे तपोवनप्रवेशः विरहवर्णनं चेति । ततश्चतुर्थाह

प्रावेशिष्यां हरमाधवयोः प्रवेशेन भगवतः पार्वतीं प्रत्यभिलाष
वर्णनस्ततोवधूतवेशेन प्रविश्य निजनिन्दोपहासविकाशेन
पार्वत्या भावपरीक्षा तदन्ते परिचयः सप्रक्षीणां प्रेषणम् ।
पार्वतीवरणहेतोः पर्वतेऽद्रायति । ततः पञ्चमाङ्गे प्रावेशिष्यां
महाकालभृङ्गिनीः प्रवेशः कृतः ।

तत्र महाकालो भृङ्गिणं प्रत्युवाच—

सश्ववात्सुखमिच्छत्सु नास्ति नास्त्येव शश्ववः ।

यदावयोदुर्विपाकः शश्वुः सश्ववयोरपि ॥४॥

यदि पुण्यौषपाकेन प्रीणाति परमेश्वरः ।

तत्पदं प्रार्थनीयं श्लाघतोनावर्त्तते पुनः ॥ ५ ॥

ततोभृङ्गी तं प्रत्युवाच—भ्रातर्भगवतैव सम्प्रति परिणीतायाः
प्रवृत्तेऽसुताया वासमन्दिरद्वारिगणाध्यक्षतया स्थापितयोरक-
स्मादपरिकलनात्मकदर्थितवेशेन निर्गताया अभ्यिकाया
अकामदर्शनादात्रयोः कोपराधः ? येन शप्तो स्त्रः—मानुषी भूत्वा
ऋगोप्रस्तरतां प्राप्नोति तु महाकालो वानराननतामिति तन्मे-
पाषाणपुद्गोयं पाषाणप्रकृत्या निर्विवेका निष्करुणा कठोर-
हृदया चेति । भगवत्योरिकार्ययोः परमार्थयोः परमार्थस्वरूपयो-
र्नास्ति भेदः ।

महाकालः तमुवाच—भ्रातर्बहिर्नहि भगवान् चिदात्मै-
वैषा स्त्री शब्देन चिच्छक्तिरित्युच्यते । शिवशक्तिभावनाया-
मविनाभूतापि सृष्टिसमये भिन्नत्वेन प्रज्ञाशमागतापि अर्द्ध-
शरीरा सहचरो भूत्वा विचरति भगवद्भगवत्त्वोरिकार्ययोः
परमार्थस्वरूपयोर्नास्ति भेदः, यद्यत्स्वभावश्च भगवान् विभक्तिं
तथैवैषापि ।

ईश्वरस्य महामाया ब्रह्मैषा ब्रह्मरूपिनः ।

श्रीरेषा जगतां पातुर्ब्रह्माकालस्य कालिका ॥६॥

अचिन्त्यस्य किलाचिन्त्या शक्तिरेषा भवारणिः ।

एषैव बन्धयित्री नोमोचयित्री च संसृतेः ॥ ७ ॥

न भ्रातृभ्यनसाप्येनामपध्यातु मिहार्हसि ।

एषात्मविद्या स्वगुणैर्निर्गूढा ह्यात्मैव संशुद्धिदेकरूपा ॥८॥

प्रपञ्चहेतुः सतताप्रपञ्चापञ्चात्मशक्तेः परमात्मशक्तिः ।

गङ्गाद्रिपुत्रीहविर्ब्रह्मूर्त्तरमेदएव श्रुतिषु प्रसिद्धः ॥ ९ ॥

स्त्रोरुपिणीयं हरिरेव साक्षात्प्राङ् नारदोप्याह सुराधिनाथम् ।

न स्मरसि हरमोहनेय दावान्तत्तद्विकारदर्शनाङ्गवतैव शक्तौ ॥१०॥

तन्नाविभावानुरोधेन तदनुकारिण्या देव्या शक्तौ स्वः पूर्व-
भावयोरेवापराधो न तयोः । तदेव कुर्वः । शिवावद्याष्टमङ्ग-
लमहोत्सवे देवदेवाङ्गनागणमध्यगतीं हृष्टौ समागमिष्यतः एत-
दवसरे आवाभ्यां शपमोक्षाय प्रार्थनीयौ देवौ ।

ततो नेपथ्ये मङ्गलगौतिर्याता ।

भृङ्गी महाकालमुवाच—मङ्गलगौतिः श्रूयते, भगवान्
पार्ष्वतीसखः समायाति तदावां वहिः प्रतीहारे तिष्ठारवः ।

(इति निष्क्रान्ती)

ततो भगवत्या सह भगवतः प्रवेशोद्दर्शितः । भगवानपि
सुरवधूभिः कृतमङ्गलाचरणः प्रसादसुमुखः प्राह—ये यो मत्-
प्रासादाकाङ्क्षिणो वहिर्हृदि वर्त्तन्ते तान् प्रवेशय ॥

ततो भगवन्नन्दीश्वरेण रतिः प्रवेशिता । तथा प्रणम्य काम
स्त्रोत्पत्तिः प्रार्थिता । भगवान् तामूचे—

परिपालयता प्रियाप्रियं हृदयेऽङ्गीकृताएव हृदयः ।

जगतां हृदयेषु जीवितस्तव भर्ता न चिराद्भवत्वतः ॥ ११ ॥

पुनस्तां सकाशकामप्रार्थनयावत्, मुग्धुर्ही प्रसादसुमुखी

भगवत्सुवाच—

निगृहीतुः सुरारीणां लीलामानुषविग्रहात् ।

ह्यापरान्ते हरेरस्मात् क्षरीविग्रहमाप्सति ॥ १२ ॥

ततस्त्वस्यां निष्कान्तायां प्रवेशितौ शृङ्गिमहाकालौ प्रणम्य प्रोचतुः—

भवच्चरणविच्छेदव्याधिर्वा परिबाधते ।

भैषज्यमस्य भगवन् प्रार्थयेऽवधिरूपिणम् ॥ १३ ॥

भगवानुवाच—

अये जन्मनि वृत्तान्तो यदायं श्रोत्र मेष्यति ॥

प्रसङ्गेन च केनापि श्लाघादस्माद्धिमोक्षय ॥ १४ ॥

कुमारौ पुनरुचतुः—

तेजसो भवतोभूत्वा भूतनाथ भवान्तरे ॥

कथञ्चभावो भगवन् मनुष्यतनुसञ्चरौ ॥ १५ ॥

भगवानुवाच—

स्कारणेन च केनापि भूत्वा पौण्ड्रपात्मजः ।

ककुत्स्थजां पार्वत्याभ्योजनयितास्मि वाम् ॥ १६ ॥

ततः पार्श्ववर्त्तिनश्चण्डेश्वरमादिदेश चण्डेश्वर ! त्वमपि चण्डवल
काशीश्वरो भूत्वा प्रश्नप्रसङ्गेनानुकूल्यं भजानयोरनयोः सदैव ते
मदन्तिकागमनं भविष्यति । एतदन्तरे तद्रूपान्तः सर्वान्
सामाजिकान् विष्णुप्रवन्तुतरसप्रवन्तकोलर्त्तक इव तद्दूर-
वर्त्तिथैलकुण्डान्धुनतः शपमुक्तये तनयुक्तोभूत्वा तथैव माधवीं
गृहीत्वा ससखीगणां समागतोभूत् बानरानना अपि पूर्ववन्तरा-
जना विरेजुः सुनन्द-तुम्बु-कुशुमकेतवः । राजापि चन्द्रेश्वरः

पुराणशरीरं संस्मृत्य तारावतीमपि हैमवतीमविनाभूततया
शरीरगुम्फितामालोक्य सुमोद । चण्डवलीपि पूर्ववद्भावं सम्प्राप्य
चन्द्रशेखरपार्श्वचरोभूत् । सुनयः सामाजिकाश्च पुलकावलौ-
वलितकलेवराः बहुकालकृतसुकृतपरीपाकप्रतिफलितमहाफलं
हृदयस्थमनर्थचिन्तामणिसमुपलभ्यफलं समधिगम्य कुसुम-
स्त्रजौव भुजगभ्रान्तिसुदस्य चन्द्रशेखरे मनुष्यतां परमदृष्टा स्तुति-
वचनविकचनवप्रसूनमालया पूजयन्तः प्रसादयामासुः ।

ततो भगवान् महाकालं वेतालं भृङ्गौनभैरवनामानं मधुव्रतसु
नन्दनाम्नालोकणीयमानमुवाच । भो मधुव्रत ! भो सुनन्द ! मातरं
स्वाम्यदर्शदेहगुम्फितामदर्शशरीरिणीं शक्तिभूतामानन्दभूताश्च
सदैवाविनाभूतया पश्य निःशंसयं सन्तर्पय दृष्टौ ।

ततस्तौ स्वामभ्यां जगदभ्यां चरम्बकशरोरयधितामवलोक्य
परमहर्षनीहाराश्रुधाराविपातनिर्मलनयननीरजाभ्याङ्गदगिरा
गिरीशं गिरीशाश्च स्तवन्तावूचतुः ।

जयशिव शिवपत्नि तात मात गिरौन्दसुते नमोनमस्ते ।

जयपुरुषवरप्रधानेशक्रे जगदधिनाथ जगन्मयि प्रसोद ॥ १६ ॥

शशधरकलाकिरीटं कपोटयोनोद्भाहकशुभगी ।

विमलमहारजताभं शिवदं शिवयोर्वपुर्भवतु ॥ १७ ॥

अतिचित्रचर्मचौरं नागप्रसूनहारललितांशम् ।

धृतफणिर्माणमयकुण्डलमिडे शिवदे वपुः शिवयोः ॥ १८ ॥

स्वदृग्मल्लोचनमदनं त्रिपुरविसर्पिं प्रभावमतिसर्वगुणम् ।

गत्वा सुरगजजयितं तनुमध्यालङ्कृतं वपुः सेवे ॥ १९ ॥

अर्द्धजटमर्द्धचिकुरं पशुपदहर्महृत्कान्तसुखम् ।

अनुचार्धमर्द्धविस्तृतैकपाटवचोवपुः सेवे ॥ २० ॥

कान्तार्धमङ्कालमोक्षारार्धं तदर्थं रूपार्धम् ।
 अर्धं प्रपञ्चमर्धं प्रपञ्चमोक्षे परं ब्रह्म ॥२१॥
 एकावेकात्मानो हृतैकदेहौ च लीलयास्तलयौ ।
 एकान्तभक्तिगणौ निवृत्तकृतान्तौ शिवौ सेवे ॥२२॥
 एकोद्विधेव भान्तौ त्रिगुणाधीशौ चतुर्वर्ण्यौ ।
 निखिलप्रपञ्चजनकौ षण्मुखपितरौ च सप्तलोकेशौ ॥२३॥
 अष्टाङ्गौ नवशशधरकलाधरौ दशदशातीतौ ।
 एकादश तनुभाजौ द्वादशमूर्त्तौ च मण्डलान्तस्थौ ॥२४॥
 त्रिदशेशपूज्यपादौ चतुर्दशग्नौ पञ्चदशभागाधरौ ।
 षोडशकलास्वरूपौ परापरेशौ प्रधानपुरुषेशौ ॥२५॥
 पूर्णौ प्रपञ्चकामौ पूर्णानन्दात्मरूपौ च !
 पूर्णोन्मण्डलस्थौ पूर्णेषितदौ शिवौ सेव्यौ ॥२६॥

सृष्टिस्थितिप्रलयकारणकर्तृभूत

मात्मप्रकाशमपमात्मविमर्शशक्ति ।

ब्रह्मैवभातिपरमव्ययमद्वितीय

स्तस्मान्मास्ते शिवयोः सुदृढैकभक्तिः ॥२७॥

आकाशयोर्वह्निरन्तर्योर्गवाक्षः

मालासु भिन्नवद्भोक्षितयोरतज्ज्ञैः ।

चिच्छक्तिचिह्नगणयोः सुतरां न भेद-

स्तस्मान्मास्ते शिवयोः सततैकभक्तिः ॥२८॥

एकात्मनास्ते शिवयोः परमार्थभेद-

आभासतोरिव न चार्हति कोपि कर्तुम् ।

तद्द्विदुर्वलतयेक्षितभेदशून्या

नित्यं प्रमास्ते शिवयोः सुदृढैकभक्तिः ॥२९॥

शक्तिर्न शक्तिकमृतेस्ति पुमान् शिवोपि
 शक्त्या विनाकिमसमर्थतया विभाव्यः ।
 तत् स्वीयशक्तुः प्रदयकोचकचं स्वतन्त्रं
 यद्वस्तु तच्छरणमस्तुविभिन्नमेव ॥३०॥
 लीलावला पुरुषतां गतयोगतौषु-
 र्भक्तातिभङ्गपरयोः शिवयोः स्वपिबोः ।
 एकात्मनोरखिलशक्तिमतोरभेद-
 भावान्ममास्तु सुतरां सुदृढैकभक्तिः ॥३१॥
 यामौश्वरीमिति वदन्ति वदन्ति तच्च
 नाम्नेश्वरीमिति भजन्ति वचोविभेदात् ।
 योर्यो महेश्वरपदे स महेश्वरायां
 तस्मान्ममास्तु शिवयोः सुदृढैकभक्तिः ॥३२॥

—इति प्रमोदपुलकप्रस्तेदप्रकटोत्फटभावावेशवशौ वशिनौ
 निपेततुः ।

शिवावचतुः—वत्स ! मधुव्रत ! अनया पूर्वसङ्कल्पितया
 माधव्या सहवयोर्लक्षप्रसादः समाः सहस्रस्यैवार्माणि कुर्वता महत्तं
 साम्राज्यमुपभुञ्जानेनैव शरीरेण ग्राणपत्यमुपेक्ष्यत्ययोः सविधसु-
 पैहि वत्स ! सुनन्द ! ज्ञानवैराग्यसम्पन्नोसि न ते कश्चिदन्तरायः ।

सुनन्दः प्रणिपत्योवाच—भगवन्निदमेव समीहितं मधुव्रतेन
 स्वयंकालहेतोर्न संवासव्यागिन कृतघ्नतामासादयामौति ।

तावप्येवमस्त्विति निगद्य तदनङ्गद्य सुहृन्विद्याधरका-
 रितमहोत्सवेन सङ्गीतेन गन्धर्वविद्याधरप्रत्नीनां दिवि वाद्य-
 मानवादित्रेण मधुव्रतमाधव्योर्विवाहमहोत्सवं सम्पाद्य शैलूष-
 सुख्यमुवाच—सामाजिकप्रीतये पूषं तानय नाटकमिति ।

ततोहरवेशधारी नटउवाच—किं वीभूयः प्रियमुपकरोमि?

मधुव्रतवेशस्तमुवाच—

अविकलमस्तु जगज्जनेषु धर्मैः ।

स च तव भक्तिकृतेस्त्वनन्यकामः ।

अथ खलु सापि तवाहि सङ्गसिद्धौ

धृतकर्तुणा रसवाहिनी सदास्तु ॥३३॥

सुनन्दवेश पुरुषः प्रणम्योवाच च—

यत्तु सश्ववगभौरवारिधौ सम्पतामि वनिपातिकर्मणा ।

तावकस्मरणमेव तत्र नौ नौरिव प्रमथनाथ । जायताम् ॥३४॥

चण्डवलवेशउवाच—

हर हर पापकृतिं जगज्जनानां

शिव शिवदोभव भावभक्तिभाजाम् ।

भव ! भव सश्ववभीतिभार भारभाजो

मम ममतामयवन्समीचनाथ ॥ ३५ ॥

ततोहरवेशधरः—एवमस्त्विति निगद्य निष्क्रान्तः ।

ततश्चन्द्रशेखरोप्येवमस्त्विति निगद्य दिव्याभेदधामेन पुर-
मलङ्कृत्य सुरपुरं सनाथीकृतवान् । सामाजिका अपि तदङ्गतं
वीक्ष्य हृष्टोद्गमाः स्वाभिमतान् देशानभिजग्मुः । कुमारावपि
भगवता चन्द्रशेखरेणाभिषिक्तौ देवदत्तविमानेन करवीरपुरं
समागत्य तारावत्याः पुत्रान्तरमुपरिचरन्नामानं राज्यपालनाय
नियुज्य स्वप्रभावेन उपरिचरं पुरं प्रकल्प्य माधव्या सह
दिव्यभोगपरायणः । सुनन्दोपि सदानन्देन योगपरायणः
एवं तावुभौ सौमित्रेणाभ्यान्तमानसौ साम्राज्यं लक्ष्मीम्-
भुजाते । ततो भगवदादेशपालनपरः शिवपुरंवसति समीह-

मानो मधुव्रतो माधव्यां सुरेशनाम्नं विद्याधरचक्रवर्त्तिनं
 पुत्रमुत्पाद्य तथा सुनन्दापि विवेकविशेषादविशेषदृष्टिः सुरभि-
 वंशप्रसूतायां कामधेन्वां पुत्रमात्रकामः शृङ्गं नाम रुद्रवाहनं
 वृषमुत्पाद्य सहस्रवर्षान्ते शिवसालोक्यं सामीप्यञ्च समेत्य
 गणाध्यक्षौ भूत्वा पूर्ववद्विरेजतुः ॥

अप्राकृतं समुपभुज्य चिराय राज्ञं

जित्वा क्रमेण करणारिगणांश्च योगैः ।

पञ्चान्तदीश्वरपदं परमं प्रयाता-

वेतौ यथा ननुभवन्तु तथा भवन्तः ॥३६॥

श्रीलश्रीरघुनाथदेवशिवदादेव्योस्तान्सम्भवः

शश्वोर्भक्तिमृणालवृत्तिरमलः श्रीराजहंसार्भकः ।

पौराण्या नवचन्द्रमोलिकथया श्रीरामनाथः स्वयं

चम्पू गुम्फितवान् तदीयकथयोच्छासोऽहसहयोगतः ॥ ८ ॥

॥ इति चन्द्रशेखरचम्पूकाव्ये मधुव्रतमाधवीयाख्योद्वितीयः खण्डः ।

॥ समाप्ता नवोच्छासवतीर्य चम्पूः ॥

३०	सर्वदर्शनसंग्रह	...	१
३१	भामिनीविलास - सटीक	...	१
३२	हितोपदेश - सटीक	...	१
३३	भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित	...	१
३४	बहुविधाहवाद	...	१
३५	दशकुमारचरित—सटीक	...	१५
३६	परिभाषेन्दुशेखर	...	१॥
३७	कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातुपाठ)	...	॥
३८	चक्रदत्त (वैद्यक)	...	१॥
३९	उणादिसूत्र - सटीक	...	२
४०	भेदिनी कौष	...	१
४१	पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णु-शर्मा-सङ्कलितम्]	...	२॥
४२	विद्यन्मोदतरङ्गिणी (चम्पकाव्य)	...	॥
४३	माधवचम्प	...	॥=
४४	तर्कसंग्रह (इ. राजी अनुवाद सहित)	...	॥
४५	प्रसन्नराघवनाटक (श्रीजयदेवकविवरचित)	...	१
४६	विवेकचङ्कामणि [श्रीमत्शङ्कराचार्य विरचित]	...	॥=
४७	काव्यसंग्रह [सम्पूर्ण]	...	५
४८	लिङ्गानुशासन (सटीक)	...	१
४९	चतुस्रहार—सटीक	...	॥=
५०	विक्रमाधिका—सटीक	...	१॥
५१	वसन्ततिलकभाष्य	...	॥=
५२	गायत्री [विष्णुशर्मा]
५३	सांख्यद्वयन (भाष्यसहित) सांख्यप्रवचनभाष्य	...	५
५४	भोजप्रबन्ध	...	॥॥
५५	नलोदय—सटीक	...	॥=
५६	प्रेम कोन कठ, प्रश्न, मुण्ड, माण्डव्य, [सटीक-सभाष्य]	...	५
५७	हान्दव्य (उपनिषद्) [सभाष्य-सटीक]	...	५
५८	तैत्तिरीय संहिता (उपनिषद्) सभाष्य	...	२
	सटीक	...	२

५८	हृद्द्वारस्थक (उपनिषद्) [भाष्यसहित] ...	१०
६०	समुत्त ...	८
६१	शाङ्गधर [वैद्यक] ...	१०
६२	वितालपञ्चमिश्रित ...	११०
६३	पातञ्जलदर्शन [सभाष्य-सटीक-सहित] ...	८
६४	आत्मतत्त्वविवेक [बोद्धाधिकार] ...	२
६५	सुक्तिकोपनिषत् ...	—
६६	उपमानमित्रतामणि ...	१
६७	नागानन्दनष्टक ...	१
६८	पूर्णप्रज्ञदर्शनम् । मध्वस्वामिज्ञतभाष्य सहितम् ...	२
६९	चन्द्रशेखर चम्पू काव्यम् सम्पूर्ण ...	३
७०	सामवेदस्य मन्त्रब्राह्मणम् भाष्यसहितम् ...	२
७१	आरण्य संहिता भाष्य सहिता ...	१
७२	विद्ययाल भण्डिका नाटिका—सटीक ...	१
७३	कारणव्यूह [बोद्धाधिकारम्] ...	२
७४	कुवलयानन्द—सटीक [चलङ्कार] ...	१
७५	प्रियदर्शिका नाटिका—सटीक [श्रीहर्ष विरचिता] ॥	१
७६	सारस्वत व्याकरण—सटीक पूर्वाह्न ...	११
७७	कसवदत्ता—सटीक ...	२
७८	पुष्पवाण विलासकाव्य [कालिदास ज्ञतम्] सटीक ॥	११
७९	सहित शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, सन्तुष्टि शतकम्, कटाक्ष शतकम् ...	१
८०	मनुसंहिता कुल्लुकभट्टज्ञत टीका सहित ...	१
८१	नेत्रव ...	१
८२	चन्द्रालोक (प्राचीन चलङ्कार ग्रन्थ) ...	१
८३	वैरमिनीदय [श्रुतिशास्त्र] ...	१०

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरे—वि. ए. समाधिभाषिणः

श्रीजीवात्मन्-विद्यासामर-भट्ट-भाष्यक

सकाशात् सम्मानि ।

